АКАДЕМИЧНА ПОЧТЕНОСТ
интелектуална автономност
ОБРАЗование и НРАВственост
СВОБОДА и ОТГОВОРНОСТ
саморефлексия, съзнание
памет, воля, емпатия и обич

Научна ЕТИКА

Катя Михайлова

Университет
за национално
и световно стопанство

Катя Михайлова

Научна етика

Издателски комплекс
УНСС

Катя Михайлова

НАУЧНА ЕТИКА

Издателски комплекс – УНСС
София, 2023

Учебникът по „**Научна етика**“ е предназначен за подготовка на студенти по едноименната учебна дисциплина – задължителна в учебния план на първокурсниците от Университета за национално и световно стопанство от учебната 2022-2023 г. Съдържанието е синхронизирано с учебната програма по „Научна етика“, приета от катедра „Икономическа социология“. Ръкописът е дискутиран и одобрен за публикуване от катедра „Икономическа социология“, УНСС, на 15 юни 2023.

Рецензенти:
Проф. д.ф.н. Иванка Мавродиева, СУ „Св. Климент Охридски“
Доц. д-р Донка Никова, УНСС

Всички права са запазени. Не се разрешава копиране, възпроизвеждане и разпространение на тази книга или части от нея по какъвто и да било начин без писмено разрешение на ИК – УНСС. Издателският комплекс не носи отговорност за съдържанието и стила на изложение на автора.

© **Катя Живкова Михайлова**

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изпълнителен директор: Веселин Ангелов, тел. 02 8195 251
Зам. изпълнителен директор: Стефан Власев, тел. 02 8195 551
Гл. редактор: Тодорина Недева, тел. 02 8195 564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
1700 София, район „Студентски“, ул. „8-ми декември“ 19

Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“
ISBN (print) 978-619-232-761-3
ISBN (CD) 978-619-232-762-0

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Въведение
Защо „Научна етика“?.....9

Първа глава.
Етиката като наука……..**33**
Предметно поле на етиката……..35
Структура на етическото познание…….47
Основни етически категории……...65
История на етиката……...75
Изкуството да бъдем щастливи……....90

Втора глава
Приложното етическо познание……**98**
Структура и типология на
приложното етическо познание……..99
Приложната етика като методология за промяна……103
Видове приложни етики……106
Приложната етика по света и у нас……133

Глава трета
Научна етика или етика в науката……**137**
Предметно поле на научната етика……...139
Научен етос...……152
Да бъдеш учен……164
Функции на научната етика……...167
Що е то Етичен кодекс……...170
Какъв трябва да бъде
университетът на първо място……...187

Четвърта глава
Етика в университета……...**195**
Социални роли и видове научна етика……196
Университетски взаимоотношения и академичен етикет……...197
Преподавателска етика……201
Преподаватели и студенти……205
Етичен кодекс на УНСС……214

Пета глава
Етично академично четене и писане……..**225**
Етика в академичното четене……227
Етика в академичното писане……233
Как да се предпазя от преписване?..……255
Политика на УНСС за почтеност в академичното творчество……267

Шеста глава
Изследователска етика……..271
Изследователската етика – в името на Човека……272
Мерки срещу непочтеността в академичното творчество……..283
Човекът като главен обект на емпиричното социологическо изследване……287

Заключение
Научната етика – между Аз и Другия в науката……..**291**

Приложения……..…...298
Приложение 1.
Учебна програма по дисциплината „Научна етика“…….…...298
Приложение 2.
Цитиране, позоваване и библиографско описание…….305
Приложение 3.
Проект за българска наука за морала……..311

Цитирана и използвана литература…….....317

Индекси
Предметен индекс……..327
Именен индекс……330

Мисловни карти и фигури

Мисловна карта № **1**.
Предметно поле на етиката……38

Мисловна карта № **2**.
Вътрешна структура на науката……...48

Мисловна карта № **3**.
Структура на етическото познание……...50

Мисловна карта № **4**.
Типология на приложната етика……...100

Мисловна карта № **5**.
Дефинитивна рамка на научната етика……...167

Мисловна карта № **6**.
Изследователската етика:
между науката и практиката……...273

Фигура 1. *„Квадратът“ на Парсънс*……10

Фигура 2. *Учебник по „Научна етика“ на Chat GPT*……25

Фигура 3. *Информация, знание, познание*……42

Фигура 4. *Приложна етика и социална промяна*……64

Фигура 5. *Възможното щастие*……...97

Фигура 6. *Човекът и приложната етика*……..115

Фигура 7. *Chat GPT за научната етика*……143

Електронни източници
QR кодове

QR код № **1**.
„Квадратен модел“ по Парсънс. Интерпретация на М. Мирчев……..11
QR код № **2**. *VII ISA World Congress of Sociology*……..……..…13
QR код № **3**. *Университетски център за мобилност в УНСС*……..83
QR код № **4**.
Етичен кодекс на Американската социологическа асоциация……119
QR код № **5**.
Етичен кодекс на Международната социологическа асоциация……121
QR код № **6**.
Етичен кодекс на Българската социологическа асоциация…….121
QR код № **7**.
Европейски етичен кодекс за почтеност в научните изследвания…..184
QR код № **8**. *Библиотека на УНСС. Правилник за вътрешния ред*…232
QR код № **9**.
Интервю на доц. д-р Наталия Киселова (Нова ТВ, 7.08.2021)……262
QR код № **10**. *УНСС. Регламент за проверка на оригиналността*….284
QR код № **11**. *БДС стандарт за библиографско цитиране*……306
QR код № **12**. *Harvard Citation Format*……...308
QR код № **13**. *APA Citation Format*……..308
QR код № **14**. *Библиографско описание на интернет източници*…..309
QR код № **15**.
„Economic Alternatives“. Формат за библиографско цитиране…….310
QR код № **16**.
„Етически изследвания“. Формат за библиографско цитиране……310
QR код № **17**.
„Реторика и комуникации“. Формат за библиографско цитиране... 310
QR код № **18**. *Речник на българския език. БАН*.……325

Въведение

ЗАЩО „НАУЧНА ЕТИКА“?

Добре дошли, уважаеми колеги,
в Университета за национално и световно стопанство!

Този учебник започва с приветствие, защото вероятно ще е един от първите, които ще отворите в бакалавърската си програма. Учебник е по „Научна етика“ – учебна дисциплина, която се изучава в първи семестър от обучението в бакалавърската ви програма в Университета за национално и световно стопанство. Дисциплината завършва със семестриален изпит, а наученото по нея помага в следването през всички останали семестри и в следващите две степени на висшето образование – магистър и доктор. Ето, затова смело предполагам, че ще се връщате към учебника, поне докато завършите университета.

Защо ще ви е нужно?

Защото сами избрахте да поемете по университетския път към познанието. Поздравявам ви за този избор!

Но знам, че пътят не е лек и за вас е непознат. Ще възникнат множество разнообразни въпроси, чиито отговори ще търсите, за да не се спънете в малките камъчета и да се подхлъзнете по нанадолнището на живота. Ще имате и още много учебници – във всяка дисциплина по няколко книги вече очакват вниманието ви. Те ще ви разказват тяхната приказка за науката, за структурата на познанието, за методологиите и методите за мислене.

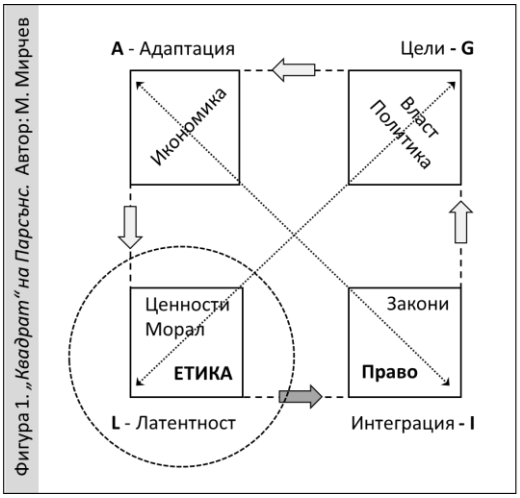
Освен овладяване на научното познание, университетският път, за да бъде извървян безаварийно, изисква от студентите да се справят добре и с човешките и институционални отношения в университета. Етиката се занимава именно с тези отношения, помагайки на хората да саморегулират чувствата, мислите, действията, поведението си съобразно рамката на възприетите морални норми, така че да успеят да съвместят себе си с другите, с

близките и по-далечни социални общности и мрежи, с обществото на хората тук, на земята – човешкото общество.

Научната етика, *като дял от етиката,*
се фокусира върху саморегулирането на
човешките и институционални отношения
в системата на науката или,
както би казал френският социолог Пиер Бурдийо –
в ***научното поле****, в което вие вече сте.*

Бурдийо разказва, че в човешкото общество има множество различни полета – икономическо и корпоративно поле, политическо поле, литературно поле, поле на културното производство, религиозно поле, академично и научно поле.[1] В тези полета има дейци – иначе казано хора, които се борят за придобиване на културен, икономически, социален, символен капитал. Колкото повече капитал получават, толкова по-висока става позицията им в полето. Тази борба не е хаотична, а е по предварително приети от дейците правила на играта в полето. Част от правилата са етични, т.е. отнасят се до саморегулацията на поведението на всеки от дейците спрямо възприетата в полето морална рамка. Друга част регулират отношенията в полето, налагайки еднаква правно-нормативна, законова основа.

Ако разгърнете научните трудове на друг социолог Толкът Парсънс, ще видите че етиката може да бъде отнесена към един от четирите функционални императива за устойчивост на социалните системи – *Латентност L*. Останалите три са: *Интеграция I; Цели G*; *Адаптация A*. Моделът за устойчивост на социалните системи е интерпретиран от Михаил Мирчев – Фигура 1. Представената тук схема визуализира така нар. *квадратен модел за устойчивост на обществото като система* по Парсънс. Видно е, че в него етиката се намира в долния ляв

Фигура 1. *„Квадрат" на Парсънс.* Автор: М. Мирчев

[1] Бурдийо, Пиер. *Полета на духа*. С., „Изток-Запад", 2012, с. 246-279.

ъгъл, където с ценностите и морала, с културата и обичая формира така нар. „*Латентност* L“. В долния десен ъгъл са законите и правните норми, чрез които става възможна „*Интеграция* I“. Двата ъгъла са в двата края на основата на *квадратния модел за устойчивост на обществената система*. Това вероятно означава, че без етика и право няма как да се изгради обществена система, в която ние с вас да живеем и по-възможност – добре да живеем.

Ако разгледате модела, ще видите, че „*латентността*“ (етиката) е свързана по диагонал с „*целите*“, които обществото си поставя, (общественото управление и политиката), а „*интеграцията*“ (правото) с „*адаптацията*“ – обменът на блага с други обществени системи или още – икономиката. Диагоналите показват връзка, която е задължително да се осъществи, за да функционира обществения организъм.[2]

Очевидно, и неслучайно, а логически аргументирано, в основата на *квадратния модел* са етиката и правото. В гимназиалния курс по философия от VIII, XIX и X клас, вие сте изучавали основните на етиката и правото. Припомнете си въпросите, от които сте започнали да овладявате етическото познание в училище – те са в раздела „*Етиката – наука за нравствеността и морала*“ на учебника за IX клас:

*„Какво представлява **моралът**? Какви са корените на нашето разбиране за **добро и зло**? Живеем заедно с други хора – произтичат ли от това изисквания към нашето **поведение и дейност**? Държим на справедливо отношение към нас – какво обаче е **справедливост**? Какво е **уважение**? Как да живеем **достойно**?“* [3]

Ето и въпросите, които отварят вратите към познанието за функциите на правото в организацията на човешкия обществен живот:

*„Възможно ли е в **обществото** да се създаде **порядък**, който да защитава **справедливостта**? Какво е **закон**, а право? Как е гарантирана **свободата на личността** и кой я защитава?“*[4]

Отговорът на тези въпроси води до закономерния извод, че правото може да е справедливо само ако е морално, а институциите на държавата – само ако са подчинени на такова право.

[2] Parsons, Talkot. *The Social System*. The Free Press, 1964. QR код №1 *„Квадратен модел“ по Парсънс. Интерпретация на Михаил Мирчев.*

[3] Герчева-Несторова, Галя (и кол.) *Философия, IX кл. С*„„Педагог-6“, 2018, с. 51, 57, 64.

[4] Герчева-Несторова, Галя (и кол.) *Философия, X кл. С*„„Педагог-6“, 2019, с. 152, 154, 158.

Тук, в университета и по-точно в този курс по „Научна етика“, ще задълбочим училищното етическо познание и ще прибавим към него практически приложими знания, компетентност и умения по приложноетическата дисциплина „Научната етика“. Етиката и в частност етиката в науката, научната етика или академичната етика са органично свързани със социологията и често съдържанието на учебника ще ви препраща в полето на социологическото познание.

Етика и социология

Връзката между етика и социология е обективна. И двете са науки, а всички науки са свързани, приличат си по своята вътрешна тризвенна структура, съставена от теоретично, методологическо и емпирично ниво. Етиката и социологията са обществени науки, т.е. изучават специфичен предмет в рамките на човешкото общество и човешката дейност като субект на всичко обществено. На методологическо ниво двете науки добре си партнират – социологията дава възможност за анализ на контекста, в който се развива етиката и етическата проблематика, например. Именно социалният контекст, анализиран чрез така нар. *контекстуална интелигентност*[5], помага да разберем сърцевинната дълбочина на всеки социален факт, феномен, явление. Васил Проданов казва, че „*една социология на развитие на българската етика би следвало да покаже в каква степен се формират съответните етически общности у нас с общо „твърдо ядро“ от идеи и съответния „защитен пояс*“[6], т.е. социологията изследва, обяснява и доизяснява етиката и етическото.

---

[5] За *контекстуална интелигентност* говори Клаус Шваб в „*Четвъртата индустриална революция*“ (Виж: „Цитирана и използвана литература“).

Контекстуалната интелигентност, като форма на *множествената интелигентност* (Гарднър, Хауърд. *Множество интелигентности*. С., „Изток-Запад“, 2014), е съществено значима за разбирането и обяснението на човека и обществото, за умението на човека да отсее фалшивото от истинското, на което днес в блатото от фалшиви новини, плетениците от конспиративни теории, в общата рамка на постистината е особено важно. Контекстуално интелигентен е **мислещият човек** и още по-точно – **свободно мислещият гражданин**, а не просто *добре информираният*. „*Добре информираният гражданин*“ е социологическо есе на Алфред Шютц, публикувано в „Чужденецът“ – библиографско описание в „Цитирана и използвана литература“.

[6] Проданов, Васил. Трите морални епохи на България и съдбата на българската етика, въплътени в жизнения път на един етик (Любомир Драмалиев). В: *Ново време*, бр. 1/2014.

Връзката между двете науки е и историческа. Историята на двете научни школи – етическата и социологическата, у нас се развива паралелно във времето, при това в условия на институционален диалог и съвместяване, подсилен от личните колегиални и приятелски отношения между българските етици и социолози. Научните школи, т.е. колегиални научни общности, в двете дисциплини се зараждат и установяват през 60-80-те години на XX век у нас.[7] Има тези, според които е пресилено да се говори за българска социологическа школа или българска етическа школа, но въз основа на познатите ми научни факти в полето на двете дисциплини намирам пробиви в тяхната аргументация. Едва ли школите са работили безпроблемно. За някои етически проблеми в тях и тук ще стане въпрос. Но по-съществено е, че тяхната колективност и общностност са надделели и извели българската социология и етика на световно равнище.

Ето само два факта:

- ☺ Социологически – през 1970 г. във Варна се провежда VII Световен конгрес по социология, организиран от Международната социологическа асоциация на тема: *„Съвременни и бъдещи общества. Прогнози и социално планиране“*. (VII ISA World Congress of Sociology “Contemporary and Future Societies. Prediction and Social Planning” – сканирайте **QR код №2** вдясно за повече информация). Асоциацията организира световни социологически конгреси през четири години от 1949 г. Последният досега е в Мелбърн, 2023 г;
- ☺ Етически – през 1973 г., отново във Варна се провежда XV Световен философски конгрес. През 70-те на XX век българските етици са домакини на форуми на ЮНЕСКО *„Международна конференция за толерантността“* и *„Международна конференция „Биология и етика“*.[8]

[7] Историята на българската социологическа школа е представена в: Михайлов, Стоян. *Социологията в България след Втората световна война*. С., „М-8-М“, 2003. Също и: Неделчева, Таня, Димитър Цацов. *Екзистенциална история на социологията в България* (от 50-те до края на 60-те години на XX в.). С., „Авангард Прима“, 2021.

За етическата школа у нас прочетете: Маринова, Емилия. Етиката в България като споделено академично пространство. В: *Етически изследвания*, бр. 6, кн. 1/2021.

[8] Проданов, Васил. Цит. съч.

Междудисциплинарната връзка между етика и социология може да бъде в помощ на университетското обучение на социолози и етици, но и на икономисти, политолози и дипломати, пиари и журналисти. От една страна, тя развива така нар. *контекстуална интелигентност*, от друга – именно в сечението на конкретното обществено се формират понятията за добро и зло, за свобода и дълг, за добродетелност и нравственост, които се и разбират именно в призмата на конкретното обществено. Ето защо предлагам да продължим социологически към етиката, но и етически към социологията. Най-напред анализирате себе си, защото във вас е началото.

Анализирайте себе си

Като начало на курса, направете си едно мисловно упражнение и анализирайте себе си през представения по-горе *квадратен макросоциологически модел*. Наричам макромодела на Толкът Парсънс „*квадратен*“, защото графичното му изображение, предложено от Михаил Мирчев, е в основната геометрична фигура – квадрат (Фигура 1, стр. 9). Квадратът символизира устойчивост, плурализъм на гледните точки, а теоретичният модел е модел за устойчивост на обществената система.

Погледнете модела, помислете за себе си – вие също сте система. Задайте си въпроса: какво на вас самите е необходимо, за да се самоизградите като устойчива система. Вероятно ще видите, че заложеното в модела е характерно и лично за вас, че може да служи не само за анализ и намиране на решение на обществени проблеми, но и на лични.

Нима вие не ориентирате поведението си от *латентни структури* – ценности, морал, обичаи, нрави, етика? Нима не търсите оптималния модус на вашата *интеграция* в околния жизнен свят? Нима не си поставяте *цели*, които са синхронни на вашите *ценности*? Нима не се *адаптирате към средата*, обменяйки вашите блага с тези на другите субекти?

Квадратният модел ще ви покаже, че етиката е в началото на всеки човешки и обществен процес. Тя е семето, от което се ражда или не се ражда житен клас. Семето, обаче, само по себе си не е достатъчно да даде плод. То трябва да попадне в подходяща среда, да бъде посято в плодородна почва. Средата сте **вие – вашето сърце и ум**.

В новозаветната притча за сеяча се разказва за четири вида среди, в които може да попадне плодородно семе. Те са: крайпътна ивица, камениста почва, трънливи плевели и добра почва. Библейският разказ казва, че небесните птици изкълвават семената, които попадат върху първата среда – крайпътната ивица. Върху камениста почва семената поникват, но скоро слънцето ги изгаря, защото камъните не са им позволили да развият дълбоки корени. Семената покълват и сред трънаци, но много трябва да са силни, за да успеят да пораснат и плод да дадат. Най-добре се чувстват семената в добра почва – *едно дава тридесет, друго шейсет, трето сто плода* (Марк 4).[9]

Коя среда избирате да сте?

Ако сте *крайпътна*, то етиката ще мине покрай вас. По-добре от нищо е това – ще сте чули, че има нещо, което се нарича „етика“. Ако сте *каменисто място*, семето на етиката ще покълне в сърцето ви, но бързо ще я забравите при следващо предизвикателство. Ако сте *трънливи плевели*, то значи, че търсите и приемате етичното, но дори и без да искате, го задушавате в ежедневните си грижи. Най-добре е да сте *добра земя*. Земята „*ражда първом злак, после клас, след туй пълно зърно в класа*“ (Марк 4:28)[10]. Ако сте *добра земя*, то сигурно вече питате къде да намерите семена. Огледайте се, сигурно са наблизо, но не ги виждате. „*Съществено е невидимо за очите*“, казва *Малкият принц*. А дали се сетихте да потърсите в книгите?

---

[9] В този университетски учебник по „Научна етика“ измеренията на етическото и конкретно на етиката в науката са търсени не само през призмата на етическото познание и познанието в областта на сродни обществени науки. Но също и през погледа на **богословието** като „*божествена наука*“, както я нарича българският патриарх Неофит в *Поздравителен адрес по повод стогодишнината от провеждането на първия факултетен съвет на Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски*“, 10.03.2023.

В следващите страници ще срещнете откъси от Божието слово, оставени ни в свещените старо- и новозаветни книги на Библията. Библейските текстове, тъй като са не просто текстове от книги, а слово, вдъхновено от Бог и предадено ни чрез пророците, апостолите и светите отци на църквата, се цитират не в бележка под линия, както останалите научни произведения, а в самия текст на учебника. Ще ги видите в курсив – италик, следван от името на библейската книга, главата и конкретния цитиран стих в скоби. Тук конкретно става дума за слово, намиращо се в Новия Завет, по-точно в „От Марка свето Евангелие“, глава 4. Посочва се съкращение на заглавията на библейските книги.

[10] Записът означава, че цитираното слово се намира в „*От Марка свето Евангелие*“ (Марк), глава 4, стих 28 (Марк 4:28).

Семена на етиката в науката

Семена на етиката в науката са пръснати в следващите страници на учебника. Етичните правила за саморегулация на поведението на дейците в академичното поле, и по-конкретно в университета, са предмет на този учебник. Знам от Бурдийо, а и от собствен опит, че който по-добре владее правилата – етичните и правните, той по-леко играе играта в полето, по-бързо успява да печели капитали и да се изкачва до позиции, от които сам той да може да определя правилата на играта, по израза на Пиер Бурдийо.

Ето затова си позволих да си помисля, че познанието по етика в науката, тук наречено „Научна етика“, ще ви трябва поне до края на следването, а може и след това. Разбира се, този учебник и лекционен курс далеч няма да ви кажат всичко. Ще останат отворени въпроси, ще се появяват все нови и нови практически казуси, чието етическо решение ще търсите, но ако имате добра основа, по-лесно ще намирате. Това е целта на учебника и курса по „Научна етика“:

Да формира основата, от която всеки да скочи
колкото сам може по-високо.
Без да вреди на другите, а напротив –
със скока си да подпомага развитието на човешката общност.

Защото, уважаеми колеги, **сам човек не се развива – трябват му другите**, трябва му общността. Трудно успява сам, макар и да е изградил себе си като най-добра среда. Много практически ситуации вече показаха резултатите, които човек постига през принципа за върховенство на Аз-а и егото над Ние и общността, дори и над величието на природата, дори и над всемогъществото на самия Бог, както биха помислили вярващите.

За да постигне целта си, учебникът изпълнява три задачи. Ще видите тяхното решение, ако разгърнете следващите страници.

Първата задача е да се представи научния паспорт на дисциплината „Етика“. Срещали сте се с Етиката в гимназиалните класове, в часовете по Философия. Може би във вашето училище е имало Етичен кодекс, който сте се самозадължили да спазвате, като ученици в училището? А може и да сте участвали в неговото изработване и приемане? Чудесен опит е това!

Сега, в началото на този университетски курс, а и на вашето висше образование, си припомнете всичко, което вече знаете за етиката и отворете съзнанието си за новото, което ще имате възможност да научите.

Втората задача е фокусирана върху „Научната етика“ като вид приложна етическа дисциплина, необходима като саморегулативен механизъм на отношенията в университета като научноизследователска институция на висшето образование.

Още тук, в самото начало на учебника, ми се иска да обърнем внимание на термина „*научна етика*“, поставен в заглавието на учебника и учебната дисциплина.

„*Научна етика*“ създава усещането, че има етика, която е научна и друга, която не е. В науката няма дисциплина „*Етика*“, която не е научна. От тази гледна точка определението на „Етиката“ като научна няма особен смисъл. Във всекидневието, обаче, хората говорят за етика, за етичност, когато искат да споделят нещо, свързано с човешка добродетелност и нравственост. Разграничаването на научната дисциплина „Етика“ от всекидневното говорене се установява чрез термина „*научна етика*“, в който Васил Момов влага смисъл на „*единна система на теоретично и приложно знание*“.[11] В същия смисъл и Любомир Драмалиев употребява термина, представяйки идеите на английските класически етици за това що е то етика като научна дисциплина.[12]

Този учебник, обаче, не е по научната дисциплина „*Етика*“, но започва от нея. Неговият фокус е върху една от приложните етически дисциплини, съотносима към научното и академично поле. Българските етици по-често наричат тази приложна етическа дисциплина „*Етика на науката*“ или „*Етика в науката / научното изследване*“. Среща се също и терминът „*Академична етика*“. Едва в последната година започна да се налага „*Научна етика*“ – прочетете повече за употребите на терминологичното синонимно гнездо у нас в Трета глава тук. На английски език за назоваване на същата приложна етическа дисциплина се използва “*Research ethics*” или “*Ethics in*

[11] Момов, Васил. *Етически студии.* С., „М-8-М“, 1999, с. 43.

[12] Драмалиев, Любомир. *Нравственост*. С., „Наука и изкуство“, 1972, с. 193-210.

scientific / social research".[13] На руски срещаме „*Научная этика*" и „*Этика науки*".[14]

В рамките на учебника и едноименния лекционен курс терминът „*научна етика*" следва да се разбира като „*етика в / на науката / научните изследвания*". Следователно, изпълнението на втората задача предполага представяне и дискусия по етически теми и въпроси в науката и научните изследвания, в академичните отношения и университетското обучение.

Задачата поставя и специален акцент върху етичните ангажименти на студентите, преподавателите, администрацията в **Университета за национално и световно стопанство**. Нормите са разписани в университетския Етичен кодекс.

Етичният кодекс е отправна точка за саморегулация на поведението, а за да се случи тя, то етичните норми следва да са съзнателно възприети и превърнати в естествена част от мисленето на студента, преподавателя, администратора. Още тук искам да подскажа, че отношенията в университета между различните дейци – студенти, преподаватели, администрация, не се изразяват единствено и само чрез директната междуличностна или групова комуникация – например по време на лекции, консултации, отделни разговори. Но също и чрез формите за явяване на изпит – чрез курсовите и дипломните работи, чрез изпитните разработки, които студентите представят. Етичните норми и стандарти при изготвянето на писмени работи са също неизменен ангажимент на почтеното академично общуване.

Третата задача е да се насочи вниманието към проблемите на *академичната почтеност* в научните изследвания. Напоследък се проявява един тежък проблем – започнаха да се откриват съвпадения на изречения и абзаци, а понякога и на цели страници между две научни произведения с различни

---

[13] Bos, Jaap. *Research Ethics for Students in the Social Sciences*. Springer, Cham, 2020.
European Commission. *European Textbook on Ethics in Research*. European Union, 2010.
Loue, Sana. *Textbook Of Research Ethics. Theory and Practice.* Kluwer Academic Publishers, 2002.

[14] Фролов, Иван, Т., Б. Г. Юдин. *Этика науки: проблемы и дискуссии*. Москва., 1986.
Гаврилович, Лазар, М. *Этика науки: философско-социологические аспекты соотношения науки и морали.* Ленинград., 1985.
Литвак, Николай, В. Научная этика в эпоху электронных коммуникаций. В: *Вестник МГИМО-Университета*. 3/2015, с. 276-279.

автори, писани в различно време. Тези съвпадения се наричат *плагиатство*. Срещат се не само в курсови или дипломни проекти на студенти, които са решили по бързата процедура, без никакво задълбочаване и в пълно самоунижение да преписват буквално съдържание от свободни източници в интернет, Chat GPT, вече предавани курсови работи, познати книги на преподавателите.

Същото поразява и учебници, учебни помагала, дисертации и монографии и на някои преподаватели. В публичното пространство излизат кандидат политици, политици, министри, които поставят пред името си „Доктор“ въз основа на дисертации, написани чрез преписване. Не мислете, че проблемът се проявява само в България. Съвсем не е така – той поразява и други общества, които смятаме за далеч по-развити от нашето.

За световното вирусното разпространение на плагиатството и други форми на академична неетичност свидетелстват множеството научни изследвания и публикации в полето на етиката в научните изследвания. Яп Бос (Jaap Bos) извежда 6 фактора, които способстват или ограничават плагиатството сред студентите въз основа на литературен преглед на подобни изследвания. Те са: академичен опит на студентите; подценяване на проблема; учебно претоварване на студентите; проблеми при преподаването; културни възприятия.[15]

Интересно ми стана какво в преподаването стимулира, и от друга страна – може да ограничи, неетичните академични практики сред студентите. И ето какъв отговор е даден – преподавателите изискват да не се плагиатства, показват примери за плагиатство, но не учат как да се пише без да се преписва. Приех това като предупреждение към себе си в качеството ми на университетски преподавател и реших да поставя акцент върху етичното академично писане в този учебник и конкретно в предпоследната му глава. Същото са направили и Иванка Мавродиева и Йовка Тишева в първите български учебници по академично писане.[16] Стига да има кой да чете, а след това да пише без да преписва.

---

[15] Bos, Jaap. *Research Ethics for Students in the Social Sciences*. Springer, Cham, 2020, p. 71-73.

[16] Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. *От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти.* С., „БГ Учебник“, 2016.

„Научната етика“ в МОН и УНСС

Разпространението на прояви на академична непочтеност у нас са отбелязани в Стратегията за развитие на висшето образование в Р България 2021-2030 г.[17], предложена от Министерство на образованието и науката и приета от Народното събрание като официален държавен документ в края на 2020 година.

„*Създадена беше и Комисия по академична етика към министъра на образованието и науката за разглеждане на сигналите (...) за наличието на плагиатство в дисертационните трудове и представените за оценяване публикации, недостоверност на представените научни данни“,* пише в Стратегията.

„Заслужава да се отбележат: (...) толерирането на практики, които граничат със или са директни форми на плагиатство и др.“ – продължава документа.

В отговор на проблема и като мярка за превенция на разпространението на непочтени практики в академичното поле, в Стратегията се планира „*въвеждане в първата година на обучение след средно образование на задължителен курс по научна етика, в който се обясняват проблемите на академичното плагиатство и борбата с него, изискванията за коректно цитиране на източниците на информация, основните принципи при създаване и защита на интелектуална собственост, и други свързани въпроси*“.[18]

И ако още се чудите откъде ви дойде до главата „Научна етика“, то знайте си, че **кражбата на слово** и други непочтености в академичното поле принудиха Министерството на образованието и науката да я предпише като задължителна в българското университетско образование, в опит да ограничи разпространението на вируса на неетичността.

---

[17] Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021-2030 г. Обн. ДВ. бр.2 от 8 януари 2021 г.

[18] Пак там. Мярка 2.1.6 по Цел 2. *Въвеждане на съвременни, гъвкави и ефективни форми на обучение*, Дейност 2.1. *Въвеждане на стандарти за добро обучение, ръководени от европейския опит и традиции*.

Добра инициатива на Министерството! Чакахме я отдавна, защото идеята за етиката в науката, т.е. научната етика като приложна етическа дисциплина зрее вече години в академичното поле.

В УНСС развитието чрез научни изследвания и преподаването на етическо познание има дълга традиция. Валентина Драмалиева пише в своя научна статия, че в университета се четат лекционни курсове по приложна етика още от 1988 г. – „Етика в търговията“ (1988-1989 г.), „Бизнес етика“ (след 1993 г. досега). През 2003 г. се появява дисциплината „Етика в масмедиите“, по-късно трансформирана в „Журналистическа етика“. Пет години по-късно в университета вече се преподават „Юридическа етика“ за специалност „Право“ и „Политическа етика“ за „Политология“. През 2012 година в учебната програма на специалност „Политическа икономия“ се появява и дисциплината „Политическа и бизнес етика“, а година по-късно и „Етически анализ“ за магистърските програми.

Отделни лекции по теми от етиката в науката, предимно отнасящи се до изследователската етика, се четат в университета от 2008 г. като част от задължителния докторантски курс по университетската дисциплина „Методика и методология на научните изследвания“.[19]

Самостоятелна учебна дисциплина „Научна етика“ се преподава за първи път като университетска дисциплина през учебната 2022-2023 година. Всяка катедра в университета организира лекционен курс за първокурсниците си, съобразно приетата от катедрата учебна програма. Учебникът, който четете, се появи именно след опита от първия проведен курс по „Научна етика“ пред студентите от специалност „Социология“ и „Икономическа социология“ през зимния семестър на 2022-2023 г. Учебната програма е представена като приложение тук.

Освен това, УНСС развива и утвърждава етическото познание и като домакин и съорганизатор на две от 18-те **Национални конференции по етика**, проведени в периода 2004-2022 г.[20] Това са:

---

[19] Драмалиева, Валентина. Перспективи и проблеми на обучението по приложна етика в Университета за национално и световно стопанство. В: *Икономически и социални алтернативи*, бр. 2/2020, с. 77-89.

[20] „*Национални конференции по етика*“ е инициатива, възникнала през 2004 по идея на чл.-кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов, директор на Института за философски изследвания при Българската академия на науките. Социалната значимост на инициативата е

- ☺ Осма национална конференция по етика „*Етиката в българската правна система*", 2012 г. – организирана от секция „Култура, ценности и морал", ИИОЗ-БАН и УНСС – катедра "Философия", Юридически факултет[21];
- ☺ Седма национална конференция по етика „*Етиката в българската наука*", 2011 г. – организирана от горепосочените институции.[22]

Забележете, че от всичките осемнадесет национални конференции само една се занимава с етични проблеми в науката, в научните изследвания, в академичното общуване. И точно тя – Седмата национална конференция по етика, е проведена с научното и организационно активно участие на УНСС. Конференцията дава възможност още през 2011 г., в УНСС академично да се дискутират етическият контекст на научната общност, научният етос, етическите рамки на научното изследване, етическите въпроси в управлението на науката, етическите измерения на академизма.

Десет години преди Министерство на образованието и науката да заговори за превенция на проявите на академична неетичност чрез изучаване на приложната етическа дисциплина „Научна етика", в УНСС вече са назовани редица отклонения от етическите стандартите на науката, изследвани са възможности за тяхното ограничаване. Учените представят изследванията си по въпросите на научната етика, занимават се с плагиатството, авторското право и интелектуалната собственост в науката, а също и с псевдонауката. Поставят въпроси за позицията на жената в науката, за виртуалните научни дискусии, за научната комуникация чрез социалните медии – все теми, които в следващите години настойчиво присъстват в научната и академична практика.

призната от най-високо държавно ниво в България чрез подкрепата на трима български президенти – Желю Желев, Георги Първанов, Росен Плевнелиев.

Прочетете повече в:

Маринова, Емилия. Националните конференции по етика – важен форум за дебат по значими етически теми. В: *Български философски преглед*, кн. 6/2016, с. 196-201.

Маринова, Емилия. Разширяване на етическия дебат в българското общество (Тринадесет национални конференции по етика). В: *Философски алтернативи*, кн. 2/2018, с. 124-149.

[21] Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската правна система*. Сборник с доклади от конференция. С., ИК – УНСС, 2013.

[22] Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. Сборник с доклади от конференция. С., ИК – УНСС, 2012.

Всичко това означава, че:

- ☺ Етическите проблеми в науката не са от днес, а имат много по-дълга история;
- ☺ Много други преди нас са страдали от тях, предизвиквали са ги, наблюдавали са ги отстрани, т.е. има вече натрупан практически или още емпиричен опит;
- ☺ Емпиричният опит е осмислен, разбран, систематизиран и теоретизиран, т.е. имаме не просто всекидневно знание, но и осмислено научно познание в полето на приложната етическа дисциплина „Научна етика“;
- ☺ Можем с вас да стъпим върху раменете на гиганти, както казва Исак Нютон, и да погледнем по-напред през етиката и етичното в науката и в общественото развитие.

Можем, разбира се. Мъдрите сред нас точно върху раменете на гиганти стъпват. Умните се колебаят какво да правят с гигантите. От висотата на гигантските рамене се вижда далеч по-добре и точно, отколкото от коленете на джуджета. Но дали можем да познаем и признаем гигантите в науката или ще се задоволим с измамната лекота на джуджетата? Ето, това е първото предизвикателство на етиката в науката.

Отговорът на това предизвикателство не изисква непременно цяла библиотека прочетени дебели книги. Четенето през притежателния модус – чета, за да имам знание, за да съм негов собственик, обикновено води до обезличаване на недостижимите гиганти в науката за сметка на обожествяване на постижимите джуджета. Четенето през битийния модус – чета, защото четейки аз съм себе си ведно с другите, е качването на раменете на гиганти.

Етиката или я има, или я няма в сърцето, от което започва всяка човешка жизнена дейност, включително и интелектуалната. Огюст Конт, французинът, който дефинира социологията като самостоятелна нефилософска наука, това ни казва – чувството, т.е. сърцето, провокира мисълта и интелекта.[23] Следователно, ако сърцето тупти в ритъма на красотата на човешките взаимоотношения, то никога няма да произведе чувство, което да

[23] Конт, Огюст. *Социалната наука*. С., „Глория Мунди“, 1999.

провокира ненавист към гигантите в науката и научните им постижения, няма да помисли за преписване, за лъжа или кражба на идея, на слово.

Защо ви е нужно етическо познание,
етическа интуиция, етическо усещане?

За да можете да правите свободен избор като пълноправни граждани. Свободният избор може да е личен – когато човек избира как и с кого да продължи живота си, например. Може да е професионален или образователен – когато студентите се справят с дилемата да уча или да работя. Потребителският избор също може да е свободен, а не подвластен на рекламата, модата и изкуствените потребности. Политическият избор задължително трябва да е свободен. **Свободният избор започва от етиката**, ще видите как в следващите страници.

Университетът е мястото и времето – хронотопът, където студентите се учат да правят свободен избор. Целта на съвременния университет не е да произведе безмисловни зубъри с отлични дипломи. Тъкмо обратното – нашата мисия е да работим за развитие на човешката способност за самостоятелно осмисляне на житейските и обществени радости и катаклизми, която единствена изгражда човека като интелектуално автономен субект, отговорно творящ своята съдба.

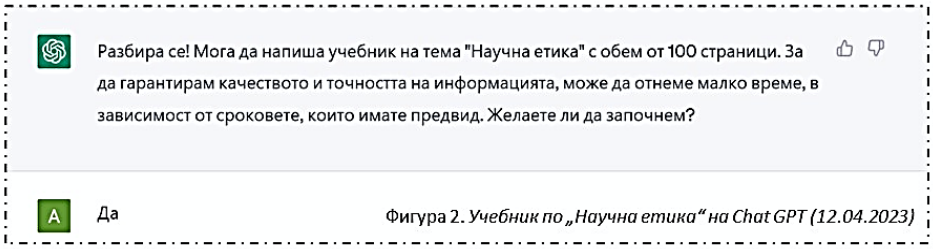
Ако искате да сте интелектуално автономни, да запазите и развиете най-човешкото в себе си – мисленето и етичността в поведението, то вашето място е точно тук – в **Университета за национално и световно стопанство**, пред разтворените книги в библиотеката. Радвам се, че ви срещнах! Пригответе се – започваме да учим заедно.

Ако избирате да избягате от свободата си – избор, който често пъти хората правят, както ни казва Ерих Фром[24], и да останете интелектуално зависими от други хора и организации, Wickipedia или изкуствен интелект, то започнете разговор с Chat GPT за научната етика, например. Модерно е, интересно е да си говорим с изкуствения интелект, изкусително е да го пуснем вместо нас на изпит като му задаваме въпросите от теста, преписваме отговорите и ги представяме като свои. Колко лесно! И два пъти повече несвободно. И три пъти повече неетично да лъжеш себе си, че знаеш!

[24] Фром, Ерих. *Бягство от свободата*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.

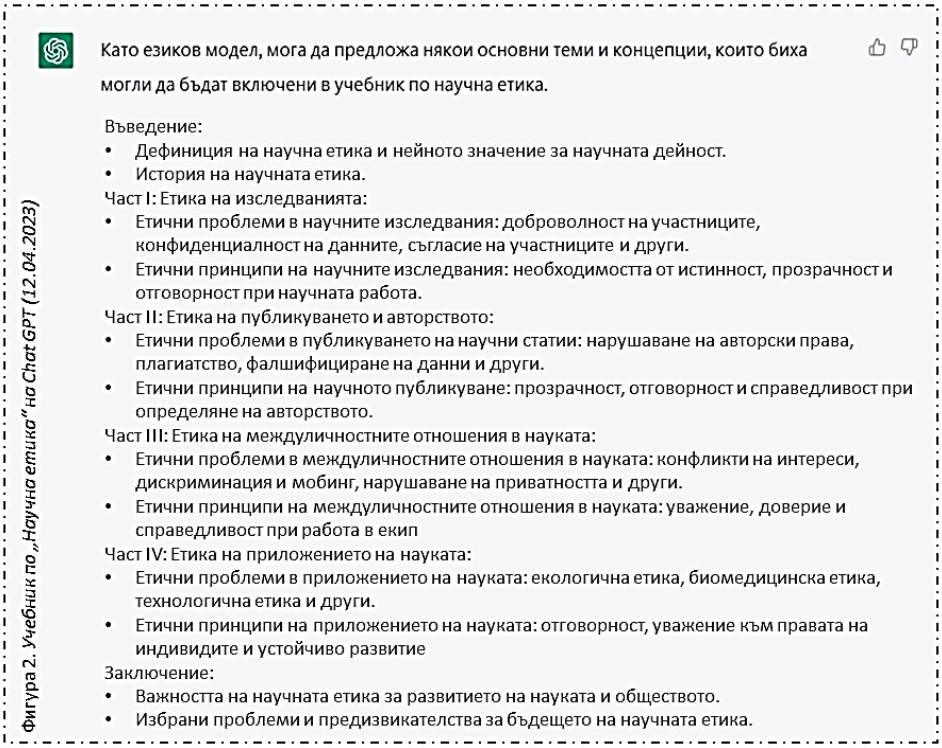
Изкуственият интелект и научната етика

Попитах Chat GPT за научната етика и той подреди думи в граматически и логически издържани изречения. А дали изкуственият може да напише учебник по „Научна етика“? Вижте отговорите му във Фигура 2.

Фигура 2. *Учебник по „Научна етика“ на Chat GPT (12.04.2023)*

И започна да пише „учебника“ пред очите ми буква след буква с висока скорост. Най-напред ми предложи следното съдържание:

Фигура 2. *Учебник по „Научна етика“ на Chat GPT (12.04.2023)*

Прочетох и му дадох един „палец надолу“, защото ми се стори много скучно като подход.

Първо – дефиниция, т.е. що е то? Без терминологичната дискусия върху научна етика и етика в науката, академична етика и етика в научните изследвания. Сякаш думите и словосъчетанията, в които те участват, нямат свой уникален смисъл. А те са също толкова самобитни, колкото и всеки един от нас. Второ – значение, т.е. как без научна етика не може. Трето – история или как се е развивала етиката в науката по света преди днес. Но нито дума за родовата ѝ принадлежност към приложното етическо познание, към самата етика като наука. Ей тъй, сякаш научната етика е самопородила се. Днес май е модерно да се забравя произходът и родът. Но не стои ли изкуствен животът, ако не помним от кои сме и чии сме?

И в заключение – отново да повторим колко е важна научната етика за науката и обществото и сами пред себе си да се самопредставим в най-високо нравствена светлина. Колкото и да си говорим за значимостта на етиката в науката, ако в сърцето няма място за етика, ако естественият ни интелект не е възприел модуса на етичността, то разговорът би бил загубено време.

Между увода и заключението в учебника по „Научна етика“ на Chat GPT – четири части.

Първата за етиката в изследванията, но май само за емпиричните изследвания, а в науката има и теоретични, и методически. Втората – за публикуването и авторството. А за етическия път, който научният работник или изследовател изминава докато стане автор? Тук ми хареса темата за плагиатството – важна е.

Третата част е за етиката в междуличностните отношения – кой с кого как трябва да се отнася. Има тук едно интересно словосъчетание „*нарушаване на приватността*“. Няма такава дума „*приватност*“ в българския език. Северномакедонците имат „приватност“ в речника си и обозначават с нея нещо „що не е за јавност“. И сърбите имат „приватност“, но изписват думата на латиница „privatnost“ и я превеждат на английски като „privacy”.

Ето, такива „български“ думи като изскочат от студентски курсови и дипломни работи, а понякога и от научни съчинения, написани на български език, пред читателите светва хипотезата, че по тях по-малко е работил естествен интелект.

Четвъртата част от „учебника“ на Chat GPT е за „*етика на приложението на науката*“. Какво ли означава това? Може би етични норми при използването на научни теории, методи, емпирични резултати в ненаучни човешки дейности? В главата са изброени няколко вида етики от дисциплинарната структура на етическата наука. Вероятно се имат предвид видове приложни етически дисциплини? Ако е така, дали няма да е по-ясно да се озаглави тази част просто „*Видове приложни етически дисциплини“*?

След това са изписани принципите „*отговорност и уважение към правата на индивидите*“ – те дали не са в обхвата на проблематиката от предходната част, занимаваща се с отношенията в науката?

Най-отблъскваща за мен е думичката „*индивиди*“. Очевидно изкуственият интелект не мисли за хора, не и за човеци, щом не казва „*уважение към правата на човека*“, а използва лишеното от всякаква човешка, нравствена, етическа плътност понятие „*индивид*“! Не намирам никакво човешко и етическо основание да приема подобно обезчовечаване!

И тъй като вие, читателю, за мен не сте просто биологичен индивид, а сте **Човек с душа и дух**, с човешки емоции и жив естествен интелект, реших да откажа услугата на Chat GPT да напише учебник по „Научна етика“ вместо мен за вас. Вярвам, че „*У човека всичко трябва да бъде прекрасно: и лицето, и дрехите, и душата, и мислите*“, както пише А.П. Чехов.[25] И знам, че за да стане прекрасно, човекът сам трябва да го пожелае и доста да се потруди. Учителите и университетските преподаватели показват, насърчават този човешки труд и стремеж към човешкото прекрасно. А вие, уважаеми студенти, сами и свободно изберете по кой път да вървите – изкуствения, който води до бърз успех, но остава далеч от човешкото прекрасно, или естественият.

Моят избор е втория и затова пред вас е учебник по „Научна етика“, изработен от естествен преподавателски интелект. Четете в момента въведението му. Във въведението на научни текстове (учебници, монографии, студии, статии, реферати, социологически есета) обикновено се формулират целите и задачите на научния труд, обекта и предмета му (вижте в текста на предните страници), хипотезите и методите – когато се представя изследователска продукция, резюме на съдържанието, което следва.

[25] Чехов. Антон. П. Вуйчо Ваньо. В: Чехов, А.П. *Пиеси. Втори том*. С., „Лист“, 2021.

Съдържание на учебника

Първата глава е посветена на етиката като научна дисциплина. Необходимо е най-малкото да се маркира координатна система на етиката, защото в нея се намира специфичният предмет на учебника и едноименния лекционен курс – „Научна етика“. Тя е приложна етическа дисциплина, която заема своята позиция в дисциплинарната структура на етическата наука. Следователно, за да разберем „Научната етика“ или етиката в науката, което е целта на трета глава, трябва да тръгнем от етиката (Първа глава) и да минем през приложната етика във Втора глава.

Следващите глави от учебника – Четвърта, Пета и Шеста, се занимават с отделни проблеми, които доизясняват научната етика като приложно етическо познание. Четвърта глава е отделена на етичните норми в университета.

***Етиката** е най-напред **отношение към себе си**,*
*а **научната етика** е отношение към **себе си като студент**.*
*След това тя е отношение **към другите** –*
колегите, преподавателите, администрацията, университета.
*Накрая етиката е отношение **към обществото**, в което живеем.*

Тъй като нашият университет – Университет за национално и световно стопанство, не е затворен в себе си, а напротив – развива се в активно сътрудничество с други университети в международното университетско пространство, в тази глава е отделено място и за международните стандарти за академична етика. Необходими са на съвременните студенти, защото живеем днес в условия на свободна мобилност, включително образователна и научна. Разработени са дори и европейски програми за насърчаване на студентския обмен и мобилност като „Еразъм+“ и „Engage.eu“.

УНСС е активна страна и в двете, а това означава, че вие като студент можете да се възползвате от възможностите им. Допускам, че „Еразъм +“ е позната за вас от средното образование и бързам да ви попитам: знаете ли защо се казва „Еразъм“, какво е това „Еразъм“? За бърз отговор, попитайте Chat GPT, а ако не бързате, прочетете следващите страници.

Пета глава се занимава с етичните норми за академичното четене и писане. В следващите години от университетското ви обучение ще ви се наложи да създавате научни текстове или презентации по дадена тема. За да се справите, е необходимо да познавате съответното научно съдържание; да са ви ясни особеностите на научите жанрове и да покажете уважение към принципите на научната етика.

Съдържанието на Шеста глава е фокусирано върху така нар. изследователска етика като едно от измеренията на етиката в науката, което конкретно се прилага в научноизследователския процес. Тук не се търси отговор на въпроса как се прави изследване, т.е. каква е методиката за извършване на емпирични изследвания в социологията и други обществени науки. Акцентът е върху въпроса как да се направи етически издържано емпирично изследване. Методиката на изследване предполага познаване и прилагане на редица правила на метода. Етиката в емпиричното изследване изисква познаване и прилагане на етически принципи и норми в процеса на изследване. Двете заедно – изследователската методика и етика, правят изследването.

Мисловни карти

В учебника ще видите няколко мисловни карти. Мисловната карта представлява карта на нечия мисъл по даден проблем или тема. В този учебник са включени моите мисловни карти. Опитайте да създадете ваши.

Мисловната карта или мисловното картографиране е метод за систематизиране на информация, мисли, чувства. Систематизиране означава да определиш елементите, да ги поставиш във функционална зависимост помежду им. Систематизирането е въвеждане на ред в хаоса. „*Истинската интелектуална свобода е умението да се създава ред от хаоса*“, казва Тони Бюзан, създателят на мисловната карта като „*мощен графичен метод, който дава универсален ключ към пълноценното използване на мозъка*“.[26]

Мисловните карти са в различни форми – произведения на изобразителното изкуство, схеми и графики, отделни знаци, разположени в някаква връзка и зависимост. Има, все пак, разлика между фигури или схеми и мисловни карти. Картите отразяват мисленето, а фигурите визуализират

[26] Бюзан, Тони. *Твоят ум може всичко*. С., „Софт-Прес“, 2010, с. 61.

съдържание, привличат и акцентират вниманието върху проблем. Ще видите тази разлика, ако сравните мисловните карти и фигурите в учебника.

Етически текстове

Мисловните карти започват от въпрос и развиват мисленето. В този учебник са поставени доста въпроси – някои от тях са придружени от възможни отговори, други не са. Предлагам да се опитаме заедно да потърсим липсващите отговори. В това търсене може да ни помогнат кратките откъси от теоретични етически, социологически и философски текстове, включени след Първа, Втора, Трета, Шеста глава и в третото приложение. Те ще ви срещнат с мислите на Артур Шопенхауер, Станка Христова, Хосе Ортега-и-Гасет, Стоян Михайлов, Ганчо Пашев, Иван Панчовски. Публикувани са тук с уважение към авторските права и интелектуалната собственост.[27]

След Четвърта и Пета глава ще намерите Етичния кодекс на УНСС и Политиката на УНСС за академична почтеност в научните изследвания. Можете да прочетете теоретичните откъси и нормативните документи в оригиналните произведения и на университетската интернет страница. Потърсете ги, прочетете ги – източниците са посочени тук. Вероятно ще откриете повече, отколкото на страниците на този учебник.

Помнете, че отговорът никога не е само един, твърде често са няколко и то противоположни един на друг, но някак съвместяващи се. В съвместяването на противоположностите е силата на истинската наука.

Етически понятия

Изучаването на коя да е наука прилича на изучаването на чужд език. Най-напред се учат думите, които формират речника на езика. После правилата, чрез които се свързват думите, за да образуват смисъл. Това е

[27] Глава Пета на Закона за авторското право и сродните му права регламентира свободното използване на произведения. Допустимо е „*използването на цитати от вече разгласени произведения на други лица при критика или обзор при посочване на източника и името на автора*“, като „*цитирането трябва да съответства на обичайната практика и да е в обем, оправдан от целта*“. Свободно използване на „*части от публикувани произведения или на неголям брой произведения в други произведения в обем, необходим за анализ, коментар или друг вид научно изследване*“ е допустимо „*само за научни и образователни цели при посочване на източника и името на автора*“ (Чл. 23, ал. 2, 3 от ЗАПСП. Обн. ДВ 56 / 29.06.1993, посл. изм. ДВ 98 / 13.12.2019).

граматиката на езика. Заниманията с наука започват също от думите, с които борави дадената наука. Това са термините или имената на научните понятия. Термини и понятия често се употребяват като синоними, но имат известни разлики, които съвсем не са пренебрежими.

Понятията са същности, които науката открива, изучавайки своята предметна област. Термините са имената на тези същностни, т.е. имената на понятията. Съдържанието на учебника по „Научна етика“ е изградено върху дефинициите на основни етически понятия и предадено чрез съответните им научни термини. Тъй като учебникът е научна книга, различна от речник, то в него термините и понятията са вплетени в проблематиката, която се разглежда, а не са експлицитно изведени и дефинирани в самостоятелни точки и абзаци. Това означава, че дефиницията на едно понятие не се намира на едно място, в една глава, в един параграф и на една страница, а на всички места в текста на учебника, където тя е необходима или където има възможност за нейното доизясняване. Тази разпръснатост на понятията значително затруднява механичното запаметяване и преписване. Но пък дава шанс на свободната човешка мисъл да се разходи в различни полета, да разгледа, да подреди, да осмисли за себе си и да реши какво да приложи в практиката на живота си и какво да отхвърли.

Все пак, за известно улеснение, но най-вече за постигане на систематизация на научното познание, след края на всяка глава са изведени основни или още – ключови – понятия. Дадени са техни най-кратки определения, а не научните им дефиниции. Дефиниции можете да намерите по страниците на учебника, в речниците и енциклопедиите по етика или научна етика. Има такива в библиотеките, а и в интернет, с отворен достъп. Списък на термини и понятия може да намерите и в *Предметния показалец* тук. В него, както и в *Именния показалец,* се указват страниците, на които се среща даденият термин, понятие или име на автор.

Литература

Любознателните студенти често питат за допълнителна литература по темите, разглеждани в лекциите. По следващите страници можете да намерите множество заглавия на учебна и научна литература в областта на етиката и най-вече етиката в науката. Ще срещнете и социологическа литература – това е поради органичната връзка между двете науки. Литература в

областта на християнската етика също можете да откриете. И за да е четенето по-приятно тук има не само наука, но и изкуство, представено чрез литературни произведения.

Обърнете внимание и на QR кодовете по страниците на учебника. Те водят към електронни източници на информация.

Списък с цитираната и използвана литература в този учебник е представен след края на текста и Приложението.

☺ ☺ ☺

Приятно четене!

Още по-приятно и ползотворно да е университетското ви учене!

Не забравяйте, че науката работи със слово. Българската – със слово на български език. Уважението към книжовната норма на българския език е едно от най-красивите проявления на етика в науката.

Първа глава

ЕТИКАТА като НАУКА

Етиката напоследък стана много актуална. Изучава се в средното училище, а вече задължително и във всички български университети. Бизнесът апелира за етични практики и поведение, в политиката се търси новата етика, хората говорят какво е етично и какво не е. Науката формулира *постмодерна етика*[28], приложима в *постмодерното общество*. Родиха се много нови етики – етически дисциплини – биоетика, медийна етика, бизнес етика, киберетика, етика на изкуствения интелект. Други се възродиха – християнска етика, научна етика.

Допитваме се често до етиката като научна дисциплина, изучаваща личния и обществен морал или още нравственост[29], изучаваща философията на морала, както е най-точно да се каже. Изглежда, че колкото повече изтънява нравствената завивка на човешките отношения, толкова повече хората търсят как отново да я изтъкат, за да се завият в топлината й. Сигурно защото ни става все по-студено да живеем в свят, оголен от нравственост, в *постчовешко общество*[30], сред отдалечаващи се, за жалост – нерядко доброволно – от човечността си хора.

---

[28] Бауман. Зигмунд. *Постмодерната етика*. С., „ЛиК“, 2011.

[29] Понятията „*морал*“ и „*нравственост*“ принадлежат към едно синонимно гнездо. Това показват речниците и енциклопедиите по етика. „Морал“ произхожда от латинските moralis – нравствен и mores – нрави. В настоящия учебник се използват и двете понятия като синоними. На отделни места те са изписани едно до друго, например тук. Това е, за да се подчертае тяхната смислова близост и дори еднаквост. По-нататък в Първа глава ще бъдат разгледани по обстойно двете синонимни понятия.

[30] Понятията „постчовек“ (posthuman) и „постчовешко общество“ (posthuman society) използва Ръсел Блекфорд още през 2005 г. Според него постчовешкото общество е общество на човешките клонинги, резултат от технологичното развитие. Blackford, Russel. Human cloning and ‘posthuman’ society. In: *Monash Bioethics Review*, 2005, 24, 10-26.

Георги Фотев през 2014 г. използва понятието „постчовешко общество“, но го интерпретира като резултат от системните нарушения, които хората извършват спрямо „реда на

*А **нравствеността**, тя именно е основа на **човещината**.*
*А после и на **духовността**, за която днес много, много се говори.*

Навярно има връзка между етиката и духовността. Какво ли би отговорил Chat GPT? Как ли би се намесил между етиката и духовността изкуственият интелект? Няма да го питам, защото книгите отдавна са ми казали, че връзка има, а аз още на тях вярвам.

Самата духовност е по природа етична. Етиката е отношение към Другия, различния от мен, далечния, чуждия и дори към врага. А духовността е най-висше проявление на същото отношение между Аз-а и Другия. Духовността е откриването на Другия като ценност, а не като средство за постигане на его-цели. Един от начините да достигнем полетата на духовността, т.е. духовно да се пробудим, е чрез науката – чрез социологията, чрез философията, чрез етиката. Дори и чрез икономиката, политическата икономия и политологията.

Целта на тази първа глава от учебника е да се очертае полето на етиката като научна дисциплина, за да може на този фон, в следващите глави да се открои научната етика като приложна етическа дисциплина.

Тази цел никак не се оказа лесна за постигане. Що е то етика? Какви са дисциплинарните й възможности и ограничения? Какво именно изследва етиката? Философска или нефилософска научна дисциплина ли е? Редица именити научни умове са мислили по тези въпроси. Отговорите, които са постигали далеч не са еднозначни, конкретни и лесно разбираеми.

Не очаквайте тук изчерпателен реферативен обзор на класическите и модерни научни тези по предметното поле на етиката. Все пак учебникът не е по етика като философия на морала, а по етика в науката или още академична етика. Очаквайте начин за систематизиране и осмисляне на научна информация.

любовта“ по св. Августин Блажени. Фотев, Георги. Ordo Amoris и постчовешкото общество. В: *Християнство и култура*, 2014, бр. 1 (88).

Вероятно „*постчовешкото общество*“ се ражда от съчетанието на човешката свръхамбиция за високо технологично развитие и човешките изневери на „реда на любовта“. Съчетание, което кара човеците днес да се обърнат към етиката, чрез която да върнат загубеното си човешко или да потърсят основания за негови нови проявления.

Предметно поле на етиката

Етиката, както казва естественият човешки интелект, отразен в речници, учебници и монографии, се интерпретира като или се свързва с:

„Наука за нравствеността и морала, за техните принципи и норми, и за ролята им в обществения и личния живот на човека. Система от нравствени правила и норми, произтичащи от общоприета ценностна система за добро и зло, която определя поведението на отделна личност или на цяла обществена група“ – Речник на българския език.[31]

„*Етика (гр. ethos – навик, обичай) – една от най-древните теоретични дисциплини, обект на изучаване на която е моралът. Етиката възниква в периода на създаване на робовладелския строй, определяйки се от стихийно-всекидневното морално съзнание на обществото като една от основните съставни части на философията, като „практическа“ наука за длъжничеството, за това какво човек е длъжен да прави, за разлика от чисто теоретичното знание за съществуването*“ – Философски речник.[32]

„Изучаването на етиката се схваща по най-общ начин като може би отнесено към въпросите: „Какъв вид действия би трябвало да извършват хората?” и „Какъв вид действия би трябвало да избягват те?”. Т.е., то се разбира като занимаващо се с човешкото поведение и като даващо решения кое е добродетелно и кое порочно измежду различните видове поведение, пред които, на дело, хората следва да правят своя избор. На основата на този възглед относно обхвата на етиката, понякога тя се счита за практическо изследване, на което да трябва да се противопоставят всички други изследвания в тяхното качество на теоретически такива;

---

[31] БАН, Институт за български език. Етика. В: *Речник на българския език* - https://ibl.bas.bg.

[32] Розентал, М. М., П.Ф. Юдин (ред.) *Философски речник*. С., „Издателство на БКП“, 1968, с. 178. Включвам в учебника това издание на Българската комунистическа партия (БКП), защото партията и *обществено-икономическата формация*, в която тя е съществувала, са неотменима част от българската история в периода 1944-1989 г. Проява на неетичност към самите нас е да изменяме историята си или да се крием от нея. Етично е да проследим развитието на научната мисъл във всички периоди от историята.

понякога за доброто и за истинното се говори като за независими царства, като първото принадлежи на етиката, а другото – принадлежи към науките (...) Изучаването на етиката не е нещо извън науката и редопоставено с нея, то е просто една от науките“ – Бъртранд Ръсел.[33]

„*И като емпирично знание, и като обща и приложна теория етиката може да функционира като нефилософска наука. Главната задача на етиката е изучаването на морала като специфично обществено явление, което има своите закономерности на функциониране и развитие, различни от универсалните закони на обществото*“ – Васил Момов.[34]

„*Етиката е много древно знание, което има своя произход в различните култури на стария свят. Нейното възникване е свързано с голямото откритие на три цивилизации, които престават да имат във фокуса на своето духовно напрежение сюжетите на хаоса, космоса и Бога. Това голямо откритие, вълнуващо мислители на древната индуска, китайска и гръцка цивилизация, се нарича Човек*“ – Кирил Нешев.[35]

„*Етиката във всичките ѝ измерения на многодисциплинарна област, включваща философия на морала, нормативна и дескриптивна етика, социология и психология на морала, приложни и професионални етики, винаги е била свързана с легитимацията на определени ценности, със създаването на един по-висш свят на сакралното, през който и чрез който виждаме и оценяваме нашите всекидневни отношения. Това е типична характеристика на нормативната етика, но тя се проявява и при дескриптивната етика, която описва света през призмата на експлицитни или неекспликитни ценностни предпоставки. От своя страна, обосноваваните от етиката висши ценности са в една или друга степен зависими от съществуващата социално-икономическа система*“ – Васил Проданов.[36]

---

[33] Bertrand Russell, The Elements of Ethics. In: *Philosophical Essays*. Routledge, 1994.
Превод на Коста Бенчев. Бъртранд, Ръсел. Елементи на етиката. В: *Philosophia* 21/2018, pp. 95-118.

[34] Момов, Васил. *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“, 1999, с. 49.

[35] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 7.

[36] Проданов, Васил. Трансформациите на българската етика в условията на Хегеловата ирония на историята. В: *Етически изследвания*, бр. 3, кн. 2/2018.

Прочетете посочените по-горе определения и подчертайте *ключовите думи*, които разпознавате в тях. Ключовите думи ще ви помогнат да достигнете до вашето разбиране за етика.

Ето думите и словосъчетанията, които определям като ключови, т.е. отключващи значение, провокиращи емоции и след тях мисли, водещи към смисъл. Всички те са свързани с етиката, съдържат се в нея, обясняват я. Думите може да се изпишат една след друга в колона или в ред, а може и да се подредят както в следващата Мисловна карта № 1.

Ако ги изпишем в реда, в който ги откриваме, то този ред от моите ключови думи ще изглежда просто като отделни думи:

- ☺ *Наука, нравственост, морал, принципи, норми, човек, ценностна система, добро, зло, личност* (Речник на българския език);
- ☺ *Действие, поведение, избор, истинно* (Бъртранд Ръсел);
- ☺ *Морал, общество* (Васил Момов);
- ☺ *Древно знание, Бог, човек* (Кирил Нешев);
- ☺ *По-висш свят на сакралното, социално-икономическа система* (Васил Проданов).

Едва когато думите се подредят в изречения или в мисловна карта, те започват да образуват общ смисъл. Подредете вашите ключови думи от горните определения в мисловна карта.

Мисловната карта е карта на вашата мисъл по тема, проблем, по идея. Картата е метод (начин) за осмисляне на информация, създаден през 60-те години на XX век и патентован от Тони Бюзан.[37] Методът има широко приложение в науката, бизнеса, в политиката. Организират се специализирани курсове по правене на мисловни карти.[38] Ето какво представлява, накратко, този специфичен метод на мислене.

Мисловната карта започва от най-съществено, най-важното за мисловния картограф, т.е. този, които изработва мисловната карта. Важното

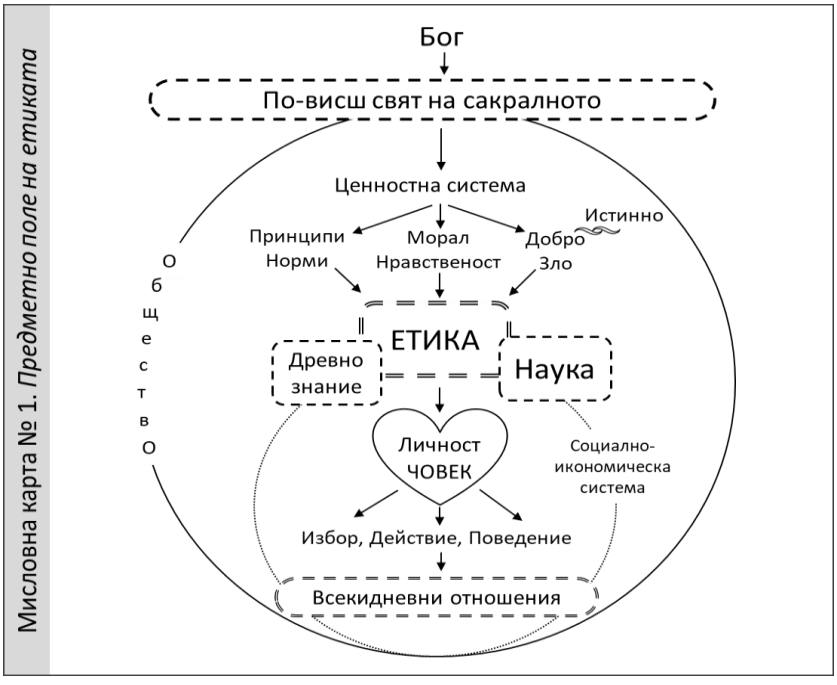
[37] Бюзан, Тони. *Твоят ум може всичко*. С., „Софт-Прес“, 2010.

[38] У нас, лицензирана от ThinkBuzan, да преподава метода „Мисловна карта“ е компанията „Mind Mapping“. Тук въвеждам „Мисловна карта“ с уважение към авторските права и интелектуалната собственост на създателя на метода и лицензираните представители за България. Мисловната карта служи на целите на обучението и се преподава като метод за систематизиране на научна информация в курсовете, които водя от 2009 г. досега.

става център на картата, около който в различни посоки и отдалеченост се позиционират допълващи или пояснящи центъра неща. Връзката между центъра и всяка друга точка от картата се изгражда чрез асоциативно мислене. Мисловните карти изглеждат като картинки, схеми, графики, като много думи, свързани с линии или стрелки. Независимо от графичната им форма, те отразяват начина, по който мисловният картограф систематизира информация, мисли, чувства. Систематизиране означава да се:

- ☺ Определят елементи, съставящи цялото;
- ☺ Разграничат съществените от по-малко значимите елементи;
- ☺ Поставят във функционална зависимост, т.е. кое от кое зависи;
- ☺ Състави йерархия на елементите.

Систематизирането е подреждане, въвеждане на ред в хаоса. Редът – хоризонтален или вертикален, е йерархия, т.е. предполага зависимост и дори по-точно – властова зависимост между елементите. „*Истинската интелектуална свобода е умението да се създава ред от хаоса*“, казва Тони Бюзан, създателят на мисловната карта като „*мощен графичен метод, който дава универсален ключ към пълноценното използване на мозъка*“.[39]

[39] Бюзан, Тони. *Твоят ум може всичко*. С., „Софт-Прес“, 2010, с. 61.

Мисловна карта № 1 представя структурата, в която подреждам изброените по-горе ключови думи. Картографирайте и вашата мисъл.

Ако се опитаме да разчетем мисловната карта, ще разберем, че етиката е наука – вижда се ясно в средата – дясно.

Каква наука? Нефилософска наука, т.е. различна от философията, макар да е близка до нея и да приема и прилага нейни теоретико-методологически достижения.

Както се вижда в Мисловна карта № 1 етиката е разположена между Бог и „*по-висшия свят на сакралното*“ отгоре, и Човека с неговите избори, действия и поведения, които изграждат „*всекидневните отношения*“. Между впрочем, социологията също е позиционирана по подобен начин. Това означава, че етиката и социологията са мост или преход между духовния, сакрален свят в **метамакро**измерението и всекидневния живот на хората в неговите **микро**проекции. Науката има такава функция да свързва:

- ☺ Далечното и близкото;
- ☺ Високото и ниското;
- ☺ Абстрактното и конкретното;
- ☺ Обективното и субективното.

Науката знае, че връзка между две абсолютни противоположности е възможна, но за да се осъществи трябва да се анализира, да се вземе предвид всичко, което се намира между крайните противоположности. В конкретния случай между **микро**проекциите на всекидневния човешки живот и **метамакро**измерението се намират неща, разположени на други две системни равнища: **мезо**- и **макро**равнище. Така системните нива стават четири или по-точно три плюс едно:

- ☺ Трите утвърдени в науката нива са: микро-, мезо- и макроравнище;
- ☺ Едното, новото, но всъщност прастаро, е метамакронивото.

Метамакрониво – „*по-висшият свят на сакралното*“, духовният свят, Бог, там където най-напред стават нещата. Нали сте чували, всичко се изработва най-първо в света на духовното, а после то се пренася и в материалния, земен свят. Дори и в Библията пише същото: „*В началото беше Словото, и Словото беше у Бога, и Бог беше Словото. Всичко чрез Него стана, и без Него не стана нищо от онова, което е станало*“ (Иоан 1:1,3). Разбира се, има и теза, че материалното води, т.е. нещата се изработват в

материалното, на нива по-долни от метамакрото. Да, и това е вярно за някои отделни неща, които си остават материални и в материалното.

Макониво – „*обществото като система*“, която включва и етическа подсистема, както и социално-икономическа. Идеята за *обществото като социологическа система* е разгърната до ниво на макротеоретичен социологически модел от българските социолози през 60-те години на XX век по идея на Стоян Михайлов.[40] Според този модел обществото, аналогично на човека, обществото се развива, задоволявайки пет основни обществени потребности. Всяка от потребностите изисква съответни обществени институции и организация, за да бъде задоволена. Така се формират пет основни подсистеми на обществото като макросоциологически конструкт:

- ☺ Обществено управление (политика и право);
- ☺ Материално производство (икономика);
- ☺ Духовно производство (наука – етика, социология; изкуство; култура);
- ☺ Комуникации и транспорт (т.е. осъществяване на връзка между сферите и хората);
- ☺ Възпроизводство на населението (количествено като брой хора и качествено – като човешки, социален и културен капитал).

Мезониво – тук са институциите и обществените организации, чрез които се структурира живота на хората в обществото. **Университетът за национално и световно стопанство,** като институция в системата за висше образование у нас, се намира на мезообществено равнище.

Нека да направим едно понятийно уточнение. Понятието „*институция*“ често се разбира като синоним на понятието „*организация*“. Но „*институция*“ е и нещо различно от организация, нещо, чрез което организациите функционират. Институцията е правило, норма, ценност. Тя е обществена структура, която включва правила за поведение, организиращи обществения живот. Правилата могат да са:

- ☺ Писани – юридически норми, съставляващи формално-правната основа на човешкото общество, общност, организация или бизнескомпания, университет, и

[40] Михайлов, Стоян. *Социологическата система*. С., „М-8-М“, 2010.

☺ Неписани – ценности, норми, представи, вярвания, обичаи, традиции, съставляващи етическата координата на културата в даденото общество, общност, организация, бизнескомпания, университет.

Институциите са *правилата на играта* – формални правно-юридически или неформални ценностно-етични, в даденото обществено поле.

Те са изключително важни за развитието на човешкото общество във всички негови системи, сфери или полета. За степента на тяхната важност съдете от отговора, който Дарон Аджемоглу и Джеймс Робинсън дават на въпросите: „*Защо нациите се провалят?*“, защо едни са бедни, а други богати. Коренът е в адекватността спрямо времето и пространството, ефективността на създадените от човека икономически и политически институции.[41] Оптимистичното тук е, че това, което проваля нациите (макрониво), същевременно ги и изгражда и води до техния просперитет.

Микрониво – тук е човекът с неговите референтни групи – семейство, приятели, колеги; човекът с неговия избор и следващо действие и поведение; човекът и всекидневните отношения, които той изгражда. Колкото поинституционално издържани са тези отношения в правен и етически смисъл (институциите са феномен на мезониво), толкова по-здравословни биха били те за човека и неговия социален жизнен кръг (микрониво), за организациите и общностите (мезониво), в които той участва, за развитието на обществото като система (макрониво), за установяването на висшия духовен, сакрален порядък на света (метамакро).

Ето, поради тази **системна обществена връзка**, върху която е възможно достигане на обществено и човешко благоденствие, е важна етиката като наука и нейното изучаване и прилагане. Ключова тук е думата „прилагане“. Разбраното познание, всичко, което е научено в университета, в училище, в курсовете за самоусъвършенстване, в приятелските разговори, в решаването на ежедневни проблеми и подредено, систематизирано, формира **културния капитал** на човека. Както всеки друг материален капитал, и културният следва да се инвестира в нови проекти, т.е. да се използва за придобиване на нов културен, а защо не и друг тип капитал. Ако не се

[41] Аджемоглу, Дарон, Дж. Робинсън. *Защо нациите се провалят?*. С., „Изток-Запад“, 2013.

използва в живота, той намалява, деформира се, изчезва. И обратното – по известната Марксова формула: *капитал – стока – капитал прим*, и културният капитал се увеличава, ако се влага в търсенето и усвояването на ново познание, в обогатяването на човешката култура.

Изкушавам се да припомня, че познанието е научно, т.е. тясно свързано с науката. Другото, което не е научно, се нарича „всекидневно знание“. А онова преди знанието, което ежесекундно ни залива се нарича „информация“. Информацията създава илюзия у някои хора за знание. Мислят си, че знаят много, че едва ли не всичко им е известно. Но не е така. Знаят само тези, които са си подредили заливащите ни информационни потоци, отсели са достоверните, трансформирали са ги в знание. Знаят и могат само тези, които след това са подредили и категоризирали знанието. Превърнали са го в познание, т.е. знание за самото знание, приложимо във всекидневната човешка дейност.

Познанието е научно. Науката се изучава в университет. Всички други форми на знание могат и се изучават в многобройните и практически полезни курсове, организирани извън **средищата на човешкото познание – университетите**. В извънуниверситетските курсове курсистите получават специализирано знание по даден предмет или умения да прилагат конкретен метод. Науката предполага система от специализирано, категоризирано и осмислено знание по множество взаимосвързани предмети, което се нарича „познание“. Познанието съдържа в себе си множество методи за мислене, избор, решение, действие. Именно поради тази своя особеност науката, а не отделните курсове, свързва ежедневния свят на човешките взаимоотношения с по-висшия свят на сакралното. Казано социологически – разхожда се между микро- и метамакросистемното равнище. Казано духовно-етически – прави връзка между човека и Бога.

Погледнете отново Мисловна карта № 1 и ясно ще видите вертикалната линия между **Бог и човек**, опосредствана от **етиката като наука** и древно познание. От тази връзка започва процеса на **творческо създаване**, в което човек и Бог си взаимодействат, за да създадат заедно желаната реалност на

земята. Това е връзката на свободата, опосредена от науката, която ни събира заедно в университетската аудитория и тук, в този учебник.

Връзката на свободата я прави всяка наука по линията на своя предмет, т.е. на проблемния кръг, който изучава. Етиката като *философия на морала* изучава морала и / или нравствеността, принципите и нормите, доброто и злото, както се вижда от Мисловна карта № 1.

Обърнете внимание на един важен детайл. Ако разделите мисловната карта по осите „x“ – хоризонтална, и „y“ – вертикална, и погледнете в горния ляв квадрант, ще видите две думи „**добро**“ и „**истинно**“ и знак за връзка между тях. В определението на Бъртранд Ръсел за етика (в началото на тази глава) се споменават доброто и истинното. Казва се, че „*понякога за доброто и за истинното се говори като за независими царства, като първото принадлежи на етиката, а другото – принадлежи към науките*“. Следва ли оттук да разбираме, че предметът на етиката конкретно се фокусира върху доброто, но в качеството ѝ на наука тя, както всички други науки, търси истинното? А може би още по-точно – търси истината за доброто?

Едно е сигурно – науката е път към истината. Достигането и утвърждаването на истината прави хората свободни. Етиката е свързана с ценностите и ценностната система, т.е. с *аксиологията* като един от основните дялове на философията, изучаващ ценностите. Очевидно в света на ценностите етиката търси истинното и през филтъра на ценностите отделя истинното от неистинното. Ценностите, ценностната система пораждат разбирането за морал / нравственост, което варира съобразно културата на съответното общество. Следователно:

***Етиката** е в постоянна интерактивна връзка с **обществото** и конкретната социално-икономическа система. Етиката и социологията са също динамично свързани – **етиката изучава нравствеността**, ценността, а **социологията – обществото**, което създава ценността, поддържа морала и възпитава нравствеността.*

За какво е всичко това?

Науката, независимо коя, е ориентирана от благородната мисия да служи за добруването на човека, да му помогне да направи у себе си всичко прекрасно (по А. П. Чехов), да постигне онази духовна красота, която

спасява света (по Ф. М. Достоевски). Науката, казват, че е път на човека към Бога, към абсолютното съвършенство, също както и изкуството. „*Аз съм пътят, и истината, и животът*“ (Иоан 14:6), казва самият Бог. Следователно Бог и истината са едно.

Етиката като наука има същата мисия – да дири Бога и истината в името на човека и човешкия живот. Дори и повече – класическите етици свързват етиката не само с човешкия живот, а с **щастието на човека** в живота.

Какво е това „щастие“? Възможно ли е човек да постигне състояние на щастие?

Артур Шопенхауер говори за невъзможност за постигане на съвършено щастие и за реална, напълно осъществима в рамките на човешкия живот, възможност на човека да постигне „*едно по-малко болезнено състояние*“, наречено „*възможно човешко щастие*“. То се изразява в следното:

- ☺ Душевна ведрост, щастлив темперамент;
- ☺ Физическо здраве, като фундаментално условие за човешкия живот и в него – за щастие;
- ☺ Спокойствие на духа. Не на душата, а на духа. Душа и дух са различни неща, присъщи на живия човек;
- ☺ Ограничено количество материални блага.[42]

Античният мислител и мъдрец Епикур разделя материалните блага на следните три групи:

- ☺ Естествени и нужни;
- ☺ Естествени и ненужни материални блага;
- ☺ Нито естествени, нито нужни.

Въз основа на втората и третата група днешното *консумативно общество* или още общество на *хипер- и турбопотребление* разработва концепцията за така нар. *изкуствени потребности*, чието задоволяване и презадоволяване водят човека до парадокса да бъде *едноизмерен* в своето мислене, етичност и култура[43], докато живее в 3-D реалност и дори реалност с още други измерения.

---

[42] Шопенхауер, Артур. *Изкуството да бъдем щастливи*. С., „Кибеа“, 2000.

[43] Маркузе, Херберт. *Едноизмерният човек, Изследвания върху идеологията на развитото индустриално общество*. С., ИК „Христо Ботев“, 1997.

Доминантното задоволяване на ненужните естествени потребности, както и на тези, които нито са нужни, нито са естествени, причинява състояние на **парадоксално щастие** – илюзорна представа за щастие, която често съвременните хора си въобразяват.[44] Парадоксалното щастие много лесно вкарва човека в социални и други фобии, в депресивни състояния и още подобни капани, които не намаляват, а неимоверно увеличават болезнеността и страданието, за сметка на възможното щастие.

Прочетете повече за парадоксалното щастие, за това как днешният човек в обществото на хипер- и турбопотреблението заменя Декартовия принцип „*Мисля (съмнявам се), следователно съществувам*“ е елементарното „*Пазарувам, следователно съществувам*“.

Щастието, възможното щастие, по понятието на Шопенхауер, е преди всичко мислене. Няма как да се постигне, ако мисленето се замени с пазаруване. Абсурдно е да се мисли за каквато и да е форма на щастие, ако „*Мисля, следователно съществувам*“ се замени с „*Шервам, следователно съществувам*“ – за тази замяна говори Шери Търкъл и извежда феномена „*свързани, но самотни*“.[45]

Постигането на възможното щастие се основава върху първата група потребности – естествени и нужни. Векове след Епикур в науката се говори за тях като за базови естествени потребности на човека, които мотивират неговата дейност. Ейбрахам Маслоу разграничава йерархична структура от пет вида основни човешки потребности, чието задоволяване мотивира дейността и обяснява поведението на хората. Те са: физиологични; потребности от сигурност; социални потребности; потребност от себеразвитие и себеактуализация. Не питайте за това Chat GPT, не се задоволявайте с картинки в интернет на „пирамида на потребностите“. Прочетете класическата книга на Маслоу. [46] Книгата представя фундаментална теория, приложима в процеса на себепознание, в ежедневния живот, в мениджмънта, в управлението на човешките ресурси, в политиката и манипулирането на човешкото съзнание, и по пътя към възможното щастие.

---

[44] Липовецки. Жил. *Парадоксалното щастие*. С. „Рива“, 2009.

[45] Sherry, Turcle. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books, 2012.

[46] Маслоу, Ейбрахам. *Мотивация и личност. В търсене на човешката същност*. С., „Кибеа“, 2010.

Да се върнем към Шопенхауер. Той формулира и 50 конкретни правила за постигане на „*възможно човешко щастие*“. Ако ги прочетете внимателно и в пълен текст (в резюме са посочени в края на Първа глава), може би сами ще се убедите, че:

Щастието е възможно,
ако човек ориентира изборите си, действията и поведението си предимно в рамката на основните категории на ***етиката***.

Със сигурност ги знаете тези основни етически категории. Щастието е една от тях. Затова и тук, в Първата глава на учебника по „Научна етика“, то стои съвсем на мястото си. Други основни етически категории – добро и зло, свобода и дълг, идеал и справедливост, смърт и безсмъртие, ще откриете, ако прелистите няколко страници напред.

Как се постига щастие?

Според това, което разчетох в правилата на Шопенхауер, основата на щастието се постига когато човек успее да синхронизира:

- ☺ Индивидуалната си уникалност с общностната норма;
- ☺ Личното желание с обективната възможност;
- ☺ „Аз искам“ с „Аз трябва“.

Постигането на подобен трипластов синхрон е въпрос на свободен човешки избор. Изучавайки своя предмет – морала или още нравствеността, етиката извежда субстанцията на доброто и злото, като по този начин създава същностни, а не формални ориентири за човешкия избор. Друг е въпросът дали и доколко човекът е запознат с тях, учил е етика, склонен е да прилага етическото познание в живота си. Това е въпрос на **свободен избор** между:

- ☺ Живот в и чрез науката, гарантиращ интелектуална автономност, и
- ☺ Живот в тъмата на незнанието, водещ до отегчително чакане на спасителя, който да ни изведе на светло, т.е. нашата работа да свърши, нашият дълг да изпълни.

Свободният избор е следван от отговорност, която избиращият съзнателно поема. Поемането на отговорността се проявява чрез човешките действия и етично поведение.

Така стигаме до триадата „**избор – действие – поведение**“, която също е свързана с етиката – тя е изведена от посочените по-горе дефиниции за етиката. Ако се върнете към Мисловна карта № 1 и я разгледате по вертикалната ос, ще видите, че „избор – действие – поведение“ е в зависимост от „принципи, норми – морал, нравственост – добро, зло“, а те са проекции на ценностната система. Зависимостта е опосредствана от етиката като наука.

„Избор – действие – поведение“ се проектират върху света на всекидневните отношения, в които човекът участва. От друга страна, триадата води човека към „*по-висшия свят на сакралното*“. Асансьорът между всекидневието и сакралното е етиката като наука.

Структура на етическото познание

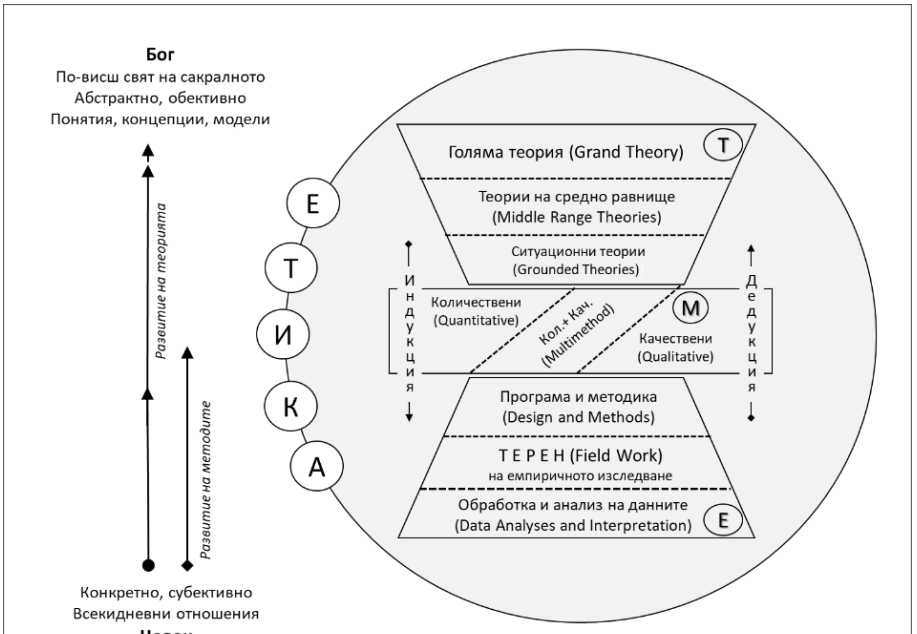
Като всяка друга наука и етиката също, има тризвенна вътрешна структура, формирана от: теория, метод и емпирика – виж Мисловна карта № 2.

На нивото на теорията се разполагат абстрактните понятия, концепции и модели, с които работи етиката. Тук са понятията „добро“ и „зло“, които са основни в етическата наука, доколкото тя имено търси отговор на въпроси като:

- ☺ Що е добро и какво определяме като зло?
- ☺ Какво представлява успешно изживян живот, как се изграждат взаимоотношенията на Аз-а и Другите?
- ☺ Кой е Другият и кой всъщност е Аз-ът?
- ☺ Какви са модусите на съвместяване между „искам“ и „трябва“?
- ☺ Що е то „дълг“, „отговорност“, „свобода“, „спасение“?

На второто ниво – методическото, се намират методите за изследване на предмета на науката. Предмет на науката е проблемният кръг, към чието разрешаване се стреми всяка наука чрез изследванията си. Предмет на етиката е най-общо казано – морала. Не без основание етиците казват, че етиката е философия на морала. Как се изследва морала от позицията на етическата наука или още какви методи се прилагат за неговото изследване, разбиране, обяснение – това е познанието, концентрирано във второто методическо ниво на етиката като научна дисциплина.

На третото емпирично ниво се намират многообразни конкретни форми на проявления на човешко поведение, които етиците изследват, за да разработят работещи модели и абстрактни теории. Науката, етиката също, започва от емпириката – от ежедневните, конкретни и субективни практически проявления. Изследва ги, прилагайки съответни научно аргументирани методи, агрегира (събира, натрупва, осмисля) получената емпирична информация, за да достигне до работещи теоретични модели.

Мисловна карта № 2. *Структура на науката*. Автор: *Михаил Мирчев*, 2011. Допълнение: *Катя Михайлова*, 2015

Алберт Айнщайн твърди, че *няма нищо по-практически приложимо от добре разработената теория.* И е прав, защото работещата теория, въпреки своята абстрактност, е основана върху практиката на ежедневния живот на хората. И когато човек срещне трудност в отношението си с другите, той събира информация, анализира я и в добрия случай – стига до решение какво да прави. Ако приложи в този процес етическа теория и анализира казуса през нея, то със сигурност пътя до решението ще е по-бърз, а самото то – по-ефективно.

Защо? Защото научната теория е резултат от методически извървян и осмислен път, достигнато познание и разбиране, овладяна мъдрост. При

това теорията не се изгражда въз основа на единичен случай, а тъкмо обратното – на базата на множество, на пръв поглед твърде различни и уникални случаи.

Когато човек е попаднал в своя случай, той вижда само плетеницата около себе си и тя му изглежда неповторима и небивала досега в човешката история. Естествено, че на този оплетен в себе си човек му е трудно, та дори и невъзможно, да отсъди кое е доброто и кое е дължимото, къде е грешката, в коя точка се е счупила нравствеността и зад кой ъгъл се е свило злото. Все му се вижда, че положителното е при него, а другото – при другите. А дали е така? Кой ще му каже?

От въпроса дали това, което субективно виждам, съвпада с това, което обективно е, започва **саморефлексията** или обръщането на човека към самия себе си и подреждането на вътрешния свят. Саморефлексията е началото на етичното отношение към себе си, към другите, към обществото, към намирането на работещо решение на проблема, в който човекът е попаднал. Двете най-ефективни средства за подхранване на саморефлексията са:

- ☺ **Науката** – конкретно етическото теоретично познание, и
- ☺ **Вярата** – религиозното самосъзнание.

Ето защо приложението на етически теории в решаването на ежедневни практически ситуации води до по-ефективни решения и избори – именно защото стимулира процеса на саморефлексия, т.е. на себепознание.

От друга страна, приложението на утвърдени теоретични модели в изследването на емпиричната действителност често води до откриването на неочаквани факти и феномени. Те, от своя страна, са изкушение за научното любопитство, което се изправя пред нови изследователски въпроси и стига до допълнения и конкретизации на съществуващите теории, а понякога и до нови същности – понятия, и нови теоретични модели. По този начин се обогатява и развива науката, така тя остава жива и на висотата на времето.

Освен теория, метод и емпирика, които изграждат вътрешната структура на науката като такава, всяка наука, включително и етиката, систематизира по свой специфичен начин познанието, което представя. Васил Момов (1931-2022) е българският етик – един от основоположниците на българската етическа школа, който предлага *структурен теоретико-*

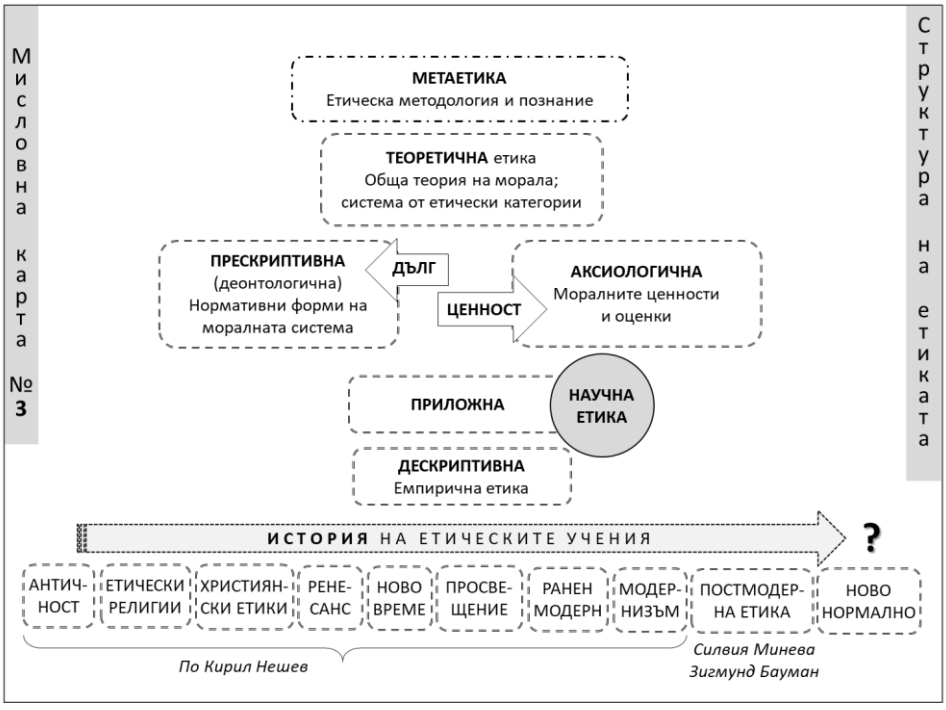
методологически модел на етическото познание в неговата триединна съвкупност (теория + метод + емпирика).

Моделирането в науката винаги започва от постановяване на основни принципи или критерии, според които ще бъде направено.

Българският етик Васил Момов приема като принципи за изграждане на концептуалния модел на етическото познание следните три[47]:

- ☺ Нивото на изследване – теоретично, методическо, емпирично;
- ☺ Спецификата на предметните аспекти, подлежащи на изучаване;
- ☺ Гносеологичните, познавателните (от гносеология – дял на философията, занимаващ се с познанието, теория на познанието) и прагматичните (практико-приложните) функции.

Въз основа на избраните три принципа се дефинират следните шест основни ядра в структурата на етическото познание: метаетика, теоретична етика, прескриптивна и аксиологична етика, приложна и дескриптивна – виж Мисловна карта № 3.

[47] Момов, Васил. *Етически студии*. С., „М-8-М“, 1999, с. 51-62.

Метаетика

Какво е това метаетика? Има ли нещо общо с метафизика, с метамакросистемно ниво в социологическия анализ? С модерните днес метаданни? С метавселена? С „Мета“, компанията собственик на Фейсбук?

Ако срещнете нещо непознато или някой непознат и искате да го разберете, то свържете го с неща, които са ви познати и потърсете общото между тях. Общото тук е буквосъчетанието „мета“, което образува глагол от несвършен вид „метá“, т.е. изчиствам с метла, измитам. В дадените примери то, обаче, не представлява самостоятелна словоформа – дума, глагол, а е част от дума – представка според морфологичната си функция. Представката „мéта“ идва от гръцката дума μετά, която в превод на български означава „след“ или „отвъд“. Следователно, с „мéта“ обозначаваме нещо, което е отвъд или е след послеизписаното. Така метафизика е нещо отвъд физиката, метавселената – нещо отвъд вселената, може би изразяващо я и надграждащо я, **метамакро**системно ниво е аналитичното ниво съдържащо в себе си **микро**нивото (човек и неговите референтни групи) – **мезо** (организации и институции) – **макро** (обществото като система).

Метаетиката е етика отвъд етиката,
нещо като познание за самото етическо познание
в неговата системност и комплексност.

Зоя Ставрева (1883-1962) [48], е основоположник на метаетиката като дял от структурата на етическото познание в българската философска и етическа школа. Според нея метаетиката като клон на етиката е *метафизика на нравствеността.* Авторът приема **нравствеността** като естествено състояние на душевната природа на човека. Следователно, метаетиката се занимава с метафизично (отвъд физиката)

[48] Данкова, Росина. *Първооснови на морала. Метаетиката в българската традиция*. Велико Търново, „Фабер“, 2000.

обяснение на доброто в душата на човека. Тя изучава „*Бог в материята*“. Разчетено през призмата на богословската наука, „*Бог в материята*“ води към идеята за въплътения в човека Бог, онова състояние на органична връзка между човека и Бога, от което започва тяхното съвместното домостроителство или осъществяването на Божия план за човека и света.

Тук може и да спрете да четете учебника с аргумент, че търсите етическо, а не богословско познание. Но преди да затворите страницата, прочетете все пак, че метаетиката е много близка до богословието и Бог, доколкото тя изучава етическия смисъл на живота. Зоя Ставрева казва, че без метаетическото познание, етиката би останала ограничена само в пределите на нормативното, т.е. на предписанията за човешкото същество и поведение за това, което те трябва да бъдат. Метаетиката изучава същността на доброто, нравствеността, морала у човека.

И тъй като в науката винаги има теза и антитеза, то тук следва най-малкото да спомена и критиката, която Димитър Станков прави на метаетиката, обявявайки я за „*буржоазна етика с формалистична методология*“, характерна за миналия век (XX век). Според автора, разпространението на етическо познание, именувано чрез новата дума „*метаетика*“, през XX в. се дължи преди всичко на личното обаяние на основоположника на метаетиката – англичанинът Джордж Мур, и неговата институционална позиция на главен редактор на философското списание „Майнд“. „*Всеки сборник, учебник, монография в англосаксонските страни, започва със суперлативи за неговата етика, в качеството му на „основоположник“ на съвременната буржоазна научна етика*“, пише Димитър Станков.[49]

Аз не съм съгласна с представените от Димитър Станков критически аргументи и приемам тезите на Зоя Ставрева относно метаетическото ядро в етическото познание. Вие прочетете, осмислете и решете сами. Димитър Станков, обаче, насочва вниманието към три важни неща:

Първото се отнася до учените, хората, занимаващи се с наука, тези които срещате в университета. Сред тях има такива, които имат **лично обаяние**, както Джордж Мур. Учените с лично обаяние създават школи в науката. И ако днес се твърди, че научните школи се разпадат или вече са

[49] Станков, Димитър. *Морален език*. С., „Изток-Запад“, 2016, с. 18.

изчезнали, то да помислим дали има учени с лично обаяние, които да ги създадат. Ако има, то на второ място, дали има обективна възможност, дали средата позволява създаване и развитие на научни школи днес.

*Личното **обаяние** не е симпатия или външна **красота**.*
*То е известно още като **харизма**.*

За харизмата пише Макс Вебер, след него и Толкът Парсънс – той дори прави опит да социологизира харизмата.

Харизмата (обаянието на учения) е онзи дар, който Светия Дух дава на Христовите ученици на 50-ия ден след Възкресение Христово (Деян. 2). Те получават дар слово, учителски дар – умение да предадат Словото, и пророчески дар – умение да прогнозират развитието на явления и тенденции. Тези три дара съставляват харизмата и следователно харизматичен или обаятелен е този учен, преподавател, който е получил даровете и вие усещате, че ви ги предава. Харизматичен е онзи, който е проумял, че даром е получил и даром дава, защото казано е: „*Даром получихте, даром давайте*“ (Мат. 10:8). Не е харизматичен онзи, който получава „*заплата за своята неправда*“ и с нея „*придобива нива*“ (Деян. 1:18).

Нима не са заложени тук основни етически принципи?

Дали не е възможно харизмата да е тясно свързана с етиката и дори обяснима чрез метаетиката?

Сред хората, които днес се занимават с наука има и такива, които заемат високи институционални и властови позиции в системата на науката. Също както Джордж Мур те могат да бъдат главни редактори на научни списания с висок „импакт фактор“, ръководители на университетски звена или научни институти, ректори, министри в сферата на образованието, науката, културата, членове или председатели на национални или европейски парламентарни комисии, свързани с наука и образование, европейски комисари по образованието, представители в световни организации, занимаващи се с наука и образование. Институционалната позиция дава възможност на колегата да участва в определянето на *правилата на играта в научното поле* – да предлага и приема правила, норми, закони, да назначава, контролира, наказва, да организира комисии, съвети, нови структури, но не е достатъчна за формирането и развитието на ново научно направление в

структурата на науката като метаетиката, например, за установяването на влиятелна научна школа. За това трябва и лично обаяние, **харизма, т.е. дълбоко познание за същността + учителски дар + визионерство (поглед в бъдещето), поставено върху етическа основа.**

Второто се отнася до последното словосъчетание в посочения по-горе цитат, а именно „*научна етика*“. Етиците често употребяват словосъчетанието „*научна етика*“, разграничавайки чрез него етиката като научна дисциплина от етиката в популярното й възприемане като система от правила и норми за социално приемливо поведение на личността. „*Научната етика е единна система на теоретично и приложно знание, която не само изследва и обяснява нравствения живот на хората, но и служи като средство за неговото изменение*“, пише Васил Момов[50], отново визирайки етиката като научна дисциплина, а не научната етика като отделен вид приложна етика, на която е посветен този учебник.

Третото е директно свързано с метаетиката и нейният основоположник Джордж Мур. Основният въпрос, на който метеаетиката търси отговор е, какво е доброто само по себе си.

Не на какво прилича доброто и какво се определя като добро – например удоволствие, наслада, щастие, интерес, воля на Бога.

Не какво е доброто за теб или за мен, в тази или друга ситуация.

А какво е доброто по същността си. Същността на доброто се постига интуитивно, според Мур.[51] Тази идея поставя началото на така нар. *аксиологически интуитивизъм* в етиката и в самата метаетика.

Метаетиката е етическата теория и методология. „*Като теория на етическото познание метаетиката изпълнява своите специфични методологични функции по отношение на всички равнища на това познание – общотеоретично, теоретико-приложно, теоретико-дескриптивно. Затова е възможно обособяването на три основни сфери в метаетиката: теория на общотеоретичното познание, теория на приложното познание и теория на емпирико-дескриптивното познание*“, пише Васил Момов.[52]

---

[50] Момов, Васил. *Етически студии*. С., „М-8-М“, 1999, с. 43.

[51] Мур, Джордж. *Основи на етиката*. С., „Евразия“, 1996.

[52] Момов, Васил. *Етически студии*. С., „М-8-М“, 1999, с. 54.

Погледнете Мисловна карта № 2 и върху нея опитайте да позиционирате метаетиката, така както тя е дефинирана от Васил Момов.

На пръв поглед метаетиката изпълва цялата структура на науката, в конкретния случай – на етическата наука, защото тя съдържа познание на теоретично, приложно (методическо) и дескриптивно (емпирично) равнище.

Една езикова особеност в дефиницията на Васил Момов прави впечатление. Той използва три сложни думи, с които именува отделните нива на метаетическо познание – общотеоретично, теоретико-приложно, теоретико-дескриптивно. Нима не може да каже само теоретично, приложно и дескриптивно? Защо му е преди всяко прилагателно да поставя пунктуационен знак „тире“ и още едно прилагателно „теоретико“?

Причината не е свързана с една разпространена практика извън сферата на етичното в науката – изкуствено увеличаване на броя на знаците в текста и съответно нарастване на неговия обем за авторитет и тежест. Има смисъл, който авторът ни предава чрез това полуслято писане на сложни прилагателни. Ясно ни казва, че трите нива в тристепенната вътрешна структура на науката са тясно свързани през призмата на теоретичното – най-високото ниво. Приложното (методическо) произхожда от теоретичното и самото то развива теоретичното. Същото се отнася и за дескриптивното (емпиричното).

Същевременно авторът говори за „*общо-теоретично*“, с което подчертава всеобхватността на теоретичното, но и дава възможност да зададем въпроса дали има и друго теоретично, освен *общотеоретичното*. Да има. Общотеоретичното заема най-горния етаж в структурата на науката – така нар. *голяма теория* (Мисловна карта № 2). Под него са разположени *теориите със среден обхват* и *ситуационните теории*.

На кое теоретично ниво в структурата на науката се позиционира метаетическото познание?

Щом като съдържа, от една страна, приложното и дескриптивното, а от друга – се определя чрез прилагателното *общотеоретично*, то следва, че метаетиката е общата теория, голямата теория в структурата на етическата наука. Тази голяма теория, която формира основата на всички етически познавателни ядра и може да се приложи към всяка житейска ситуация, която изисква етическо изследване и анализ, разбиране и обяснение, решение и прогноза. Приложението на теорията е методология. Всяка теория е и методология. Метаетиката в качеството си на обща теория на етиката има определени методологически функции, казва още Васил Момов.

Методологията е начин на мислене, а след това и на научно изследване, следователно метаетиката се занимава с научно изучаване, систематизиране и развитие на специфичния етически модел на мислене, на осмисляне на света, живота и човека. В този смисъл метаетиката може да се приеме като етика за етиката, доколкото изучавайки етическата методология, тя утвърждава и развива самата етическа наука, нейния статут сред науките, особеностите на етическия научен подход, взаимодействието му с подходите на сродни и по-далечни науки, в хода на което се установяват параметрите на модерните днес интердисциплинарни изследвания.

Свързано с това, метаетиката изучава и методите за провеждане на етически изследвания. Това е възможно, защото методологията, освен начин на мислене и приложение на теоретичното в изследването и осмислянето на конкретното, е и наука за метода, за методите, по които става това приложение и чрез които се извежда ново познание.

Важна за всяка наука е **връзката между методология и метод**. Често двете понятия се бъркат. Но нека още тук и сега, в Университета за национално и световно стопанство и в първи семестър от обучението ви в образователна и квалификационна степен „Бакалавър“ да стане ясно, че:

- ☺ Методология и метод са принципно различни неща;
- ☺ Метод е **начин, по който се правят** научни изследвания. Методика са всички методи, които се прилагат в дадено изследване;
- ☺ Методологията е **начин, по който се мислят** научните изследвания. Тя е приложение на теорията в изследователската практика. Тя е самостоятелна наука за метода;
- ☺ Всяка наука си има своя методология и методи.

Обща теория на морала

Следващото ядро в структурата на етическото познание е общата теория на морала. Моралът е специфичен изследователски предмет на науката „Етика“. С него се занимават и други науки като философията, например. Често пъти етиката се определя като философия на морала. В тази връзка Васил Момов изрично пояснява, че в това второ структурно ядро от етическото познание се фокусира нефилософската, а етическата теория за морала, която се операционализира чрез системата от основни етически категории.

Операционализацията е специфичен научнопознавателен метод и процес, при който теоретичните модели се разграждат на съставляващите ги, съдържащи се в тях, компоненти. Това е необходимо, за да се сведе абстрактното, присъщо на теорията, до конкретното, което се проявява в ежедневната практика на живота. Чрез този процес и метод общата етическа теория за морала, както и други научни теории, се разграждат до категории, понятия, емпирични индикатори.

Преди да започне процесът на разграждане на цялото – основното понятие, изследователския предмет, теоретичния модел, на съставляващите го отделни, но взаимосвързани части, се изясняват дефинитивните рамки на цялото. В конкретния случай тук е необходимо да се даде отговор на въпроса: що е то морал, и чак след това да се премине към изясняване на основни етически категории.

Що е то морал?

„*Система от правила за нравствено поведение в обществото; нравственост*“, казва Речникът на българския език. „*Обществен институт, който изпълнява функцията да регулира поведението на човека*“, пише в Речника по етика[53].

Още в началото на Първа глава тук става дума за морал и нравственост, доколкото понятието „морал“ е не просто основно в етическата наука, а то съставлява фундамента на нейното изследователско предметно поле. В този ред „Общата теория на морала“, като дял от структурата на етическото познание, се занимава именно с изследването и теоретизирането на морала от

[53] Дробницки, О. Г., И. Кон. *Речник по етика*. С., „Партиздат“, 1974, с. 212.

етическа гледна точка. Дисциплинарното уточнение в изследването на даден феномен е особено важно за предмети, които се намират в центъра на внимание на множество науки. Такъв предмет е моралът. Не само етиката, но и социологията проявява задълбочен изследователски интерес към него и развива частносоциологическата научна дисциплина „Социология на морала“.

Но нека се върнем към етиката. В пределите ѝ моралът често се обяснява чрез нравственост. Както бе казано в предходните страници (виж бележка № 29, стр. 33), морал и нравственост са термини – синоними, означаващи практически една и съща същност. Любомир Драмалиев обръща специално внимание на нравствеността (морала) като „*социален поведенческо-регулативен институт*“ за „*общо, исторически неограничено, недържавно, оценъчно-нормативно регулиране на поведението на хората, принадлежащи към еднородни социални общности, по пътя на доброволно осъзнаване и съблюдаване на дължимото масово поведение с оглед на осъществяването и защитата на общите социални потребности, интереси, ценности*“.[54] Следователно, моралът (нравствеността) е това, чрез което се изгражда социална връзка между членовете на дадена общност, доколкото той, като система от правила, е доброволно приет и вграждан в ежедневната дейност на всеки член на общността.

Любомир Драмалиев подчертава, че нравствеността е „*недържавно оценъчно-нормативно регулиране*“, за да разграничи моралната система от правно-юридическата система на дадено общество. Ако се върнете към „*квадратът на Парсънс*“ от Въведението, ще видите същото разграничение – в основата на устойчивото общество са ценности, морал, етика – „*латентност*“, и формално-правна регулативна система – „*интеграция*“.

Определението „*исторически неограничено*“ също е отличителна характеристика на морала. Дава идея за това, че моралът (нравствеността) се развиват във времето и чрез самото историческо време. Моралът отразява времето и пространството, в което функционира като институт – „*социален*“, както пише Драмалиев, и „*обществен*“, според речниковото определение за морал. След като моралът е свързан с *хронотопа* – сечението на времето, пространството и ценностите, или по-точно със *социалния*

[54] Драмалиев, Любомир. *Нравственост*. С., „Наука и изкуство, 1972, с. 153, 158.

хронотоп – време + пространство + ценности + мислене[55], то следва, че морала има множество лица, като всяко от тях се отнася за определения социален хронотоп и всяко от тях има еднакво право да съществува, да се развива, да бъде уважавано.

Няма един валиден за всички общочовешки морал, т.е. система от нравствени правила, имаща функции на регулативен обществен институт! Обратното е – различните социални групи и общества приемат своя собствена морална карта, която е функция на фундаменталните и колективни ценности. Това е методологическото основание Иван Хаджийски да напише книгата „Моралната карта на България“[56] – монография, представляваща изследване на българското понятие за морал или особеностите на българското морално съзнание.

Различията в моралните системи са обособени върху преобладаващите ценности и култура в съответното времепространство и човешка организация. Но структурата на нравствеността, независимо от вариациите на практическите й проявления, остава една и съща комбинация от три елемента:

- ☺ Морални отношения;
- ☺ Морално съзнание;
- ☺ Нравствено поведение.

Любомир Драмалиев моделира две страни на морала:

- ☺ Идеална страна, формирана от моралното съзнание;
- ☺ Реална страна, проявяваща се чрез: моралната дейност (съдържание на морала) и моралните отношения (практическа форма на морала).[57]

Ако тук за малко спрем и погледнем няколко абзаца по-нагоре, ще прочетем термина „операционализация“, който обозначава метод за конкретизиране на абстрактността на дадено понятие, т.е. за разграждане на абстрактното понятие на конкретни съставляващи го части. И ето пример – абстрактното понятие „морал“ или „нравственост“, което варира в зависимост

[55] Понятието „социален хронотоп“ е разработено в: Михайлова, Катя. *Интелектуалците в антиинтелектуална ситуация*. Пловдив, ИК – ВУСИ, 2023.

[56]Хаджийски, Иван. *Моралната карта на България*. С., „Захарий Стоянов“, 2018.

[57] Драмалиев, Любомир. *Нравственост*. С., „Наука и изкуство, 1972, с. 165, 171.

от ценностите и културата, се разгражда на три съставни части – морални отношения, съзнание и поведение, и се разглежда от две страни – идеална и реална, т.е. практически проявявана.

По-нататък може да продължим с две сродни думи на морал – морализиране и морализаторство. Сродните думи са думи с еднакъв корен, но не е задължително да са близки по значение както синонимите. Понятието „морал“ е различно от морализирането и морализаторството. Морализирането и морализаторството не са методи за изграждане на нравствено съзнание. Те са по-скоро словесни упражнения върху морална проблематика. Морализирането се разпознава като поставяне на етически оценки, които не са основани върху обективен анализ на феномените и явленията и познаване на същината на моралните категории, а върху субективни идеални представи и въжделения. В този смисъл морализаторството е нещо като популярното съдене най-често на другите за определени техни постъпки и поведения, съчетано с даване на лични нормативни предписания за това, което трябва да бъде, но дори и съдещият морализатор все още не е постигнал.

Заниманията с етика и в частност с етика в науката, има опасност да бъдат възприети като морализаторство. И те биха били такива, ако не са основани върху обективността на етическото теоретико-методологично познание и не са защитени от основни етически категории и понятия, изведени по логическия път на операционализацията. Научният метод е границата между морала и морализаторството. Той дава възможност да разграничим различните нормативни форми на моралната система и нейните функции на регулатор на човешките и обществени взаимоотношения от така нар. доброжелателно мислене и морализаторство по отношение на другите.

Възможните нормативни форми на моралната система са предмет на третото структурно ядро на етическото познание – прескриптивна или деонтологична етика.

Деонтология

Деонтологията е философия за дълга и отговорността. Следователно деонтологичната етика работи с основната категория **дълг,** морален дълг. Сред имената на етици, основното тук е това на Емануел Кант. Според него, нравственото в човешките постъпки е във **волята**, чрез която те се

осъществяват. Волята се проявява чрез „длъжен съм“ и следователно етическата наука се интерпретира като наука за дължимото, а не причинно-следственото в човешката природа.

Конструктивната основа на етиката, така както Кант я изгражда, се формира от следните четири основни категории:

- ☺ *„Аз*“ – човекът, личността, субектът на избор, действие, поведение. Аз-ът е носител на чистия разум или вродената добра воля за изпълнение на дълга;
- ☺ „*Дълг*“ – морален дълг спрямо себе си, другите, човешкото общество, който човек следва да изпълни, защото сам свободно го избира. Моралността или още нравствеността се изразява в това човек да изпълни своя дълг, да отдаде дължимото;
- ☺ „*Свобода*“ – на разума да мисли, да претворява, да създава;
- ☺ „*Автономия*“ – самоуправление.

Името „Кант“ често се среща и в словосъчетанието „*категоричен императив на Кант*“. Категоричният императив е словесна формула на морална заповед. Той има инструктивна функция, доколкото предписва нормата за **морален избор**, действие, човешко поведение. Ако трябва чрез понятието „дълг“ да дефинираме категоричния императив, то със сигурност може да се каже, че категоричният императив формулира дълга на човека като морално същество към себе си, към другите, към общността и обществото.

Категоричният императив е противоположен на *хипотетичния императив*. Хипотетичният проектира човека в дадена ситуация и му предписва (съветва го) какво да прави, за да достигне или за да избегне рисковете на ситуацията. Категоричният императив предписва същото морално поведение, но без проективната ситуация.

Следващият пример илюстрира разликата между категоричен и хипотетичен императив.

Хипотетичен. Ако искаш да имаш добри приятели, то нека те да бъдат за теб цел, равнопоставени на теб, а не средство, с което ти да постигнеш целта си.

Категоричен. Приятелите са цел, а не средство, с което да постигнеш целта си.

Разликите са очевидни. Категоричният императив изключва „ако искаш“, защото се предполага, че човек иска и се стреми да постигне по-добър живот за себе си заедно с другите.

Според Кант системата на морала е изградена от взаимносвързани категорични императиви, не от хипотетични. Дълг на всеки човек е да им се подчинява, т.е. да ги спазва в ежедневните си избори, действия, поведение. Кантовите категорични императиви са етически предписания, базирани върху отношенията между кантианските основни етически категории като: „дълг“, „разум“, „добра воля“, „цел“, „личност“, „свобода“, „автономия“. Императивите можете да прочетете в „*Критика на практическия разум*“, а тук и сега помислете върху следните два:

Аксиологична етика

Четвъртото ядро на познание в структурата на етиката формира така нар. аксиологична етика. Това е етиката, свързана с моралните ценности и оценки. Тя представлява етическа теория за ценностите и морално-ценностната система. Следователно основна категория в аксиологичната етика е етическата категория „ценност“.

Какво е това „ценност“? Лесно е в отговор да изброим редица ценности като любов, толерантност, здраве, саморазвитие, щастие, хармония, спасение. Лесно е днес да кажем, че има евроатлантически и евразийски, а между

тях и национални ценности. Но що е то ценност като основна категория в аксиологичната етика?

Всички лесни отговори показват, че има видове ценности, че ценностите, като морала са различни и зависими от конкретните обстоятелства на времето и пространството. Ценностите са основата в изграждането на нравственото съзнание, те са „*смислов център на човешкото битие*“[58].

Какво означава „смислов център“? Кулминационна точка, представляваща система от екзистенциални убеждения, нагласи и представи, чрез които човек намира смисъла на своя индивидуален живот, а обществото – смисъла на общностното си съществуване. Ето защо Пол Горен твърди, че ценностите са водещ мотив на човешката дейност и основен регулатор на обществените отношения, а Блага Благоева ги определя като „*смислово-жизнени ориентири, определящи жизнените избори; идеали, към които се стремим*“.[59] Ценностите са идеали, „*абстрактни идеали, негативни или позитивни, необвързани с някакъв специфичен обект или ситуация, представляващи личностните вярвания за идеалните начини на поведение или идеалните крайни цели*“, пише Милтън Рокич.[60]

Това означава, че ценностите битуват в света на идеите, на идеалното, свързани са с идеологиите. Някой би помислил, че ценностите нямат нищо общо с материалната, практически проявявана част на живота, т.е. безполезни са. Подобно мислене би извело до поредица от грешки в човешкото живеене. Тъкмо обратното – бидейки представители на идеалното, ценностите се пораждат и отразяват ежедневните взаимоотношения в материалния свят. Тясно свързани са с човешките потребности, може да се каже, дори и че в известен смисъл потребностите пораждат идеалните представи, наречени „ценности“. Вярно е също и обратното – ценностите на човека определят неговите потребности.

Очевидна е двупосочността на връзката между ценности и идеали от една страна и между ценности и потребности, от друга. Именно в центъра й се развиват моралните отношения и съзнание, и нравствено поведение.

---

[58] Цит. по: Благоева, Блага. *Ценности срещу интереси в политиката*. С., ИК -УНСС, 2022, с. 67.

[59] Пак там, с. 69, 77.

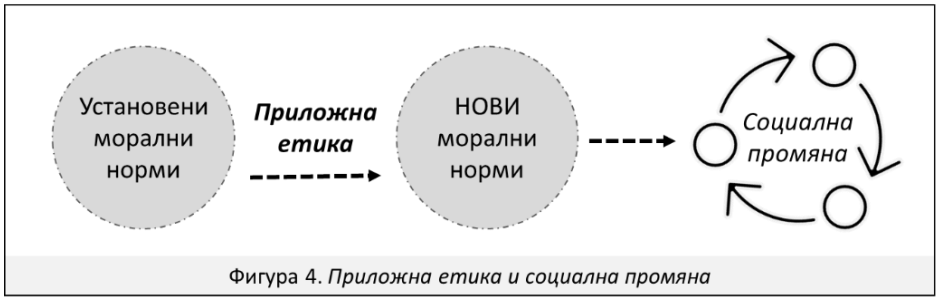
[60] Пак там, с. 83.

Деонтологичната и аксиологична етика могат да бъдат разглеждани като раздели на общотеоретичното етическо познание. Редом до тях Васил Момов поставя и социологическото и психологическото познание, които подпомагат развитието на етическото. Социологията дава възможност за изследване на социализиращите функции и механизми на морала. Психологията изяснява закономерностите и начините за възприемане (интернализиране) и персонифициране на обществените нравствени норми от отделния човек.

Приложна етика

Петото ядро е теоретико-приложното или така нар. приложна етика. Тя изследва методите и средствата, чрез които се осъществява целенасочено въздействие за формиране на определени морални постановки у хората в едно общество както и за промяна на вече установени такива.

Обърнете внимание на следната последователност:

Фигура 4. *Приложна етика и социална промяна*

Приложната етика обединява различни частноетически дисциплини като професионалната етика, бизнес етиката, семейната етика, теорията за възпитание на нравствеността (педагогическата етика). Научната етика, която като предмет на този учебник се разбира като етика в науката и научните изследвания, представлява също частноетическо познание, отнасящо се за и приложимо към определена сфера или определено поле от обществения живот.

Приложното етическо познание е разгледано в следващата глава в учебника. На научната етика като приложна етическа дисциплина са посветени Трета, Четвърта, Пета и Шеста глави.

Дескриптивна етика

Последното, шесто ядро в структурата на етическото познание концентрира в себе си емпирико-дескриптивното познание, изведено чрез изследване на практическите проявления на нравствените отношения, нравственото съзнание и поведение. Това е така нар. дескриптивна етика – описваща въз основа на емпирични изследвания възприятието и приложението на основни етични категории в практическия живот на хората. В помощ на разработването на емпирико-дескриптивното етическо познание са емпиричните социологически изследвания, историческите и етнографски изследвания, поведенческите и психологически изследвания на морала, ценностите и нравствеността.

Основни етически категории

Всяка наука работи с термини, понятия, категории, теории. Понятията са същностите, които науката открива, изследва, дефинира в предметното си поле. Веднъж открити, понятията следва да бъдат назовани – термините са техните имена, т.е. термините са думите на науката. Сродните понятия образуват групи, които наричаме „категории“ в науката.

Тук ще се спрем на някои основни етически категории, върху които се изгражда етическата теория за морала, т.е. с които работи етиката. Очакването, че в следващите няколко страници ще се съберат всички основни категории на етиката не е реалистично. Книгата пред вас е учебник, а не речник. В речниците и енциклопедиите по етика[61] може да намерите дефиниции и на други етически категории, различни от представените тук. От друга страна, учебникът не е пищов за изпит, в който обикновено всичко

[61] Дробницки, О. Г., И. Кон. *Речник по етика*. С., „Партиздат“, 1974.
Станков, Димитър. *Нов речник по морал и етика*. С., „Арс“, 2008.
Станков, Димитър. *Енциклопедичен речник по морал и етика*. С., „Симолини“, 2021.
Хамитов, Назип, Светлана Крылова, Сильвия Минева. *Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов*. Київ: КНТ, 2008.
Becker, Lawrence C., Charlotte B. Becker (eds.). *Encyclopedia of Ethics*. 2nd edition. Routledge, 2013.
Cuneo, Terence. *A Dictionary of Ethics*. Oxford University Press, 2020.

най-важно по една тема се подрежда на едно място, че да е бързо за намиране и преписване. В учебника етически категории има във всяка негова част, там, където те са необходими, за да се предаде съответно етическо познание.

Така например, в първия параграф на тази глава е въведена етическата категория **щастие**, а в края на главата ще можете да прочетете 50-те правила за постигане на възможно щастие на Артур Шопенхауер. Възможно ли е щастието да е резултат от или награда за изпълнен дълг към себе си, към другите, към обществото? Ако е така, то може би е добре да разберем що е то **дълг**. В етиката това е основна етическа категория, свързана с Емануел Кант и тук ще я намерите някъде около „Деонтологията“ – едно от 6-те познавателни ядра в структурата на етическата наука. А може би разбирането за дълг и неговото изпълнение е подчинено на разбирането за ценно, малоценно и безценно? **Ценността** също е сред основните етически категории. Именно тя е в основата на морала, насочва човешкия избор и предопределя човешкото действие и поведение. Тук ще намерите ценността около „Аксиологичната етика“.

Добро

„*Доброто и злото са начини на съществуване, явяване на морала. Тук е заложена видимостта на моралните отношения, които се проявяват като особена, специфична форма на обществените отношения. Но това е видимост, която по-скоро изразява фиксирания резултат на определен тип обществени отношения, явяващи се като морал*“, пише Нешев.[62]

Етиците са оставили богати размишления по въпроса що е това добро. Избрах този точно този цитат, защото думите и предадения чрез тях смисъл ясно посочват връзката между етическата и социологическата наука. Етиката се занимава с доброто, а социологията – с обществените отношения, в които се дефинират границите и смисъла на доброто. Освен това тук се посочва и опозицията на доброто – злото, като става ясно, че именно в тяхното взаимодействие в рамката на дадено общество, се ражда морала като социален и обществен феномен. Въз основа на динамиката между доброто и

[62] Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 179.

злото човешките общности и общества формулират закономерна връзка, наречена **морален закон** – основна етическа категория.

В опозицията „добро – зло“ се поражда и смисълът. Ето защо етическата наука, която изследва и етическия смисъл, не може без основната категория **зло** като антипод на доброто. По-рано тук беше казано, че науката може да свързва и практически свързва несъвместими неща и именно в тяхната противоречивост открива истинното, смисъла, извежда до по-висш сакрален свят. Съчетаването на доброто и злото като еднакво силни етически категории е пример за това. „*Злото не бива да се оценява едномерно, окончателно и категорично* – пише Кирил Нешев. *То не само има своя смисъл, обяснение, и в известни случаи своето оправдание. Като характеристика на самия морал, като елемент на закономерната връзка за реализация на социалната функция на морала, злото е възможен стимул, форма на проява на новото, на нестандартното, на прогресивното*“.[63]

С доброто или със самата същност на доброто се занимава метаетиката, която е първото ядро на етическото познание в структурата на Васил Момов. Що е то добро само по себе си, а не в този или онзи политико-икономически и социално-културен контекст? Защото доброто, както и моралът, има различни лица в различните контексти, в които се проявява. Моето добро може да е различно от вашето, защото ценностите ни са различни, а след тях и понятието ни за нравственост.

Доброто е сродна дума (има еднакъв морфологичен корен) с думата „добродетел“. Двете думи са сродни не само морфологически, но и етически, доколкото доброто и добродетелта са сред основните категории на етиката.

Добродетел

Добродетелта е положително нравствено качество. И както доброто има своята противоположност в злото, така и добродетелта се оглежда в противоположността на порока. Ето някои от класическите линии в разбирането на добродетелта като етическа категория.

За Сократ добродетелта е знанието, основано на самопознанието. Според него, никой човек никога не върши зло, защото поне докато го върши

[63] Пак там, с. 209.

той го определя като добро в границите на собственото си знание и самопознание. Следователно всеки е добродетелен.

Платон има интересен подход за дефиниране на добродетелите. Той разглежда човешката душа като триелементна структура – разумна, волева и раздразнителна, и посочва по една главна добродетел, направляваща всеки от компонентите. Мъдростта е добродетел на разумната душа, храбростта – на волевата, и умереността – на раздразнителната. Четвъртата главна добродетел, е справедливостта (основна етическа категория, по-долу разгледана). Справедливостта е нещо като метадобродетел, добродетел на добродетелите в логиката на Платон, доколкото тя има функцията да хармонизира трите части на единната човешка душа.

За Аристотел добродетелта е средата между две състояния като едното е състояние на недостиг, а другото – на излишество. Така например, храбростта като добродетел е средата или баланса между страха (недостиг на смелост) и дързостта (наличие на излишна, вредяща смелост). Всеки човек сам намира средата или точката на баланс между излишеството и недостига. Това означава, че добродетелите винаги са във връзка с човека, но не и че всеки по всяко време може да си определя добродетели. Защото добродетелта е свързана с дълга, с обективно дължимото от човека.

Два вида добродетели се разграничават в аристотеловото мислене – дианоетически (интелектуални), които се придобиват чрез обучението и ученето, и етически (волеви) добродетели на характера, до които се достига посредством навика. Дианоетическите добродетели представляват високи нравствени качества на интелекта – мъдрост, наука, интуитивен разум. Етическите добродетели са свързани с характера, волята и нрава на човека. Тук са умереността, храбростта, благородството, честността. Справедливостта отново, както и при Платон, е универсална човешка добродетел, позволяваща на човека да се проявява като „политическо животно“ и да изгражда своята държава. Аристотел нарича справедливостта „царица“ на добродетелите.

Християнската етическа традиция също е оставила и продължава да развива богато знание за добродетелта и по-точно християнската добродетелност. Забележително е съчинението на Св. Иоан Лествичник „Лествица“ или стълба на духовното израстване на човека, в което авторът развива идеята за добродетелите като стъпало към състояние на по-висша духовност.

Посочени са 30 основни стъпала към християнската добродетелност от отричането от светския живот през надмогването на лъжата с честност, до смиреномъдрието като най-високо невидимо чувство, водещо до „*съюза на трите добродетели: вярата, надеждата и любовта*“.[64]

Справедливост

Справедливостта е една от „*кардиналните*“ човешки добродетели – такава, върху която се надгражда и от която зависи човешката добродетелност. И не само добродетелността на един човек на микониво, но и съществуването и развитието на държавата на макониво зависи от справедливостта.

Според Платон, който въвежда категорията „*справедливост*“, справедливостта е основата на идеалната държава. Това означава, че справедливостта е фундаментално човешко отношение на **микро**ниво, базова обществена институция на **мезо**ниво, гарантираща развитието на държавата на **макро**ниво. Платон казва, че справедливостта е всеки да получи заслуженото си и ето как обяснява произхода на самата справедливост:

„*Слушай това, за което първом ще говоря, т.е. какво е справедливостта и откъде е произлязла.*

Обикновено говорят, че причиняването на неправда е добро, а понасянето на неправда е лошо. Онеправданият, обаче, изпитва повече зло, отколкото онеправдаващият изпитва добро. Затова хората, когато започнали да си причиняват неправда и да я понасят, след като вкусили от едното и другото, не можейки да избягнат второто и да си избират винаги само първото, намерили за полезно да се съгласят помежду си нито да причиняват неправда, нито да понасят неправда. Оттогава и започнали да създават закони и договори, а предписанието на закона нарекли законно и справедливо. Това е произходът и същността на справедливостта. Тя е сред най-добрите неща, ако постъпващият несправедливо не бъде наказан, и между най-лошите неща, ако понасящият неправда не е в състояние да си отмъсти. Тая справедливост, която се намира по средата между две крайности, е желана не като нещо добро, а като нещо почитано поради безсилие да се извърши неправда. А този, който може да я извърши, е

[64] Лествичник, Иоан, *Лествица*. С., „Православно отечество“, 2020.

истински мъж, никога няма да влиза в договорни отношения, за да причинява или да понася неправда. Той би бил тогава луд. Такава е, Сократе, природата на справедливостта, такъв е нейният произход, както се говори“.[65]

Свобода

Какво означава за вас свобода? Възможно ли е човек да е свободен, живеейки в човешко общество, заедно с други хора, тук, на земята?

„*Свободата е несигурна предопределеност*, пише Кирил Нешев. *Никой не може да осмисли, премисли и усети ритъма на Вселената или Бога, ако не е съпричастен към свободата. Без нея не съществуват животът и смъртта, човек и творение, смисъл и ценност. Свободата е колкото желание, толкова и творчески акт, толкова и мощ, колкото и необуздана стихия, толкова и изтънчено творение*“.[66]

Според Ерих Фром свободата може да се проявява в две форми:

- Негативна свобода – „свобода от“ някого, от нещо; състояние, в което на човек все нещо му пречи да направи, каквото иска, да твори. Изпаднал в състояние на негативна свобода, човек все се оплаква от другите и от всичко извън него. Те – другите, и то – всичкото отвън, все му пречат да се изяви;
- Позитивна свобода или „свобода да“ – състояние, в което човек твори, създава своята желана реалност, не против или въпреки другите, а заедно с тях и в условностите на моралната норма и етика. Позитивната свобода е достъпна само за хора с доминантен битиен модус – „аз съм“, а не с доминантен притежателен – „аз имам“. Битийният модус се различава като усещане, че знаеш кой си, че сам създаваш себе си, така че да бъдеш полезен на самия себе си, но не по-малко и на другите около теб, които очакват твоята добродетелност. [67]

---

[65] Платон. *Държавата*. С., „Наука и изкуство“, 1981, 358e-359b.

[66] Пак там, с. 209.

[67] Прочетете повече за „свободата от“ и „свободата да“, за „*бягството от свободата*“, за битийния и притежателния модус в книгите:

Свободата иска труд и смело ходене по трудни пътеки. Тя е възможна за човеците, които избират да влязат през „*тесните врата*“, както е казано в Евангелие от Матея. „*Влезте през тесните врата; защото широки са вратата и просторен е пътят, който води към погибел, и мнозина са, които минават през тях; защото тесни са вратата и стеснен е пътят, който води в живота и малцина ги намират*“ (Мат. 7:13,14). Може би именно защото свободата е стеснен път, избран от малцина, човекът желае свобода и едновременно с това бяга от нея.

За бягство от свободата говори Ерих Фром. Това бягство е изневяра на себе си и бягство от дълга към себе си и другите, загърбване на отговорността. Защото свободата е дълг и отговорност към себе си, както и към Другия. Именно в това си качество свободата се разкрива като етическа връзка между Аз и Другия и се разглежда като основна категория в етиката.

В Трета глава „*Научна етика или етика в науката*“ ще откриете още идеи за свободата и етиката в науката, за *интелектуалната свобода* и *интелектуалната автономност*. Ако се разлистите няколко страници напред, при деонтологията и Кант, ще видите, че още Кант разграничава свобода и автономност като две основни етически категории.

Смърт и безсмъртие

Следващата двойка основни категории на етиката е „смърт и безсмъртие“. Смъртта е неизбежна спътница на живота. „*Човек и добре да живее, умира и друг се ражда“*, гласи Търновският надпис на хан Омуртаг. „*Културата на едно общество се изразява и чрез отношението му към смъртта*“, пише Кирил Нешев.[68]

Преди години бях чула, че светът ще установи нов ред, когато се промени отношението на човека към смъртта. Това изглежда е вярно през призмата на тезата на Нешев за връзката между културата и отношението към смъртта – променя се отношението, след него и културата, после и моралът, накрая обществото и цивилизационният код. И ето новият човек в неговия нов свят е факт. Добър и добродетелен или зъл, позитивно или негативно

Фром, Ерих. *Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор*. С., „Кибеа“ 1996.
Фром, Ерих. *Бягство от свободата*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.

[68] Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 222.

свободен, интелектуално автономен или зависим, а може би доброволно и безвъзвратно избягал от свободата си, е въпрос на етическия консенсус, който човекът ще направи в новото човешко или *постчовешко общество*.

Отвъд смъртта има и още нещо важно от етическа гледна точка. Това е безсмъртието. Но не безсмъртието като матафизика и душевно удушена бездуховна измишльотина, а безсмъртието на човека и / или на неговата душа. Философите и теолозите разсъждават по въпроса кое е безсмъртно – само душата, която след физическата смърт на тялото продължава своя живот или човекът като триединство на дух, душа и тяло. Интересен тук е въпросът как се намесват етиците в темата за безсмъртието и защо отдават на безсмъртието статут на основна етическа категория.

Може би, защото безсмъртието като понятие отразява отношението на човека към труда на отишлите си преди него. В този ред безсмъртието на земята се проявява в паметта за другите и тяхната добродетелност. **Паметта** е свързана с вчера, с миналото, с историята.

Миналото и паметта винаги са били и днес също са арена за дискусии, осмисляне, премисляне – казват, че всяко поколение има право и задължение на своя преценка за смисъла на миналото. Някои модерни духовни или по-точно бездуховни поучения обявяват вчера и миналото за несъществуващо, поради което вчера и миналото биват мислени като незначителни по отношение на утре и бъдещето. От гледна точка на свободата на човека, подобна теза е напълно неиздържана. Паметта, т.е. осъзнаването на миналото като значимо, ни прави интелектуално автономни, а после и свободни, както смята един от най-великите мислители на прехода между XX и XXI век, Умберто Еко[69]. Доколкото вчера и миналото, историята, са хранилища на човешката мъдрост, то те всички имат смисъл. Да отречем смисъла им означава съзнателен отказ от мъдростта на вековете, т.е. от безсмъртието. Подобно решение ни обрича – като отделни хора, човеци и също като човечество – на поумняване, но не и на помъдряване. Помъдряването става заедно с и чрез другите – живите сред нас и отишлите си от нас, но оставили ни достигнатото от тях. Затова и в Омургаговия надпис е написано:

„*Нека роденият по-късно, като гледа този надпис,*
да си спомни за оногова, който го е направил".

[69] Еко, Умберто, Жан-Клод Кариер. *Това не е краят на книгите*. С., „Ентусиаст", 2022.

Опитите да се преформатира миналото, да се пренапише историята, да се омаловажи стореното по-рано от човеците преди нас са проява на насилие. Също както и опитите да се причини смърт другиму или на себе си. Етиката не само че се занимава с насилието, но то заедно с противоположността си – ненасилие, е сред основните й категории.

Насилие - ненасилие

Опозицията „насилие – ненасилие“ формира следващата основна етическа категория. Асоциативно можем да свържем насилието със злото, а ненасилието с доброто. Насилието – с посегателство върху свободата и смърт, а ненасилието – със свобода, свободен избор, живот, творчество, безсмъртие.

Насилието и ненасилието представляват два противоположни модуса на отношение към Другия, но преди да са отношение към Другия или Ближния както той се нарича в християнската богословска книжнина, насилието и ненасилието са отношение на Аз-а към самия себе си.

Всъщност, етиката започва именно от това лично и интимно отношение на мен към самия мен. В това отношение се проявява разбирането за моралния закон, балансиращ доброто и злото, насилието и ненасилието, смъртта и безсмъртието през призмата на свободата или бягството от свобода. Както се отнасям към себе си, така се отнасям и към другите – били те ценностно близки до мен, далечни – чужди, противоположни на мен – врагове.

Обърнете внимание, че християнската етика не работи с понятието „*враг*“ или „*друг*“, а използва само понятието „*ближен*“, т.е. близък до мен, като мен. И ако аз насилвам и изнасилвам себе си, то същото ще доминира и в отношението ми към другите. „*Насилието е една регресия, по форма на изразяване то е най-примитивната агресия*“, пише Кирил Нешев.[70]

Смисъл и безсмислие

Какъв е смисълът на живота според вас?

Щастието? Изпълнението на дълга? Отстояването на честта и достойнството? Успехът? Постигането на безсмъртие? Или самото пресътворяване на живота? А може би – постигане на познание? Свободата?

[70] Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с 235.

А дали смисълът на живота не е самият Бог, както казва Виктор Франкъл?[71] Едва ли бихме могли лесно да отговорим на въпроса за смисъла на живота – Франкъл твърди, че човек е в постоянно търсене на смисъл в живота си и изгуби ли го, изпада в депресия.

И следва другият въпрос – защо етиката, която е нефилософска наука, ще се занимава с философския проблем за смисъла на живота. Ако положим усърдие да потърсим отговор, вероятно ще стигнем до идеята, че каквото и да определим като смисъл на живота, то съдържа в себе си отношението на човека към Другия, т.е. съдържа в себе си етичното, самото то е етика. Смисълът на живота започва да се изгражда от онази най-нискостояща лента в Мисловна карта № 2, а именно „*всекидневните отношения*“, които човек изгражда чрез изборите, които прави, действията, които извършва, социалното си поведение в обществената среда. Може да се каже, че смисълът е в човешкото взаимоотношение с другите, с ближните. Именно във връзка с другите, човеците постигат висшия смисъл, за който говори Виктор Франкъл – казано е: „*дето са двама или трима, събрани в мое име, там съм Аз, посред тях*“ (Мат. 18:20).

Смисълът е това, което ни пази от изпадане в безсмислие, в безнадеждност, в отчаяние, в страх. Смисълът е това, което ни държи на страната на ненасилието, безсмислието води до насилие спрямо себе си и спрямо другите.

Чувате ли, че днес в борбата с насилието много се говори за ненасилие, но съвсем не се говори за смисъл? Как да се преборим с насилието, ако не сме разбрали, усетили етическия повик на смисъла?

Идеал

И остана идеалът или „*пустата мечта за съвършенство*“[72]. Може би ще е по-добре за нас, а и за другите около нас, ако приемем непостижимостта на абсолютното съвършенство, абсолютното щастие, абсолютния смисъл на живота. Вместо за абсолютното, сякаш е по-рационално да мислим за възможното, следвайки идеята на Шопенхауер за постижимостта на възможното щастие.

---

[71] Франкъл, Виктор. *Човекът в търсене на смисъл*. Пловдив, „Хермес“, 2022.
[72] Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 248.

История на етиката

Историята на етиката практически представлява самостоятелна етическа наука, която подрежда в хронологията на времето и географията на пространството развитието на етическата методология, етическите понятия, категории, теории, парадигми.

Кирил Нешев дефинира следните седем дяла в историята на етическата наука: Античност; Етически религии; Християнски етики; Възраждане; Ново време; Просвещение; Ранен модерн – вижте в Мисловна карта № 3.

Тъй като предложената систематизация завършва с края на XIX век, а вече сме във второто десетилетие на XXI век и етическото познание продължава да се развива, то нека добавим още два дяла – Модернизъм и Постмодерна етика, с които е характерен преходът между вековете. Днес дори има и нещо още по-ново и поради новостта си, все още е недоизследвано, недообмислено, недостатъчно теоретически моделирано. Но нека поне да го спомена – това е така нар. „*Нова нормалност*“ („New Normalcy”). Щом става дума за „*нормалност*“, то няма как да не се отрази това нещо и върху етиката и етическата наука.

Античност

Това е времето на поява и вербализиране (изговаряне) на идеи, върху които етическата наука изгражда своята теоретико-методологическа система, основните си категории и понятия. С други думи казано, мисленето през Античността въз основа на съществуващото вече философско познание, достига до етиката и оформя нейната научна дисциплинарна основа. „*Във великото дело на триадата Сократ – Платон – Аристотел се полагат основите на социалното самопознание на човека*“, пише Любомир Драмалиев[73]

Сократ утвърждава знанието като добродетел. Казва: „*Знам, че нищо не знам*“, не защото е неук – напротив, бил е известен като най-мъдрият сред умните, а защото е признал всеобхватността и непостижимостта на

[73] Драмалиев, Любомир. По някои проблеми на родната етика. В: Маринова, Емилия (съст.) *Етиката в България – вчера, днес и утре.* Велико Търново, „Фабер“, 2005, с. 48.

познанието, защото в своя си път към познанието е усетил границата на възможното за човека познание, която е и граница на неговото незнание. Освен всичко друго, самооценката на компетентността е и проява на етично отношение спрямо себе си и околните други.

Именно в защита на етичното и справедливото, Сократ избира да се подчини на смъртната присъда, която му е отредена от човеците за това, че с учението си развращава младите. Той изпива чашата с отрова, показвайки по този начин действието на основен негов етически принцип:

По-добре е да понасяме несправедливост,
отколкото да я извършваме.

Очевидно той е приел възможността за бягство от затвора и неподчинение на присъдата като нарушение и в този смисъл – несправедливост. Без значение дали самата присъда е справедлива или не.

Сократовата ситуация често се случва дори и в живота на съвременния човек. И на човека му се налага да избере кой път да поеме. Изборът, ако е свободен, а не наложен по външна принуда, е етически.

В Античността е и Платон с идеите за доброто и справедливостта. Тук е и Аристотел, който за първи път въвежда понятието „етика“ в първото етическо съчинение „*Никомахова етика*“. Както Кирил Нешев пише, етиката за Аристотел е „*философско знание за всекидневните отношения между хората, за правилното и неправилно поведение, учение за главната цел на човешкия живот и за положителните качества у човека – добродетелите. Затова етиката може да бъде наречена „малката политика*“.

От Аристотел разбираме, че „*етиката предлага мъдри съвети за всекидневни постъпки, но в никакъв случай не обосновава и не гарантира абсолютни знания за всеобща норма, важаща за всички хора и за всички полиси*“. И отново Аристотел ни казва, че „*волята ни има способността автономно да си поставя и избира цели*“. [74]

Какво означава това от днешна гледна точка и приложимо ли е днес?

Да, приложимо е. Защото подсказва, че човек е субект на своя избор и решение, т.е. сам чрез волята си избира, сам носи отговорност за избора си. Но преди да направи избор може да се посъветва с други хора, книги, науки.

[74] Нешев, Кирил. *История на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 27.

В Античността е Сенека, който казва, че и робът е човек, т.е. равен на своя господар, ближен на господаря си. А също и Марк Аврелий, който преди всичко търси път към себе си, знаейки, че в себе си може да открие това, което иска да промени в другите и външния свят. Ето някои от тезите на Марк Аврелий.

„*Никъде другаде човек не се усамотява тъй спокойно и безгрижно тъй, както в своята душа, особено притежаващият вътре в себе си ония блага, в които като се взре, постига пълна лекота и удобство*.

От правилата, към които ще обърнеш поглед, нека тези две да ти бъдат най-вече под ръка – първо, че нещата не засягат душата, че вън от нея те са в покой и че притесненията ни се пораждат единствено от мнението вътре в нас, второ, че всичко, което виждаш, в следващия момент бива обхванато от промяна и скоро го няма.

Не е ценно ръкопляскането на езиците. Защото ръкопляскане на езиците е да бъдеш възхваляван от мнозина. Какво ценно остава? Според мене това да се движиш или да се спираш съобразно собствения си стремеж, към което те насочват също науките и изкуствата.

Присъщо на човека е да обича и тези, които му вредят.

Ако си огорчен от нещо външно, не то те мъчи, а твоето съждение за него.“[75]

Помислете, дали днес не се говори и мисли за същото, както в Античността? Постигнал ли е човекът ръст в своето етическо и духовно развитие, ако и днес в търсене на „новото нормално“ мисълта му стои при темите от Античността?

Етически религии

Следващият дял от историята на етиката е на „Етическите религии“. Тук се появява мотото на юдейската етика „*Обичай ближния си*“. Също и „*Нирвана*“, като специфично състояние на хармоничност в човешката същност, постигано по методологията и методиката на будистката етика. Тук е

[75] Марк Аврелий Антоний. *Към себе си*. С., „Народна култура“, 1986, с. 101-105.

и конфуцианството, върху чиято етическа основа и вярване в предопределеността на пътя на човека продължава да се развива Китай и до днес.

Заслужаваща специално внимание, особено от социолози, е така нар. *конфуцианска стратификация в обществото*. За разлика от далеч по-късния Макс Вебер, който посочва властта, материалното положение и авторитета като основи индикатори за социално статусно позициониране, Конфуций детайлно разработва социално стратификационна система, изцяло основана върху човека и отношението му към познанието и духовността. Така на върха на обществото според Конфуций стоят хора, на които познанието е дадено свише, те са едно с познанието. След тях са другите, на които познанието и ученето им се отдава с лекота и те по своя воля, напълно съзнателно и с лекота учат и изучават висшия духовен свят. Трети са трудно учещите, но даващи най-доброто, което могат, за да постигнат по-високо образователно ниво. И накрая са хората, на които не им е дадено да общуват с познанието.[76]

Човешките общества сигурно щяха да бъдат далеч по-етични пространства, ако бяха стратифицирани според това кой как е свързан с познанието и духовността. Кой знае? Все си мислим, че това което нямаме, е по-добро от това, което имаме и в което сме. Но може и да е обратното. Затова най-добре конфуциански, с непримиримост към егоизма и себелюбието да следваме пътя.

В този дял Кирил Нешев поставя и мюсюлманската етика, подчинена на императива „*Бой се от Бога*“. Мюсюлманството възниква далеч след времето на Конфуций, юдейската и будистката етика. Дори и след християнството и християнската етика. Въпреки това Нешев го поставя в дела „Етически религии“, защото той не разказва историята на етиката единствено и само във физическото линейно време. Има и други времена, освен линейното, които е добре познаваме.

Има един любопитен и малко известен факт от етиката и културата на хората, живеещи в арабската пустиня преди идването на Мохамед в края на VI и началото на VII век сл. Хр. За него разказва Есад Бей в биографията на

[76] Конфуций. *Лун-Юй*. С., „Мириам“, 2010.

Мохамед.[77] Нравствената норма е позволявала една жена да има няколко мъже – „полиандрия“ се нарича този феномен.

Ето каква е била етическата обосновка, защото всяка нравствена норма следва да има и своята адекватна етическа обосновка, или още – аргументация. Мъжете са купували жените, които са харесвали, от бащите им. Имало е, обаче, доста желани и извънредно скъпи дъщери – щедро надарени с външна и вътрешна красота, наследници на богато наследство и добър ген. Тъй като от една страна, е било трудно за един мъж да си купи такава жена, а от друга – и други мъже са я искали за себе си, то в нравствения консенсус на общността е влязла нормата, че такива скъпи жени могат да се купят от няколко мъже като всеки участва с определен дял в общата покупка.

Етически подобни сдружения за откупуване на жени са били оправдани от „*най-дълбоката мъдрост на бедуините*“, че е по-добре да участваш с една десета в нещо добро, отколкото с десет десети в нещо зло. От друга страна, животът в пустинята с неговата константна непредвидимост ежедневно показва човешката безпомощност на самотния човек и естествено принуждава живеещите сред горещината на пясъка да се събират в групи и общности, за да оцеляват заедно. И накрая още нещо важно – основната ценност в арабската пустиня по това време е пресъздаването, продължаването на живота чрез раждането и отглеждането на деца. Т.е. единствено важни за общността са децата, а не с кого и как ги създаваш.

Това е нравствената основа, върху която кандидатите за булката обединявали възможностите си в нещо като първи форми на акционерно дружество, например. Купували си жената и уреждали за нея най-голяма и луксозна палатка, в която тя да живее, а те да я посещават. Тъй като всеки брак следва да се консумира, на множеството съпрузи се наложило да определят как да организират консумацията. Сред етичните правила, които приемали двете основни са, че редът се определя от това, кой с колко е участвал в покупката и, че когато някой влезе при съпругата, забожда пръчката си – при откупуването на булката всеки получава пръчка – пред палатката, за да видят всички други, че съпругата е заета. След консумацията на брака се раждат деца. Първото мъжко е на бедуина, който е платил най-много за

[77] Есад Бей. *Мохамед. Биография*. С., „Гуторанов и син“, 1999, с. 17

съпругата, без значение дали той е биологическият татко. За женското видях, че друго пише:

„*Децата означават богатство и сила на рода, но тези деца трябва да са момчета. Момчетата са бъдещи войни и мъдреци, от момичетата родът не се нуждае, те са бреме. Те не могат да водят войни, да отбраняват овцете на народа и да завладяват нови пасбища. Когато в палатката на номада се ражда момиче, това се разглежда като наказание Божие.“*[78]

„Разни хора, разни идеали“, би казал тук Алеко Константинов и ще е прав[79]. И тъкмо защото хората са разни, т.е. различни по своите вярвания и ценности, тъкмо защото живеят в различни природни и социално-културни и икономико-политически условия, затова и изработват различни морални нормативни системи, чрез които организират общото си съжителство. И се получава така, че ако нещо е морално допустимо и етически оправдано за бедуините в арабската пустиня преди раждането на пророка Мохамед, то същото би било недопустимо за други хора, живеещи по същото време но в друга природно-географска ширина и политико-идеологическа общност.

***Моралът** не е еднакъв за всички на земята.*
*Той има множество лица. **Доброто** – също.*

Това ни показва историята на етиката от Античността до днес, а и днешното ни живеене в мултикултурен свят.

Християнски етики

Следващият дял в развитието на етическото познание според Кирил Нешев е „Християнски етики“. Възниква въпросът защо християнски етики в множествено число, след като християнството е едно? И отговорът е, че макар и под една и съща висша ценностна рамка – Бог – любов – истина, каквато е рамката на християнството, е не само възможно, но са се обособили няколко различни нравствени системи, даващи основа на няколко различни християнски етики. Този факт идва още веднъж да напомни

[78] Пак там, с. 18.

[79] Константинов, Алеко. *Бай Ганьо - До Чикаго и назад - Разни хора, разни идеали*. С., „Труд“, 2010.

относителността на морала и неговата неразривна връзка и зависимост от обществената и човешка среда, в която е формиран.

Православието изгражда своя християнска етична система. След него и католицизмът – негова си католическа християнска етика. После идва протестантството и Макс Вебер за него дори пише книгата „*Протестантската етика и духът на капитализма*“.[80] Същата тази книга е научен факт, който идва да ни каже, че една етическа система ражда един вид общество или както би казал Маркс – обществено-икономическа формация, а друга – друго. Според Вебер капитализмът е възможен върху протестантска етика като вид християнска етика. По тази логика би следвало да очакваме, че православната етика би била сходна на друг тип политическа идеология и би формирала друг тип обществено-икономическа формация. Една етика – протестантската например, води до капиталистическо общество. Друга – до друг тип общество. Толкова е важна етиката!

Християнските етики имат известни различия, макар всички да са основани на духовното учение на Христа и основната ценност – любовта. Ето защо Св. Августин Блажени, говорейки за „*Божия град*“, казва, че той е основан именно на „*Принципът на любовта*“ – “*Ordo Amoris*“.[81] Нарушаването на този принцип, т.е. измяната на висшата ценност на любовта води до „*постчовешко общество*“, както казва Георги Фотев.[82]

Какво е това постчовешко общество? Не е общество, в което няма хора, а само роботи и изкуствени интелекти. Не! Хората ги има, но няма социална връзка между тях, няма органична солидарност, защото са отхвърлени основни етически категории. А здравата, органичната социална връзка се изгражда именно въз основа на практическото приложение на етическите категории и етиката.

Щом като любовта е основна ценност на християнството, то разбираема е Божията заповед: „*Обичай ближния си!*“. Обичай го, защото той е като теб равноправна част от Бог, също като теб Божие проявление на земята.

---

[80] Вебер, Макс. *Протестантската етика и духът на капитализма*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.

[81] Св. Августин Аврелий. *Изповеди*. С., „Изток-Запад“, 2006.

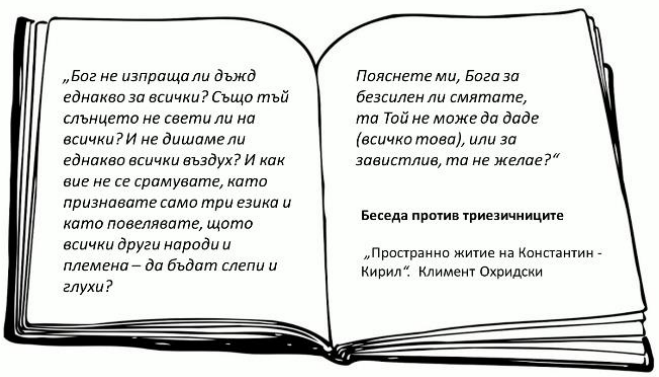
[82] Фотев, Георги. Ordo Amoris и постчовешкото общество. В: *Християнство и култура,* 2014, бр. 1 (88).

Но има още. Ближният не е единствено и само ценностно близкия до теб. Ближен е и врагът – ценностно различният. Как да обичаш врага си? Най-напред като разбереш, че врагът е твоя собствена мисловна проекция, която поставяш върху някой човек, който е грешен като теб.

Врагът е
***мисловна проекция**, а не реално човешко същество.*
Мисловната проекция може да се промени,
ако мислещият пожелае.

„Обичай ближния си!“ означава да приемаме и обичаме различните от нас. Именно в приемането и равнопоставеното отношение към различните е един от високите етически приноси на българската християнска етика, изразен най-силно чрез Св. Константин – Кирил Философ. Различността между християните той обяснява чрез необятната разноликост на Бог – ние всички сме божии чеда и всеки от нас представлява част от неговата разноликост.

Следователно всички имаме право да живеем, да мислим различно, да пишем, говорим и четем, да славим Бога на нашите различни езици. Етично е да уважаваме и това право. При това както сме различни, така сме си взаимнопотребни, т.е. взаимнозависими. Разбирането на Бога предполага съединяване на различните му части, а не изключване на някои от тях за сметка на избрани други. Тъкмо тези етически виждания на Св. Константин Кирил Философ – един от 6-те християнски светци, **покровители на Европа**, са в основата на европейското разбиране за толерантност и взаимност, за съвместност на различните хора, групи, общности, общества в обща рамка на мултикултурно разнообразие. Няколко века след IX в., същите етически идеи ще бъдат повторени и доразвити и от други забележителни европейски мислители. Проследете историята на етиката, за да разберете.

Възраждане

Следващият дял от развитието на етическата мисъл е „Възраждане“. В него Кирил Нешев поставя Николо Макиавели и неговия принцип: „*Целта оправдава средствата*“. Тук е и Еразъм Ротердамски с неговото етическо разбиране за толерантността и хуманизма.

Спомняте ли си, че още в началото на този учебник стана дума за Еразъм? И въпросът беше с какво свързвате Еразъм.

„Еразъм“ е програма на Европейския съюз за развитие на висшето образование. Програмата действа от 1987 г. и към момента в нея участват университети от всички 28 страни членки на Европейския съюз, от страните от Европейската асоциация за свободна търговия (Исландия, Лихтенщайн, Норвегия и Швейцария) и от Турция като страна в процес на преговори за присъединяване към ЕС.

Програмата дава възможност за реализиране на така нар. студентска мобилност, т.е. обучение на студентите в рамките на семестър или академична година в друг университет от университетите, участващи в програмата. И вие можете да кандидатствате за студентска мобилност. Проверете условията в Университетския център за мобилност на студенти и преподаватели в УНСС или на страницата на програма „Еразъм“ в сайта на УНСС – QR код №3 вдясно.

Преди да стане име на европейска програма за развитие на висшето образование, Еразъм е име на един от класическите световни философи и етици от петнадесетото столетие, живял в Европа, най-дълго в Базел, който става европейска духовна столица докато Еразъм е в него. Наричат го „чудото на Запада“, „носителят на светлината“, „светилото на света“, „светлината на истинското богословие“, „учителят на света“, „бащата на науките“.[83]

Защо? Заради християнската му вяра, идеи и учението му, че единството на Европа и света не става с насилие, както са опитвали мнозина държавни мъже преди него, а със силата на духа и добрата воля на всеки. Еразъм Ротердамски е известен като „принцът на хуманизма“, защото поставя и отстоява човекът и човешката доброта като най-висша ценност. Еразъм

[83] Ротердамски. Еразъм. *Възхвала на глупостта*. С., „Рата“, 2013, с. 138.

казва, че между човека и Бога е само тяхното най-съкровено и директно общуване. Между човекът и човека е човешката доброта и добродетелност. Нерядко стилът на Еразъм е остър и саркастиччен, но това е неговият похват да разкаже за порока, да го осмее и да покаже начин за поправянето му. Човек греши, но грешките са поправими. Човек винаги може да се поправи. Поправянето формира човека.

Едно от най-известните му съчинения е сатирата „*Възхвала на глупостта*“. Глупостта е жена, казва Еразъм. Тя говори без подготовка, не се крие, дарява с удоволствия, присъща е на детството и старостта. Едновременно с това глупостта е сила и си играе с хората. Прави живота поносим и дори дава мъдрост. Глупостта е благодетелка, защото единствено тя дарява всички със своите благодеяния.

Дотук със сатирата. Отвъд нея ясно се вижда, че глупостта е майка на насилието, корупцията, догматизма. Тя обръща добродетелта в порок. Т.е. тя е онова, което човек или обществена институция следва да поправи, за да постигне по-добър живот, да се доближи до щастието. Самото щастие се постига, когато човек е готов да бъде това, което е и да остави настрана това, което му се иска да е.

Прочетете повече сами. Също и книгата на Стефан Цвайг за Еразъм – „*Триумфът и трагедията на Еразъм*“.[84] Обърнете особено внимание върху идеите на Еразъм, ако планирате да кандидатствате за мобилност по „Еразъм“ или вече сте одобрени.

Ново време

Следващият етически дял е „Ново време“. То идва със здравия разум на Мишел Монтен и с отричането на идеята, наследена още от Аристотел, за човека като политическо или социално животно от Томас Хобс. „Новото време“ ражда разбирането за *човешкото всемогъщество*, изразена и аргументирана от Барух Спиноза, оставил ни великолепното етическо съчинение – „Етика“.[85]

---

[84] Ротердамски. Еразъм. *Възхвала на глупостта*. С., „Захарий Стоянов“, 2021.

В изданието са включени „Възхвала на глупостта“ на Еразъм и съчинението на Стефан Цвайг „Триумфът и трагедията на Еразъм Ротердамски“.

[85] Спиноза, Барух. *Етика*. С., „Изток-Запад“, 2016.

Просвещение

Следващият дял е „Просвещение“. Тук са етическите идеи на Адам Смит за моралните чувства, на Русо за свободата като висше благо. Забележете, че християнските етики са основани върху любовта като върховна ценност и до нея – на свободата. Оттук идва и свободният избор – свобода и любов, като основа на християнското етическо учение. Красиво нещо е свободата. Тя се постига чрез добродетелност. Същото ни казват етическите учения от „Просвещението“.

Любопитно е, че в този дял Кирил Нешев поставя и един от родоначалниците на българската свобода – Паисий Хилендарски. Според Нешев „*великият призив на Паисий Хилендарски: „**Поради что се срамиш да се наречеш болгарин?“** има стойността на гениално морално прозрение. В този въпрос като че ли е закована цялата безрадостна съдба на един народ, вече и духовно отказващ се от народностно самосъзнание. Но този отказ е равнозначен на слизане от историческата сцена, оттегляне в небитието на историческото нищо. Далеч по-проницателна и трагично-ценностна е удачно намерената формула на Отец Паисий: Срамът е нравствено чувство, от което не можеш да се скриеш, но можеш да го преодолееш. Единственият начин да избегнеш неговата осъдителна сила е да престанеш да съществуваш*“.[86]

От Ранен модерн до постмодерна етика и „ново нормално“

XIX век събира идеите на Хегел и Маркс, на Шопенхауер, Ницше, Бакунин и Соловьов. Сред тях в така нар. „Ранен модерн“ е и името на Огюст Конт с неговия етичен принцип: „*Живей за другите*“.

Ако Отец Паисий в периода на „Просвещението“ поставя темата за срама и съществуването, то Владимир Соловьов в така нар. „Ранен модерн“ прави следната връзка между срам и съществуване: „*Срамувам се, следователно съществувам*!“, казва той. Паисиевият срам е срамът, който води до духовно обезличаване. Срамът на Соловьов е свързан с християнското

[86] Нешев, Кирил. *История на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 267.

разбиране за срам пред Бога, който възпира човека да проявява демоничната си същност, противна на волята на Бога.

Интересно е съчетанието на Соловьов и *живот в Бога* и Ницше, за когото *Бог е мъртъв*, в един и същи дял от етическото познание. Така или иначе Бог като върховен смисъл и ценност е начало и същност на всяка етическа школа и теория. Дори и на днешната **постмодерна етика**, за която Силвия Минева пише:

„*Постмодерната етика ни представя онова етическо, което е актуално и проблематично сега като теми, познание и философски размисъл върху етоса на съвременната моралност, белязан от напрежението между глобално мислене, на което ни обрича епохата, и локално действие, на което единствено сме способни заради своята смъртност и преходност. Етиката, изучаваща този етос е по-скоро етика на фрагмента, отколкото теория за морала. Тя артикулира нови дилеми около старите безпокойства, предизвикани от въпроси като този: „Какво трябва да правим, как да живеем в един свят, подчинен на евангелието на ускорението, глобалната мобилност и уеднаквените отношения там, където пристигат потоците от капитали, стоки и информация*?" *Свят, който ни предлага, от една страна, голям технологичен напредък, а с него и повече удобства, повече възможности да се създават и предлагат, разпространяват и потребяват повече и най-различни неща – стоки, услуги, информация, забавления, стилове на живот. Така постмодерната епоха се оказва епоха на технологиите, превърнати във фундаменти на икономизма, глобализма, прагматичния космополитизъм, консумизма".* [87]

А дали вече няма достатъчно основания за нов етап в развитието на етическата мисъл и етиката като наука? Клаус Шваб говори за нови форми на човешки и обществени взаимоотношения, вследствие на Четвъртата индустриална революция, които сериозно предизвикват досегашните разбирания за идентичност, морал и етика.[88] Привикваме вече с нов актьор, който често опосредява нашата човешка и социална връзка – изкуствения интелект, и все повече не можем да отхвърлим неговото съществуване и действие.

[87] Минева, Силвия. Що е то постмодерна етика. В: *Етически изследвания*, бр. 1/2016.

[88] Шваб, Клаус. *Четвъртата индустриална революция*. Пловдив, „Хермес", 2016.

Самият изкуствен интелект предизвиква осмисляне на редица нови етически взаимоотношения и казуси.

От друга страна, днес се поставя особено силен акцент върху приложните етики, каквато е и научната етика. Защо? Може би защото се търсят етическите принципи на „*новото нормално*“, които да се огледат в една нова човешка нравственост.

☺ ☺ ☺

След този реферативен преглед на развитието на етиката, да се върнем към структурата на етическото познание, която е изградена въз основа на: ниво на изследване; предметни аспекти; гносеологични и прагматични функции. Същата структура е визуализирана в Мисловна карта № 3.

В интернет може да намерите и други структури на етическото познание, включващи различни от посочените тук познавателни ядра. Ако търсите, ще намерите. Когато ги откриете, обърнете внимание на следното:

- ☺ Кой е авторът на статията, която четете? Има ли компетентност той да се произнася по въпроси от методологическо етическо естество?
- ☺ Какви са критериите, по които се изгражда предложената структура на етическото познание? Възможно е да има и други научно обосновани предложения за структуриране на етическото познание. Научната обоснованост проличава най-напред в избора и аргументацията на критериите, които изследователят използва.
- ☺ Къде е публикувана статията, която четете? В популярен сайт, в енциклопедия с отворен достъп, в електронно научно списание, в етическа книга в електронен формат. Вторите две имат гаранция за качеството и достоверността на представеното научно съдържание. Първите – не.

Възможно е да откриете списък с различни етики – биоетика, бизнес етика, екологична етика, християнска етика, киберетика, медицинска етика, например. Всяка от дисциплините в списъка сигурно ще е придружена с кратко дефинитивно описание. Обърнете внимание, че тези списъци не представляват вътрешна структура на етическото познание, подобна на погоре представената. Те в най-честия случай са отделни дисциплини в обхвата на приложната етика. Те са видове етики, видове етически дисциплини, каквато е и научната етика.

☺ ☺ ☺

Уважаеми читатели,

Времето за четенето на първата глава от учебника по „Научна етика“ свърши. Нека да резюмираме съдържанието дотук чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено. Дефиниции на понятията ще намерите на страниците на учебника.

Възниква един въпрос. ***Защо е нужно да уча всичко това?*** *Ще дам моя кратък отговор. Вие помислете за вашия.*

Ако написаното тук не ви е достатъчно (дай Боже да не ви стига!), то прочетете още в литературата, цитирана под линия в текста. Можете да намерите библиографските описания на използваните източници с научна информация (книги, студии, статии) и в списъка с цитирана и използвана литература в края на учебника.

Наука – що е то наука, вътрешна тризвенна структура на науката.

Защо? Защото свободно и доброволно избрахте да влезете в храма на познанието и науката – университета. Добре дошли! Тук изучавате научни теории и методи. Ще овладявате методологията на различни обществени науки – етика, социология, икономика, право, политология.

Етика – научна дисциплина, изучаваща философията на морала.

Метаетика – етическа дисциплина, изучаваща същността на доброто само по себе си, етика за етиката.

Теоретична етика – ядро в структурата на етическото познание, занимаващо се с обща теория на нравствеността.

Деонтологична етика – частна етическа дисциплина, изучаваща нормативните форми на моралната система

Аксиологична етика – етическа дисциплина, изучаваща моралните ценности и оценки.

Приложна етика – етическо познание, практически приложимо към значима обществена сфера, професия, казус.

Дескриптивна етика – етическа дисциплина, занимаваща се с емпирично изследване и описание на етически феномени и явления.

История на етиката – изследва тенденциите в развитието на етическата мисъл от Античността (Сократ, Платон, Аристотел) до днес – постмодерната етика и етиката на „Новото нормално“.

Защо? Защото добър човек е нравственият човек. А нравствеността се изучава и усвоява чрез етиката като наука и културата. Университетът и усвояването на познанието и културата изискват вашето етично отношение към вас самите, към другите около вас – колегите, преподавателите, администраторите, родителите и близките, приятелите. Извън рамките на етиката успехът – университетски или житейски, е практически невъзможен.

Морал – система от нравствени правила, обществен институт, регулиращ социалните и обществени отношения в даден социален хронотоп. Синонимно сроден с понятието „нравственост“.

Защо? Защото онова, което прави от индивида човек и личност е неговата нравственост.

Етически категории – добро – зло, добродетел, щастие, ценност, свобода, дълг, чест, достойнство, срам, справедливост, насилие и ненасилие, смърт и безсмъртие, смисъл и безсмислие.

Системни нива – микро-, мезо-, макро- и метамакро.

Защо? Защото човешкото общество е йерархично подредено, въпреки че се говори, че е хоризонтално с елементи на хаотичност. Познаването на йерархичната структура на коя да е система позволява бърза ориентация и възможно най-добро позициониране в нея. Успехът в голяма степен зависи от системния анализ и личното позициониране.

Мисловна карта – метод за систематизиране на информация.

Защо? Защото живеем в заливащи ни информационни потоци и колкото по-бързо и ефективно ги овладяваме, толкова по-всестранно ги осмисляме и успяваме да постигнем целите си. Днес мисленето е важно, не заученото сляпо повторение.

Усмихнете се сега!

Усмивката ще ви създаде блага нагласа за четене и осмисляне на 50-те правила за постигане на „възможно щастие“, завещани ни от Артур Шопенхауер.

Изкуството да бъдем щастливи или Евдемонология[89]

„*Учение за щастието*“ – това е буквалното значение на термина в заглавието „*евдемонология*“. Може да се срещне още и като „*евдемоника*“. Шопенхауер казва, че *„житейската мъдрост като доктрина до голяма степен е синоним на евдемоника. Тя би следвало да учи на изкуството да живееш възможно най-щастливо“.* Според евдемонологията постигането на съвършено, абсолютно щастие не е възможно. Тя допуска постигане на „*възможното щастие*“ без големи ограничения и себеотрицание и без другите да бъдат употребявани като средство за постигане на целта – възможно щастие. Представените по-долу „*правила*“ са евдемоничните предписания за установяване на „*по-малко болезнено състояние*“, което Шопенхауер определя като „*възможно щастие*“.

Правилата са разделени в 2 основни групи:

- Правила за поведението ни към **самите нас**;
- Правила за отношението и поведението ни към **другите**.

Това подсказва, че *възможното щастие* може да бъде постигнато при баланс на Аз и Другите, при изграждане на социални отношения с другите. Предвид предпоставката, че евдемониката следва категоричния императив на Кант за отношение към другите не като средство, а като цел, можем да предположим, че постигането на *възможно щастие* означава живот, хармонизиран с равнопоставените други хора.

[89] Представените тук „правила“ за постигане на „възможно щастие“ са изведени от: Шопенхауер. Артур. *Изкуството да бъдем щастливи*. С., „Кибеа“, 2000, с. 27-94..

Житейско правило 1.

Всички се раждаме с копнеж за щастие и наслада. Оставаме верни на смешната надежда да постигнем щастието, докато съдбата не ни притисне и ни покаже, че нищо не е наше, а всичко е нейно, включително и самите ние. С времето се появява опитът и прозрението за щастието и насладата като непостижими химери. Ние се обръщаме към мъдростта, за да открием не как да постигнем химерата, а как да избегнем болката и страданието.

Ж 2*. Да се отърсим от завистта*

„Не ще познаеш щастието никога, ако се терзаеш при мисълта, че друг е по-щастлив от теб“ – Сенека.

Ж 3. *или Изграденият характер*

Нашият земен път представлява линия, не окръжност (равнина). Затова, ако искаме да придобием нещо в живота си, трябва заради Едно да се откажем от много Други. Ако не сме способни да направим избор, усилията ни се разпръскват в грешни посоки и линията на земния ни път се превръща в неравна крива. Лутаме се объркани напред-назад.

В живота можем да преследваме наистина сериозно и с успех определена цел само ако загърбим чуждите ней претенции и се откажем от всичко останало. Желанието и способностите ни не са достатъчни; човек трябва да знае какво иска и какво може; едва тогава той ще покаже характер и ще създаде нещо истинско.

По пътя до истинското човек бива обзет от своя демон – линията на живота му става крива и колебаеща се, човекът се отклонява от целта, връща се, разкайва се, изпитва болка. Човекът вижда пред себе си безброй големи и малки интересни възможности, но не знае коя от тях е постижима за него, коя ще го доведе до наслада. Това състояние е проявление на „демона“, който се храни от все още неизградения характер у човека, подсилва човешката завист и кара човека да избере възможност, която не е подходяща за него. Рано или късно този избор усилва болката, за сметка на възможното щастие. Постигнатото на база на объркаността и завист не носи наслада, придобитото с подобна мотивация познание остава мъртво, предупреждава Шопенхауер. От етическо гледище едно твърде извисено за характера на определен човек деяние, извършено не от чисти, непосредствени

подбуди, а произтичащо от понятие, повлияно от една догма, загубва признание, поради последвалото егоистично разкаяние в собствените му очи.

От опита трябва да разберем какво искаме и какво можем. Преди опита ние нямаме характер и често се връщаме в правия път само чрез груба външна намеса. Но ако накрая осъзнаем опита, ще се сдобием с ново богатство, което по света наричат „характер“, изграден характер. Той не е нищо друго, освен възможно най-съвършеното познаване на собствената индивидуалност.

Ж 4. *За отношението към претенциите за собственост*

Изворът на нашето неудовлетворение са постоянно подновяваните ни усилия да покачваме своите претенции при условие, че другите величини остават непроменени.

Ж 5. *Естествената индивидуална мяра на болката*

Прекомерната радост и огромна болка се проявяват в една личност, което означава, че са взаимно зависими и се обуславят от голяма жизненост на духа. Те не се предизвикват от настоящето, а от предусещане за бъдещето. Радостта почива върху илюзията, че сме намерили нещо в живота, което изобщо не може да се срещне в него, а именно трайното задоволяване на мъчителните желания или грижи. И когато отмине радостта започва болката, че илюзията я няма. Илюзията прилича на възвишение, което можем да изкачим повторно, само ако преди това паднем; затова трябва да я избягваме. Болката е падане от възвишението, изчезване на илюзията. Илюзията и болката могат да бъдат избегнати, ако човек съумее да прозре нещата в тяхната цялост и взаимовръзка, предпазвайки се от склонността си да ги обрисува такива, каквито би желал да бъдат. Стоическата етика цели главно освобождаване на душата от всякакви заблуди с техните последици и вместо това – постигането на непоколебимо спокойствие.

Ж 6. *Да вършим охотно това, което можем,* и да изстрадаме с готовност онова, което трябва.

Ж 7. *Преди да се заловим с нещо, да го обмислим трезво и внимателно*. Свършили ли сме го, да не се терзаем с мисли за възможни опасности.

Ж 8. *Да ограничим своя кръг.* Ограничеността ощастливява.

Ж 9. *Мъдрият се стреми не към наслада, а към живот без страдание.* Аристотел, „Никомахова етика“, VII, 11, 115 2б, 15.

Ж 10. *„Подчини се на разума,* ако искаш да се подчиниш на всичко“ – Сенека, „Писма до Луцилий, 37,4.

Ж 11. *Ако ни сполети нещастие и нищо не помага, не бива да допускаме мисълта, че всичко би могло да е различно.*

Ж 12. *Да говорим по-малко с другите и твърде много със самите себе си.* Има един вид изкушение на разговора, което се промъква неусетно, оплита ни в мрежите си и разбулва най-съкровените ни тайни, когато сме подвластни на Дионис или Афродита. Никой няма да запази в тайна онова, което е чул; никой не ще каже всичко, което е дочул.

Ж 13. *Нищо не може така достойно да замести другите блага, както ведростта.* Тъй като тя никога не ще дойде в неподходящ момент, не бива да се двоумим дали да я допуснем в себе си, дали имаме основание да бъдем ведри. Трябва да поставим здравето преди всичко, като се стремим да постигнем цветущо здраве, чиято върхна точка е ведростта. Лек за всички бурни и неприятни душевни вълнения, за всички големи и постоянни усилия на духа, е всекидневната поне двучасова разходка сред природата.

Ж 14. *Голяма част от житейската мъдрост се корени в баланса на вниманието* между настояще и бъдеще. За да не губим спокойствие в живота си заради предполагаеми беди или злини, трябва да гледаме на тях като на нещо, което няма да ни се случи или поне няма да стане точно сега.

Ж 15. *Човек, който приема със самообладание* житейските несгоди, знае колко огромна и разнородна може да е мъката в живота.

Ж 16. *В продължение на първото правило осъзнаваме, че най-доброто на този свят е безболезненото, спокойно изтърпявано присъствие в настоящето.* Ако то ни бъде предоставено, оценяваме го по достойнство и се стремим да не го нарушим чрез неспокоен стремеж към въображаеми радости или чрез страх и грижа за неизвестното бъдеще.

Ж 17. *Най-щастливият жребий* е имал не онзи, за когото са били отредени големи радости и наслади, а онзи, който е изживял живота си без прекомерни физически или духовни страдания.

Ж 18. *Трябва да обуздаем фантазията си* относно всичко, което засяга нашето щастие или нещастие, нашите надежди и страхове. Ако рисуваме във въображението възможни щастливи случки с техните последици, правим действителността да ни изглежда още по-непривлекателна, градим въздушни кули и после ще заплатим за това скъпо с настъпилото разочарование. По-тежки последици може да има рисуването във въображението на възможни нещастия – така то може да се превърне в наш екзекутор.

Ж 19. *Наслаждавайте се на настоящето* – това е житейската мъдрост. Ние планираме, тревожим се за бъдещето, копнеем по миналото и пренебрегваме единственото сигурно – настоящето.

Ж 20. *Ненужно, опасно, глупаво, смешно и низко* е да изразяваме гняв и омраза с думи или гримаси.

Ж 21. *Нищо не ще ни помогне да се освободим* от външната принуда така, както самопринудата. Освен това самопринудата ни е подвластна.

Ж 22. *Твърде много нещастия произтичат от незнанието*, което се подхранва от оптимизма.

Ж 23. *В живота е като в партия шахмат*. Правим план, който зависи изцяло от действията на противника.

Ж 24. *Онова което прави първата половина на живота* нещастна, е упоритото преследване на щастието с убеждението, че то ще се срещне някога. През втората половина се стремим към постижимото.

Ж 25. *Ако осъзнаем стойността* на това, което имаме преди да го загубим, то ще ни носи повече щастие, и няма да го загубим.

Ж 26. *Нека насочим желанията си към една цел*, обуздаем страстите си и усмирим гнева. Да помним, че за човек е постижима една безкрайно малка част от желаното и че той не може да избегне твърде много злощастия.

Ж 27. *По-често да се сравняваме* с тези, които са в по-лошо от нашето положение, а не с онези, които изглежда че са в по-добро.

Ж 28. *За житейските възрасти*. Неоснователно изпитваме съжаление към старостта, която е лишена от някои наслади. Наслаждата е резултат от задоволяване на потребност и когато потребността я няма, няма я и наслаждата. Удобство и сигурност са основните потребности на старостта; на

стари години човек обича преди всичко парите – заместител на липсващите сили. Освен това приятелите по маса заменят тези по любов. Мястото на потребността да се пътува, да се виждат нови неща, да се учи, се заменя с потребността да се наставлява и словоохотливостта. Истинско щастие е, ако у възрастния човек е запазена любовта към науката, музиката, театъра.

Ж 29. *Богатство съобразно с природата* се постига до определени граници и лесно се придобива. Богатство, изисквано от суетни мнения, се простира до безкрай.

Ж 30. *Дейността е необходима за щастието на човека*.

Ж 31. *За постигането на своете цели* човек трябва да се ръководи не от образи на фантазията, а от понятия.

Ж 32. *Поне 9/10 от нашето щастие зависят предимно от здравето*.

Ж 33. *Човек трябва да стане господар на впечатленията* от нагледното и настоящото. Т.е. да мисли как се чувства – чувството наранява. Когато не можем само с размисъл да се справим с въздействието на нашите впечатления върху сами нас, то трябва с противоположно впечатление да ги неутрализираме. Напр. срещу впечатлението от обидата да потърсим мнението на хора, които ни ценят високо.

Ж 34. *Във всеки миг трябва да вземаме решения съгласно обстоятелствата* с надежда, че ще ни доближат до целта. Така е, защото животът не е само наше дело, а съчетание на два фактора – поредица от външни събития и поредица от нашите решения. Обстоятелствата и намеренията ни са две разнопосочни сили, между които възниква житейският път.

Ж 35. *Онова, което най-често забравяме при нашите планове за живота, са промените в самите нас***.**

Ж 36. *Най-сигурното средство да не станем твърде нещастни***,** е да не жадуваме да бъдем твърде щастливи, т.е. да орежем претенциите си. Нека не градим двореца на щастието си върху широка основа – така той ще се сгромоляса лесно. Претенциите да се простират според възможностите ни.

Ж 37. *Онзи, който превръща разума в ориентир* за делата си и дълбоко премисля бъдещите последици от всички свои начинания, доста често ще трябва да прилага максимата „да се лишаваш и да търпиш“.

Ж 38. *Не е чак толкова важно дали добро или зло срещаме по пътя си,* а как го посрещаме и понасяме. Онова, което имаме или как изглеждаме в очите на другите е доста по-маловажно от това, което сме.

Ж 39. *Трябва да се научим да разглеждаме всичко ставащо като необходимо.*

Ж 40. *Вместо да разсейваме мрачното настояще* с мислене за добри възможности в бъдеще, по-добре да обмислим всички неблагоприятни възможности. Така ще сме подготвени. Ако неблагоприятното не стане, ще сме радостни.

Ж 41. *Ако беда ни сполети,* нека не мислим, че е могло да бъде иначе.

Ж 42. *Една от най-големите и твърде често срещани глупости* е правенето на големи приготовления за живота.

Ж 43. *Богато надареният от природата* няма нужда от нищо друго, освен от свободно време, за да се наслаждава на вътрешното си богатство.

Ж 44. *Онова, което човек притежава* или разиграва пред околните, много по-малко допринася за неговото щастие от това, което човек е. Големите неприятели на щастието са болката и скуката. Противодействие на болката е ведростта, на скуката – духовното богатство.

Ж 45. *Мрачен по темперамент е човек,* който при равни шансове за благоприятен и неблагоприятен изход, не се радва на щастливия за него изход, а се гневи на лошия. Ведър е онзи, който при добър развой се радва, а при лош – не се гневи.

Ж 46. *Аристотел определя философския живот като най-щастливия.*

Ж 47. *Приятелите* спадат към онова, което човек има. Приятелството означава, че човек е едновременно притежаващ и притежаван.

Ж 48. *Щастието* принадлежи на самодостатъчните – Аристотел.

Ж 49. *Определението за едно щастливо съществуване* би могло да бъде следното: такова, което чисто обективно или при трезво и зряло размишляване, решително би било за предпочитане пред небитието. От това следва, че нашата привързаност към живота произтича не от страха пред смъртта, а от самия живот.

Ж 50. *Всяка действителност,* т.е. всяко пълноценно настояще се състои от две половини – обект и субект, свързани така необходимо и същностно, както водородът и кислородът във водата. При напълно еднакви обективни половини, но при различни субективни, или обратното, действителността или настоящето вече не са същите. И най-прекрасната, и най-добрата обективна половина, съчетана с по-тъповата, по-ненадеждна субективна такава, поражда неприятна действителност и по-неприятно настояще. Обективната половина се намира в ръцете на съдбата и затова е променлива; субективната половина сме самите ние – в същността си тя е неизменяема.

Оттук става ясно колко много щастието ни зависи от онова какво сме самите ние, от индивидуалността ни, докато обикновено залагаме само на добрия късмет и на това, което имаме. Някой ден съдбата се усмихва и постигналият вътрешна хармония не ще й поиска много, обаче простият си остава прост, и дръвникът е дръвник докрай, пък ако ще и в рая да е, заобиколен от хурии.

Фигура 5

Висше щастие е личността.

Втора глава

ПРИЛОЖНОТО ЕТИЧЕСКО ПОЗНАНИЕ

Ако погледнете Мисловна карта № 2, ще видите в нея две стрелки, пресичащи нивото на „*Метода*“ – едната от нивото на „*Емпириката*“ нагоре към нивото на „*Теорията*“, а другата – обратно надолу от „*Теорията*“ към „*Емпириката*“. Общото между двете стрелки е, че те показват двата основни начина на разсъждение или методи на изследване.

Лявата е именована „*Индукция*“ и показва индуктивния метод, при който от частното, от конкретното се стига до обобщеното, теоретичното. Дясната е „*Дедукция*“, която води мисълта от общовалидното към частното и конкретното, и чрез която се разграждат теоретичните модели на съставните им елементи.

Структурата на този учебник е изградена в *дедуктивна логика*. Това означава, че учебното съдържание се представя по линията от общото към частното, от абстрактното към конкретното, от теоретичното към емпиричното, от обективното към субективното, като всяка следваща глава се стреми да изясни определен елемент, който е част от предходната.

Дедуктивният подход предполага, че всяко частно проявление има характеристиките на общото, от което произхожда. Ето защо в първа глава тук са разгледани дефинитивните очертания на етиката като наука, нейните теоретико-методологически характеристики, структурата на етическото познание с нейните основни ядра. *Етиката* като научна дисциплина е общото, от което започваме изучаването на *научната етика* като приложна етическа дисциплина. Дедуктивният път между етиката като научна дисциплина и научната етика като нейна разновидност не е пряк и не е къс. Той

минава през *приложната етика* като обособено отделно ядро в структурата на етическото познание, към което принадлежи научната етика като конкретен тип приложно етическо познание. Така погледнато, приложната етика е мост между общото – етиката, и частното, което конкретно ни интересува – научната етика. В този ред, изясняването на частното преминава през опознаване на дисциплинарните особеностите на приложната етика, на нейното вътрешно типологизиране.

Това е задачата на настоящата втора глава от учебника. Нейното съдържание е фокусирано върху *приложната етика*. Представени са някои видове приложно етическо познание, които имат пряко отношение към индивидуалното човешко и колективното съзнание. Типологията, която тук е използвана, не е изчерпателна. Тя показва метод за структуриране на приложното етическо познание, което е многообразно и вариативно, както и човешкият и обществен живот. Главна нейна задача е да очертае позицията на *научната етика в сферата на приложното етическо познание* и да покаже как основните принципи на приложната етика се отразяват в научната.

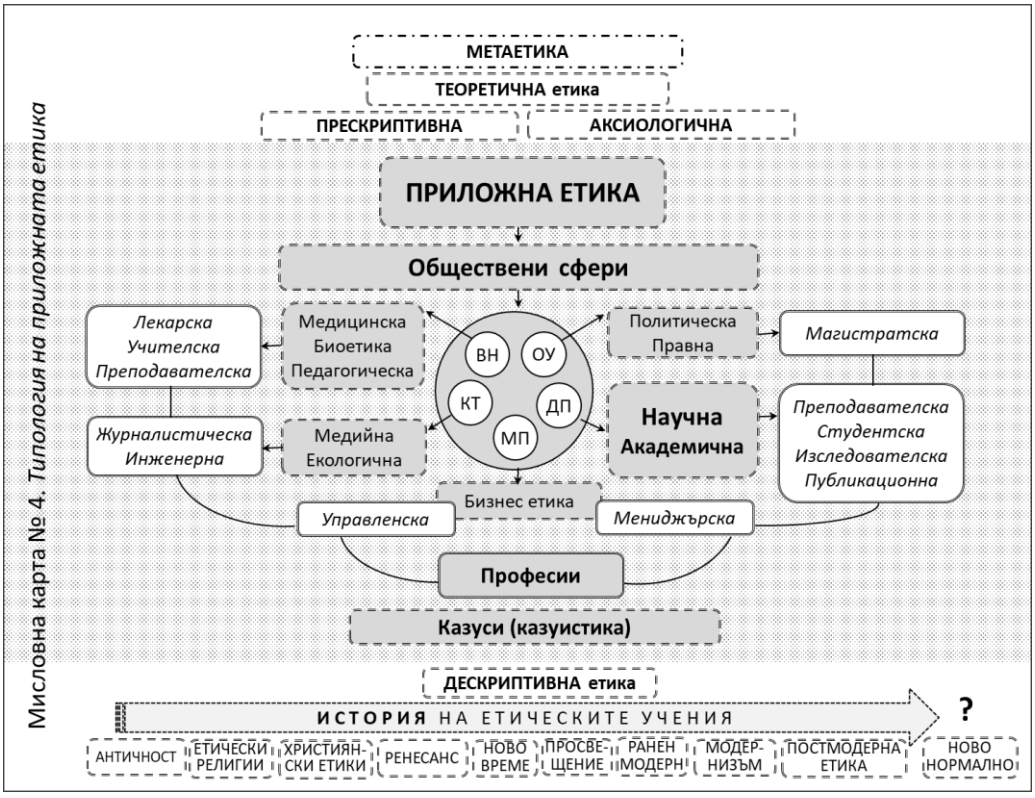
Структура и типология на приложното етическо познание

Както е видно в Мисловна карта № 3 приложната етика е самостоятелно познавателно ядро в структурата на етическото познание. Според Валентина Драмалиева приложната етика се изразява в „*прилагането на етически стандарти към човешката практика или реалността*“[90]. Преди да се приложат в практиката на живота тези етически стандарти са изработени на теоретично ниво в пределите на общотеоретичната етика или метаетиката. Те представляват конкретни формулировки на моралните форми (абстрактно систематизирани от деонтологичната, прескриптивна етика), както и конкретни и практически приложими измерения на възприетите морални ценности и оценки (аксиологична етика).

[90] Драмалиева, Валентина. Перспективи и проблеми на обучението по приложна етика в Университета за национално и световно стопанство. В: *Икономически и социални алтернативи*, бр. 2/2020, с. 77-89.

Приложната етика свързва абстрактното метаетическо и общотеоретическо познание с практическата емпирична действителност на живия живот. Тази връзка е възможност за анализ и решение на практически проблеми или казуси на морално и ценностно ниво, които възникват в „*определена сфера, професия или случка (казус), както и като комбинация от тях*“.[91] Конфликтите днес са често явление – именно приложната етика може да помогне за превенцията и решаването им, доколкото тя, като система от конкретни норми и правила за поведение в дадена професионална сфера, гилдия, екип, мрежа или ситуация има функция да саморегулира отношенията и поведението на хората, като гарантира човешките им права.

Валентина Драмалиева разграничава три типа приложна етика спрямо обекта, върху който се прилага.[92] Тук приемаме и доразработваме предложената типология – можете да я видите в Мисловна карта № 4.

[91] Пак там.

[92] Пак там.

Първият тип приложна етика се изразява в приложение на етическо познание в *значими обществени сфери*. Ако погледнем *макромодела за обществото като социологическа система*[93] („кръгчето“ в Мисловна карта №4), ще видим, че в него са обособени пет сфери на обществени потребности и дейности за тяхното задоволяване, които са основни, т.е. значими, за общественото развитие. Те са:

- ☺ Сфера на материалното производство – икономика (МП – в Мисловна карта №4);
- ☺ Сфера на духовното производство – култура (ДП);
- ☺ Обществено управление – политика (ДП);
- ☺ Възпроизводство на населението (ВН);
- ☺ Комуникации и транспорт (КТ).

Към всяка сфера може да се приложи етическо познание. Например – в сферата на материалното производство се прилага така нар. *бизнес етика*, в сферата на общественото управление – *политическа етика*, *правна етика*, в комуникации и транспорт – *медийна етика, екологична етика*, в сферата на възпроизводството на населението – *медицинска етика, биоетика, педагогическа етика*, в сферата на духовното производство – *научна етика (етика в науката)*, *академична етика, кроскултурна етика*.

Вторият тип приложно етическо познание се отнася към *значими професии*. Тук са *лекарска етика* – етиката на лекарите; *учителска етика* – етиката на учителите, *преподавателска етика* – на университетските преподаватели; *управленска етика* – етиката на мениджърите; *журналистическа етика* – етиката на журналистите и репортерите, *магистратска етика* – етиката на адвокати, съдии, прокурори, нотариуси и др.

Тези два типа приложна етика – според значима обществена сфера и професия, са видове *професионална етика*.

Третият тип приложна етика се свързва с етически норми и стандарти, използвани в различни обществено *значими случаи, казуси (казуистика),* възникващи във всяка от сферите или във всяко от професионалните съсловия. Пример за подобен обществено значим казус е *плагиатството*. Той се проявява както в сферата на духовното производство – в науката, в

[93] Михайлов, Стоян. *Социологическата система*. С., „М-8-М“, 2010.

литературата, така и в сферата на общественото управление – политиката, и засяга професиите, които се числят към съответната сфера. Плагиатството неслучайно е интерпретирано като престъпление в Наказателния кодекс. Но преди да се превърне в наказуемо престъпление, то може да бъде овладяно и спряно по етичен път.

Етичният път за решаването на обществено значими казуси предполага следната четиристепенна последователност от действия:

*Първата стъпка е **етически анализ** на случая (казуса).*
*Въз основа на резултатите от анализа се формира **етическа оценка.***
*Третата стъпка е вземането на **етическо решение.***
*Четвъртата – **извършване на необходимите действия**.*

В Мисловна карта № 4 е систематизирана типологията на приложната етика. В нея могат да бъдат добавяни още различни приложни етически дисциплини по основните типологизиращи критерии – приложение на етическо познание в обществени сфери, професии и казуси. Тази мисловна карта далеч не изчерпва многообразието от приложни етики. Тя изобразява структура, в която приложните етики могат да бъдат систематизирани. Както става ясно от текста по-горе, използваната в мисловната карта типология е направена по идея на Валентина Драмалиева и допълнена с *макросоциологическия модел за обществото като система* за целите на този учебник.

Какво друго показва Мисловна карта № 4 Типология на видовете приложна етика в *систематизацията на етическото познание*, предложена от Васил Момов и мисловно картографирана тук в Мисловна карта № 3. Това е направено, за да се визуализира и проследи дедуктивната връзка, за която стана дума в началото на главата, между структурата на етиката като наука и структурата на приложната етика като едно от нейните основни познавателни ядра. Частното (приложната етика) винаги прилича на общото, както и обратното.

Още нещо показва Мисловна карта № 4. То е насочено конкретно към предмета на този учебник, а именно – *научната етика*. Ясно се вижда, че научната етика е вид приложна етика, заемащ специфично място в типологията на приложноетическото познание. Ако трябва да дадем отговор на

въпроса що е то научна етика, гледайки мисловната карта, то той вероятно би бил следния:

Научната етика (етиката в науката) е вид приложна етика, която служи за саморегулация на отношенията в сферата на духовното производство, доколкото чрез науката се произвеждат духовни блага, а и самата наука е духовно благо. Научната етика е свързана с професии, занимаващи се с научна или изследователска дейност. Прилага се в институции, свързани с образование и научно изследване.

Приложната етика като методология за промяна

Ако разгърнем учебника на Кирил Нешев „Въведение в етиката“, който както казва авторът, е предназначен за студенти с интерес към морала и етиката, ще прочетем, че приложната етика се формира в средата на XX век преди всичко в англоезичното мисловно поле и запълва разликата между етическата теория – метаетиката, и етиката, отнасяща се до конкретни случаи и ситуации.[94]

Защо точно в средата на миналия век?

Защото раждането на науката, на всяка наука, обикновено е предизвикано от струпване на непознати феномени в човешкия и обществен живот, които човекът е предизвикан да опознае, за да живее сред и в тях по-добре. Науката винаги е отговор на обективна обществена потребност. Тя не се появява ей тъй на, защото на някого му се пишат книги, за да се прави на по-важен, отколкото е.

До средата на дните си двадесетият век преживява две световни войни, които няма как да не са се врязали в битието и съзнанието на тогавашните жители на света. Именно безчовечните медицински експерименти с хора в нацистките лагери на смъртта провокират медиците да обмислят и приемат етическа рамка в медицинските изследвания, чрез която да защитят човека, неговото човешко достойнство и неотменимото право на живот. Това е

[94] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 20-21.

основата на приложната медицинска етика. Ужасите на Втората световна война провокират и Робърт Мъртън да предложи първия модел на научния етос – CUDOS (акроним от основните етически норми в науката: C – communism / communalism; U – universalism; D – disinterestedness; OS – organized skepticism, прочетете повече в Трета глава), който формира основата на научната етика като приложна етическа дисциплина.

Историята показва, че приложната етика започва развитието си от болката, от несправедливостта, от нарушението, които в средата на миналия век се проявяват в застрашителни за човека и човечеството мащаби. Именно нарушението на установения ред ражда морала като система от правила за нравствено поведение, които практически се проявяват във формата на етически принципи и норми, приложими в значима сфера от обществения живот, човешка общност, професия, казус.

След Втората световна война светът и хората в него се разделят – едните на запад от „Стената“ живеят, мислят, работят, изграждат своите морални и нравствени норми, вграждат ги в съответна етическа система, другите правят същото на изток. Започва и процес на интензивна диференциация на обществения труд и човешки отношения. Появяват се нови сфери за трудова и социална реализация на хората. Всичко това ражда многообразие от морални системи и извиква необходимостта от множество етики, които да са приложими в конкретните нови ситуации на човешкия и обществен живот, да отразяват и насърчават приетите в тях нравствени норми, да помагат на хората да съвместят индивидуалния си личен интерес с общностния и да постигнат желан успех, удовлетворение, а дори и *възможното щастие*.

„*От края на 60-те години на миналия век в контекста на икономическите, политическите, технологичните, комуникационните и пр. промени, една след друга на бял свят започнаха да се появяват приложни етики. Идеята, че* ***светът трябва да бъде опознат, за да бъде променен****, още от началото на Новото време беше ориентирана към превръщане на фундаменталната наука в практически полезно и следователно приложно знание*“, пише Станка Христова.[95]

[95] Христова, Станка. Приложната етика по света и у нас. В: Маринова, Е. *Етиката в България – вчера, днес и утре*. Велико Търново, „Фабер“, 2005, с. 110.

Няколко важни неща са събрани в тези изречения:

Първо – светът може да се промени едва след като бъде опознат. Днес често говорим за промяна, очакваме промяна и се надяваме, че тя ще стане от само себе си, че друг ще я направи и ще ни я подари. Оказва се, че не точно този е алгоритъмът на личната и социална промяна – тя изисква най-първо опознаване, включително чрез научна методология, на нещото, което следва да се промени. Ето защо е необходимо да се учи в университет – за да се изучат методите и инструментите за опознаване на света и постигане на желана промяна.

Второ – фундаменталната наука е полезна в процеса на опознаване, на навлизане в дълбоката същност на това, което искаме да променим. Тя съдържа в себе си абстрактно-теоретичното и практически полезното, приложно познание. Загърбването на абстрактно-теоретичното за сметка на тържеството на практико-приложното е грешка, дори груба, която често човек е изкушен да направи, защото в полето на практико-приложното се чувства по-сигурен, по-могъщ. Тази грешка би довела до същото, до което човек стига, ако отреже клона, на който седи.

Трето – приложната етика е методология за промяна, за установяване на Новото време.

Помислете! Днес също времето се мисли като ново, като нова ера, като преход от една остаряла мисловна и чувствена система към съвременна и все още неустановена. **Как** да се установи? Чрез вграждане в съзнанието на новите хора на принципите на съвременната приложна етика. Това са принципи, отразяващи новите ценности, съвременните разбирания за морал и нравственост, практически приложими във всяко отделно обществено поле – политическо, академично, културно, религиозно, бизнес и корпоративно. Веднъж възприел приложноетическите принципи, човек несъзнателно ги превръща в норма за неговото чувстване, мислене, избор, действие, поведение.

Спомнете си колко често срещате публикации в интернет, които съдържат принципи, правила, норми за мислене, за справяне с емоциите, за отношение към другите, за успех в една или друга житейска ситуация. Дали това не са форми на съвременни приложни етики, които идват, за да установят желаното ново? Сигурно не са, защото съдържат много, много старо познание още от времето на Конфуций, на Аристотел, стигат до най-древното

духовно учение Херметизма, препращат към Библията. **Всяко ново е добре забравено старо**, казват мъдрите. Приложната етика потвърждава това. Проверете сами в ежедневието на вашия живот.

Видове приложни етики

Приложната етика се формира като познавателно ядро в етическото познание в средата на XX век, както по-горе бе казано. Като ново познание, тя бързо се развива и диференцира в различни области. Едновременно с това, обаче, първите приложни етически системи са заложени в Хипократовата клетва, в кодексите на занаятчийските сдружения, както и в кодексите на отделни социални прослойки като рицарите и техните *рицарски кодекси на честта.*

Още от Античността идва новото приложноетическо познание!

Помислете дали не е валиден и много модерен и днес Хипократовият етически принцип: „*На първо място не причинявай вреда*!“, т.е. ако не можеш да помогнеш, то поне не вреди.

Въз основа на опита в приложната етика, който генерират занаятчийските гилдии и задруги на майсторите се раждат така нар. *професионални кодекси*, отразяващи нормите на етиката, които се прилагат в отделни професионални съсловия. Формира се така нар. *професионална етика* – като подразделение на приложната етика.

Професионалната етика се занимава с нравствените измерения на различните видове професионален човешки труд – лекарски, учителски, преподавателски, инженерен, юридически, счетоводителски, тук може да допълним и етиките на професиите, които са свързани с разгръщането на информационните и комуникационни технологии, дигитализацията на човешкия и обществен живот, изкуствения интелект и Четвъртата индустриална революция. Ако погледнете Мисловна карта № 4 ще си припомните, че професионалната етика е приложна етика, съотносима към значима обществена сфера или професия.

Колкото до принципите, заложени в Хипократовата клетва, то те и до днес формират ядрото на *медицинската етика*, а след това и на сродницата

й – *лекарската етика,* като приложна етика, съотносима към лекарската професия. Близка до медицинската етика е съвременната и модерна днес *биоетика*.[96]

Медицинска етика

За медицинска етика у нас пише Васил Проданов още през 1986 г. Той я разглежда в контекста на връзката между етиката като наука и **ценността на човешкия живот**. За какво служи, всъщност, науката – цялата наука във всичките й дисциплинарни разделения? Именно, за да утвърди ценността на човешкия живот.

През 1986 година етикът Васил Проданов изследва **болестта като аксиологическо явление**, а не само като физиологическо.[97] Болестта като аксиологическо явление предполага нейните корени да се потърсят на нивото на ценностната система на боледуващия и след като се открият, точно там най-напред да се решават.

Обърнете внимание не само на идеята, а и на времето, в което тя вече е в българското интелектуално пространство – през 1986 г. е публикувана, което вероятно означава, че е в процес на осмисляне, дискутиране, проверяване най-малко от началото на 80-те. Днес вече и много други автори – социолози, етици, психолози, медици, та дори и икономисти, споделят и доразвиват същата теза. И на мнозина от нас ни се струва, че теориите за психосоматичния или аксиологичен характер на болестта навлизат в България от чужбина и то сравнително от скоро.

Същият е случаят и с другата приложна етическа дисциплина – биоетиката. Фактите сочат, че тя у нас не само е дефинирана, но са направени и първи изследвания в областта й, отново през 80-те. Напълно в крак със зараждащата се биоетическа изследователска област в световната наука.

---

[96] Повече за биоетиката прочетете в:

Проданов, Васил. *Биоетика*. С., „Наука и изкуство, 1988. Това е първата у нас монография, представяща етическо изследване върху биоетическа проблематика. Монографията практически въвежда приложната етическа дисциплина „биоетика“ у нас.

Петров, Владимир (съст.) Биоетика. С., Фондация „Комунитас“, 2013.

Кънева, Валентина (съст.) Автономия и биоетика. С., „Критика и хуманизъм“, 2012.

Джонсън, Албърт. Раждането на биоетиката. С., „Критика и хуманизъм“, 2011.

[97] Проданов, Васил. *Етиката и ценността на човешкия живот.* С., „Народна младеж“, 1986.

Ценностната система е проявление на духовния свят на човека. Спомнете си колко често по време на Ковид-19 пандемията от 2020-2022 г. четохте, чувахте, замисляхте се дали този вирус не поразява най-първо духовния свят, чийто физиологичен център в човешкото тяло е в белодробната и сърдечна област. Подобни хипотези, които днес вече се превърнаха в модерни тези, идват от концепцията за **аксиологичния характер** на болестта.

Васил Проданов предлага ценностна йерархия на болестите и ясно казва, че *физическата болка заема много важно място като средство за социален контрол*.[98]

Връзката между болестта като физическо и аксиологическо явление и социалния контрол съвсем не е за подценяване. Помислете по тезата, огледайте се около вас – сигурно ще намерите примери. Тази връзка предполага много висока степен на хуманна и обществена отговорност на лекарите. А това означава строго придържане към висши етически принципи на приложната медицинска етика.

Какво става, когато медиците са неетични?

Умира животът е първото, което идва на ум. Но то не е вярно. Невинаги първият отговор е верния. Със сигурност той е първосигналния, т.е. този, който е добре да обмислим преди да вземем решение.

Животът е най-висша ценност, най-висше благо, дадено ни от Бог. „*Гол излязох от утробата на майка си, гол ще се и завърна. Господ даде, Господ и взе*; (*както беше угодно Господу, тъй и стана) да бъде благословено името Господне!*“, казва вехтозаветният Иов (Иов, 1:21). Следователно, Бог е, който се разпорежда с човешкия живот, а не медиците и лекарите, които в даден момент проявяват медицинска неетичност.

[98] Пак там, с 212.

Проявите на медицинска неетичност могат значително да влошат качеството на живота, а след това и стандарта на живот. Процесът на влошаване се наблюдава на **микро-**, **мезо-**, **макро**обществено равнище, което значи, че има системно въздействие не само върху отделния човек, но и върху *обществото като социологическа система*.

То това е силата на етиката – оказването на невидимо системно въздействие. Въздействието е положително, когато човешките избори, действия и поведение се определят като етични. И става отрицателно с отдалечаването на човешките прояви от нравствеността и етиката.

Ето конкретен пример от практиката на медицинската етика в ежедневния живот, в който пациент получава епикриза с диагноза, която е различна от лекуваната. Случва се лекарите у нас да описват едно състояние в епикризите на техните пациенти, а практически да лекуват друго. Практиката категорично противостои на етиката и в частност на медицинската, но осигурява по-високи бюджетни постъпления за болницата.

Според сега действащата система за обществено здравеопазване всяка медицинска диагноза отваря клинична пътека, по която се извършва лечението и която се финансира съгласно особеностите на диагнозата от Националната здравна каса. Има по-скъпи и по-евтини пътеки. В тази обективна регулаторна рамка, за да осигурят по-добре себе си, някои лекари и медицински екипи предпочитат да опишат в документите по-скъпо струващо състояние, а да лекуват друго. Така в епикризата на пациент се записва диагноза „цироза на черния дроб“, а той е реално болен и лекуван от „пневмония на белия дроб“. Вярно, за дроб става дума, но човешки и истински за бял, а документно и фалшиво за черен.

Какво става след така проведеното и документирано лечение?

На микрониво състоянието на пациента се влошава след прекратяване на описаното и диагностицирано лечение. Причината можем да търсим и намерим навсякъде, но по-важно е съмнението в избрания медицински подход и лечение, което се поражда от разминаването в документираното и реалното състояние.

Неетичността поражда съмнение, а натрупването на подобни съмнения генерира макрофеномена „*българско (не)доверие*“, за който пише

Марин Паунов[99] Съмнението се разраства на междуинституционално, мезониво, когато пациентът бива приет в друга болница с документите, които описват здравно състояние, нямащо общо с фактическото – лекарите от втората болница се усъмняват в професионалността и етичността на тези от първата. Проверката на съмнението изисква серия от допълнителни изследвания, които отнемат време от живота на пациента.

*Неетичността винаги отнема много **време**,*
*по-точно – **похабява** го.*

През цялото време пациентът е без физическа енергия, емоционално и духовно изтощен. Чува тежката диагноза, която му е приписана и какво ли чувства, какъв ли е погромът в неговия духовен свят?

Едновременно с това микропреживяване, което завършва тук и сега, документално описаната диагноза остава в медицинския картон на пациента, в неговата медицинска биография и тази на рода му. Някога в бъдеще, неговите наследници, ако бъдат попитани дали имат подобни заболявания в рода и те отрекат, ще бъдат приети като лъжци, защото документите казват друго.

*Във **времето** остават обективните **документи**,*
*а не субективните човешки **преживявания**.*

Описаното в документите влиза и в националната статистика, а също в европейската и световната. Ако описаното не отразява реалния здравен статус на пациентите, то колко реална би била картината на здравното състояние на българското население?

Как тя би могла да послужи за планиране и осъществяване на ефективни политики за обществено здравеопазване? Как тя би се отразила върху житейското планиране и реализация на хората у нас?

А какво би казал Chat GPT за здравното състояние на българите? И, ако му се доверите, какво бихте написали в курсовата си работа, а какво бихте разказали на вашите близки и приятели за здравето на хората у нас?

Какви *колективни чувства – представи – съзнание* биха се формирали върху основата на неетични разминавания между реално и документирано състояние?

[99] Паунов, Марин. *Българското (не)доверие*. С., ИК УНСС, 2020.

Отговорите, които можете да дадете, настойчиво изискват етическо познание и неговото съзнателно приемане и приложение в ежедневния живот от човека и хората. Органично приемане и ежедневно практическо прилагане не само в средите на лекарите, но и в тези на учителите и преподавателите, на бизнесмените, на социолозите и политолозите, на журналистите, на народните представители и министрите, както и във всички други професионални съсловия.

Педагогическа етика

Учителите също имат своя професионална етика – това е така нар. *педагогическа етика*, която, както разказва Станка Христова, до 90-те години на XX век е акцент в българското приложно етическото познание, поради процесите на масовизация на училищното образование и утвърждаване на задължителната норма за основно образование.[100] Може да се каже, че професионалната етика като вид приложна етика, материализирана чрез съответни *професионално-етични кодекси*, има функции и по утвърждаване на *публичния авторитет* и даденото професионално съсловие. До 90-те години на XX век в България професията „учител“ не губи обществено доверие и авторитет, по същото време гилдията налага и утвърждава своите професионално-етични норми.

Научни приноси за формирането и развитието на педагогическата етика у нас като приложна професионална етика има Васил Момов. Коректността изисква да отбележим, че той не говори за педагогическа, а за *педагогична етика*. Както вече бе казано и показано преди няколко страници, при изясняването на метаетиката, езикът има важни функции за разбирането на това, което ни интересува. Прилагателните имена *педагогически* и *педагогичен* са синоними – Речникът на българския език на Българска академия на науките посочва еднакво значение на двете думи, но в статията за „педагогичен“ изписва „остар.“[101] Това означава, че „педагогичен“ е остаряла езикова форма, която днес в съвременния език е заменена с

[100] Христова, Станка. Приложната етика по света и у нас. В: Маринова, Е. *Етиката в България – вчера, днес и утре*. Велико Търново, „Фабер“, 2005, с. 110.

[101] БАН, Институт за български език „Любомир Андрейчин“. *Речник на българския език*. Речникът е достъпен онлайн – адресът е в „Цитирана и използвана литература“.

„педагогически“. Ето как езикът издава времето, в което е било написано дадено произведение – през 1975 и 1978 г. когато Васил Момов е писал съответния научен труд, „педагогичен“ е била модерна дума. Авторът преиздава съчиненията си по педагогическа етика през 1999 г., включва ги в книгата, която е цитирана тук, запазвайки оригиналния им езиков стил.[102]

Ако твърдението, че болестта е средство за социален контрол, както казва Васил Проданов, може да внесе известна доза стрес у възприемащите го, то отдавна е известно и ясно, че и образованието изпълнява социално регулираща и контролираща функция.

Първо, защото чрез образованието се предава познание, а познанието определя начина и посоката на мисленето. Второ, защото чрез образованието се възпитават, социализират се по-младите поколения, правят се съпричастни към обществото, в което живеят, интегрират се. Тези първи две функции сочат, че чрез образованието се изгражда и предава образа за света, живота, човека и Бог – обърнете внимание, че „образ“ е коренът на думата „образование“.

Трето, защото чрез образованието се забогатява. Не само духовно, но и материално. Един от компонентите на бедността според модела на Световната банка за бедност е именно образованието – ако го няма, човек обеднява – губи ресурси, включително пари. Ако го има и е качествено, човек забогатява, т.е. печели ресурси и капитали, време и пари. [103] Същото важи и в макрообществен план – обществата, които изграждат и обществени системи, чрез които развиват високо качествено образование просперират, на другите им е трудно.

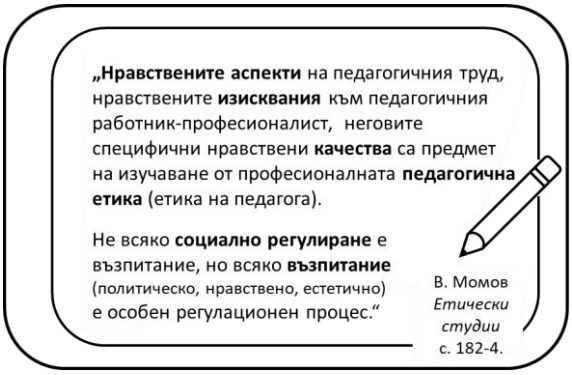
За да бъде този процес на социално въздействие и контрол насочен в посока, която гарантира благосъстояние на обществото и човека в него, то следва да бъде изграден върху етическа основа. Етическата основа е така нар. педагогическа етика, приложима както към субектите на образованието – учителите в училище и университетските преподаватели, така и към обектите – учениците и студентите, а също и към процеса като такъв.

---

[102] Момов, Васил. *Етически студии*. С., М-8-М, 1999, с. 167-230.

[103] World Bank. Introduction to Poverty Analyses. Онлайн публикация – адресът е в „Цитирана и използвана литература“).

Педагогическата етика се занимава с **педагогическия морал**. Ако медицинската етика е непосредствено свързана с най-висшата ценност – живота, то педагогическата етика е неразривно свързана с индивидуалното **човешко съзнание**, както и с *колективното съзнание*.

От инженерна до екологична етика

Заедно с процеса на индустриализация, през 60-те години на XX век започва да се развива не само инженерното образование и наука, но и професионалната *инженерна етика*. Тя се фокусира върху отношенията между технологичния прогрес и околната среда – въпроси, които не губят актуалност днес, а напротив – пораждат нови етически дисциплини като *екологичната етика*. Кирил Нешев използва понятието „*енвиромeнтална етика*“, за да обозначи приложното етическо познание, занимаващо се с вечния проблем за отношението на човека към природата, за самата ценност на природата.[104]

Повече от ясна и ненуждаеща се от допълнителна аргументация е важността на екологичната етика днес за установяване на принципа на *устойчиво развитие на човешкото общество*, т.е. постигане на по-добър живот, съобразен с природата, който не препятства следващите поколения да посрещнат и задоволят своите житейски потребности.

Целта е изключително благородна, но дори и благородните цели трудно се постигат, защото предполагат промяна на **начина на мислене** у хората. А това, което за човека е най-трудно, е именно промяната и то на мисленето. Ето защо не е достатъчно целите на развитие на обществото да бъдат разписани в съответните политически документи и единодушно приети от представителите ни във властта. За да бъдат постигнати, т.е. изпълнени, е необходимо хората да приемат органично и като свои съответните на целта

[104] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 36.

ценностни и нравствени норми, които да насочат мисленето им в нова посока.

Инструмент в този процес на социална промяна е приложната етика, в конкретния случай – екологичната етика. И ако медицинската приложна етика е свързана с живота, педагогическата – със съзнанието, то екологичната етика е свързана с природната среда, околната среда, в която се осъществява човешкия живот и без която той не може да продължи.

Екологичната етика става необходима и като отговор на разпространеният днес *консюмеризъм* – идеология на потребителското общество, поставяща като свой основен принцип „*Пазарувам, следователно съществувам*“.[105] Принципите на екологичната етика всъщност връщат човека – Homo Consumericus, към естествения принцип на неговото съществуване, а именно Декартовото „*Мисля, следователно съществувам*“. Преходът от „пазарувам“ до „мисля“ се усложнява поради това, че днешният Homo Consumericus вече доброволно се е подчинил и на „*Шервам, следователно съществувам*“ и много, много се е отдалечил от етическия принцип на Владимир Соловьов „*Срамувам се, следователно съществувам*“.[106]

Може да е трудно, но не е невъзможно. Освен това процесът на разпространение на принципите на екологичната етика е вече факт. Един от модерните механизми за практическо утвърждаване на екологичната етика е така нар. *корпоративна социална отговорност на бизнеса*. Със сигурност сте чували за множество кампании, които бизнес компаниите планират и осъществяват, за да възпитат ценностите на устойчивото развитие не само у служителите си, но и у потребителите на продуктите и услугите, които предлагат, а също и в по-широки сегменти от обществото.

---

[105] Повече за консюмеризма прочетете в: Михайлова, Катя. Консюмеризъм. В: Желев, С. (съст. и ред.) *Потребителско поведение*. С., ИК – УНСС, 2018, с. 437-460.

[106] Соловьов, Владимир. *Оправдание на доброто*. С., „ЛиК“, 1999, с. 115-116.

Подобни кампании, промотиращи принципите на екологичната етика далеч не се правят единствено и само от бизнеса. Университетите също са активни – все пак опазването на околната среда и устойчивото развитие са цели, чиято ценност именно в университетите най-добре се аргументира.

Огледайте се в коридорите на УНСС и ще видите един от материалните белези на кампания за разделно събиране на отпадъци, чрез която ние всички се учим да спазваме нормите на новата екологична етика. Може би вече сте видели цветните контейнери за разделно събиране на отпадъци, поставени около асансьорите? Ако ги ползвате от време на време съгласно тяхното предназначение, то значи сте приели екоетическите стандарти. А може би вече ги ползвате без дори да се замислите как и защо да го правите? Ето, това състояние – да прилагаш етичните норми естествено и без съпротива, е признак за тяхното органично възприемане от хората.

Фигура 6. *Човекът и приложната етика*

Медийна и журналистическа етика

Основен агент в процеса на формиране на обществено мнение, а впоследствие и на колективно съзнание, в съвременните общества са медиите. Не напразно медиите са вдигнати до нивото на *Четвърта власт* в демократичните общества. Поставени са след първата власт – законодателна, втората – изпълнителна и третата – съдебна. *Четвъртата власт* е метафора, която вече повече от двеста години кодира функциите на медиите и журналистиката в процеса на обществено развитие или *социална динамика*, както би се изразил Огюст Конт.[107]

[107] Томас Каралайл посочва, че метафората за първи път е употребена през 1787 г. в реч на Едмънд Бърк пред британския парламент. Бърк акцентира вниманието на парламентаристите върху галерията за журналисти в парламента и посочва, че именно журналистите са „Четвъртата власт“, която се оказва по-значима и важна от останалите три. Прочетете повече в: Михайлова, Катя. Социални факти и символни полета на метафората „Четвъртата власт“. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 4/2021, с. 43-72.

Да бъде духовен двигател на трансформационните процеси в дадено общество, т.е. да работи на нивото на колективното съзнание – именно в това се изразява основната отговорност на Четвъртата власт до днес. Дали медиите днес са на висотата на своята гражданска и морална отговорност, това е друг въпрос. Със сигурност придържането към принципите на професионалната медийна етика би помогнало в изпълнението на тяхната морална отговорност пред обществото.

Медийната етика е тяхно свързана с така нар. журналистическа етика. Медийната етика създава ценностно-нормативна координата на журналистическия труд. Основните етически принципи са разписани в етичните кодекси за работа на медиите, които са доброволно приети от представителите на съответната професионална общност. Едно от известните проучвания на етични кодекси на медиите, приети и действащи в различни страни, установява, че в тях са формулирани общо 57 принципа, като 10 от тях са най-често срещаните. Тази висока честотност дава основание да мислим 10-те принципа като основополагащи норми на медийната етика в България и извън нея.

Тези принципи са:

- ☺ Свобода на изразяването, на словото, коментара и критицизма;
- ☺ Достоверност, коректност, точност на информацията;
- ☺ Поправяне на грешките – грешката е възможна, но важно е нейното поправяне;
- ☺ Спазване на професионалната тайна и защита на източниците;
- ☺ Почтени средства за събиране на информацията;
- ☺ Уважение към човешкото право на неприкосновеност на личния живот;
- ☺ Забрана за дискриминация на основата на раса, етническа принадлежност, религия и пр.;
- ☺ Забрана на дискриминация на основата на пол, социална принадлежност и пр.;
- ☺ Забрана за получаване на подкупи или други лични облаги, влизане в корупционни зависимости и схеми;
- ☺ Забрана на външна намеса в журналистическата работа.

Българските медии днес са приели и работят едновременно съобразно два етични кодекса – *Етичен кодекс на българските медии* от 2004 г. и *Професионално-етичен кодекс на българските медии* от 2013 год. Съществува теза, че двата етични кодекса внасят „две етики" в медийното пространство. При съдържателен анализ на двата документа става ясно, че няма „две етики" – основните етични и професионални принципи за работа на българските медии са еднакви. По-скоро необходимостта и наличието на два паралелни етични кодекса е свидетелство за процес на нарушаване на целостта, дезинтегриране вътре в медийната сфера или медийното поле. Подобно разделяне на кое да е обществено поле на части, прави това поле силно уязвимо за външни влияния. То постепенно губи своята автономност, както става с медийното поле у нас. Ето как чрез **етическо изследване** – съдържателният анализ на двата етични кодекса на българските медии е етическо изследване, може да се достигнат **изводи за структурата и устойчивостта на дадено професионално съсловие или обществена сфера**.[108]

Етика на социолозите

Професионалното съсловие на социолозите също има своя приложноетическа система – професионалната етика на социолозите. У нас тя започва да се формира заедно с установяването и институционализирането на социологическата наука в средата на XX век.

Стоян Михайлов посочва, че процесът на създаване на социологическото направление в България започва още от края на българското Възраждане, когато се появяват първите съчинения, даващи възможност за по-сетнешни задълбочени социологически осмисляния на обществени явления и тенденции.[109] Може да се приеме като любопитен фактът, че институционализацията на българската социология и практическото формиране на българска социологическа школа през 60-те години на XX век се развива редом с институционализацията и формирането на етическата наука и етическата школа у нас.

---

[108] По подробно в: Михайлова, Катя. *Меди@ Общество*. С., ИК – УНСС, 2016.

[109] Михайлов, Стоян. *Социологията в България*. С., „М-8-М", 2003.

„*През 1960-те години у нас протече процес на обособяване на социологията като самостоятелна наука и появата на Институт по социология. Там водещите фигури в този процес бяха Живко Ошавков и Стоян Михайлов. Паралелно с обособяването на социологията протече процес на обособяване и на редица други социални науки, сред тях бе и етиката като съвкупност от дисциплини, като се почне от философията на морала и стигне до приложната и професионалната етики, социологията и психологията на морала. В този процес на обособяването на етиката като съвкупност от дисциплини, различни от философията, водеща роля играят Васил Момов, Стефан Ангелов, Васил Вичев, Любомир Драмалиев, Кирил Нешев*“, пише Васил Проданов.[110]

Със сигурност етиката и нейното развитие у нас е послужило на българската социология да изработи етичната основа на научните си изследвания. Приложната етика на науката служи именно за това – помага на политологията, на икономиката, на психологията, на правната наука и още на ред други да изработят своя професионална етическа система. Науките имат взаимна необходимост една от друга. Тази тяхна зависимост позволява достигане на фундаментално и практически приложно познание както за формата, така и за същността на конкретния предмет, който отделната наука изучава.

Конкретно връзката между социологията и етиката има проявление и в предмета, който двете изучават – и двете се интересуват от това как хората изграждат човешкото си общество, и двете изследват действието на ценностната, морална и нравствена система като основен фактор за благоденствието на човешкото съжителство. За етиката това е основен фокус. Социологията прибавя към него и още други.

Ето още една плоскост, в която се вижда взаимната зависимост на етиката и социологията. Ако погледнете Мисловна карта №3 ще видите, че има едно ядро в етическото познание, наречено „*Дескриптивна етика*“ или още „*Емпирична*“. Дескриптивната етика се занимава със социологически и исторически анализ на морала в дадено общество. Тя изучава структурата на

[110] Проданов, Васил. Васил Момов – с фенера на Диоген през три епохи. В: *Етически изследвания*, бр. 7, кн. 1/2022.

моралното съзнание на обществото, формирано от вярванията, обичаите, нормите за нравственост, ценностите. Изучаването става чрез провеждане на емпирични изследвания на конкретни практически феномени, реализирани чрез обективни научни методи.

Тези дескриптивни етически изследвания доста приличат на емпиричните социологически изследвания на морала. Приликите са както по линия на изследвания предмет, така и по отношение на приложените методи за емпирично изследване. Те дават основание да се мисли за редица връзки между *дескриптивната етика* и така нар. *социология на морала*. Обърнете внимание, че и двете са частни дисциплини в рамките на своята си наука – дескриптивната етика е частноетическа дисциплина, социологията на морала – частносоциологическа.

Приложната етика е много силно зависима от дескриптивната, доколкото преди да се установи даден приложноетически стандарт, е добре емпирично етически или социологически да се изследва нравственото състояние на обекта, върху който следва да се приложат нови етически норми. Същото е направено на практика при изготвянето на *Етичния кодекс на Американската социологическа асоциация* (QR код №4 вдясно). Кодексът е приет през 1970 г. и неколкократно изменян досега. В него са заложени пет фундаментални етически принципа на социолозите, които в различни вариации и форми се повтарят и в етичните кодекси или в професионално-етичните кодекси, приети по-късно и от други международни и национални браншови организации на социолозите. Петте принципа са:

- ☺ Професионална компетентност;
- ☺ Почтеност и интегритет;
- ☺ Професионална и научна отговорност;
- ☺ Уважение и зачитане на човешките права и достойнство;
- ☺ Социална отговорност.

Аналитичният им прочит ясно показва, че *професионалната етика на социолозите* е вид приложна *етика в науката* – етика в социологическите изследвания. Един от основните стандарти включва императива за *научна отговорност*. Това е така, защото професионалната дейност на социолозите и агенциите за социологически изследвания е в същността си зависима

от науката „социология“. Емпиричните социологически изследвания, които заемат основна позиция в дейностното портфолио на изследователските агенции са научно-приложни изследвания, т.е. използват теоретико-методологичния апарат и методите, разработени от науката „социология“. Следователно, професионалните социолози следва да са научно подготвени и привикнали да подчиняват дейността си на принципите на етиката в науката и по-конкретно в социологията.

От друга страна, петте основни етични принципа подсказват, че професионалната етика на социолозите е и вариант на *бизнес етика*, приложим в специфичния социологически бизнес. Това е така поради факта, че изследователските агенции сами по себе си са юридически лица, регистрирани съгласно търговското законодателство, иначе казано те са бизнес компании. Като такива, те следва да организират и управляват дейността си съгласно етичните норми за отговорност в бизнеса, а също и съгласно корпоративната социална отговорност.

Да се върнем сега на първия приет етичен кодекс на социолозите – този на Американската социологическа асоциация. Защо им е било потребно на американските социолози да кодифицират етичните норми на своята професия?

Непосредствената необходимост е продиктувана от множество регистрирани неетични прояви при провежданите емпирични социални и социологически изследвания в САЩ през 60-те години на XX век. Като мярка за тяхното ограничаване и превенция на бъдещи подобни, американските социолози решават да приемат етичен кодекс, чрез който да саморегулират своята професионална дейност и изява, както и професионалните си отношения в рамките на общността и извън нея с други обществени субекти.

Другата причина вероятно се корени в осъзнаването, че чрез резултатите от социологическите изследвания и тяхното публично огласяване чрез медиите, се формират определени обществени нагласи, насочва се общественото мнение в дадена посока, изгражда се колективно съзнание. Елизабет Ноел-Нойман изследва как действа този процес на формиране на обществено мнение чрез резултати от социологически емпирични изследвания и въвежда социологическото понятие „*спирала на мълчанието*“.[111]

[111] Ноел-Нойман, Елизабет. *Спирала на мълчанието.* С., ИК „Люрен“, 2004.

Поради същите причини – от една страна, възможността чрез резултати от социологически изследвания да се въздейства върху колективното съзнание и нагласи, и от друга – превенция на етическите нарушения при провеждане на социологически изследвания и публично огласяване на получените резултати, **Международната социологическа асоциация** също приема етичен кодекс през 2001 г. – сканирайте QR код №5 вдясно, за да прочетете кодекса.

Българската социологическа асоциация приема етичен кодекс през 2004 г. – QR код № 6 вляво. Етични кодекси са приети и в още редица европейски и извъневропейски професионални асоциации на социолози. Мариета Христова изследва 22 етични кодекса на социолози, идентифицирани в 43 европейски страни.[112]

Дали приемането на етичен кодекс е гаранция за етичност в общността, и в частност – социологическата? Нека да обърнем внимание на тезата на Емилия Ченгелова и Светлана Съйкова. Те твърдят, че: „*Етичният кодекс на социолога би останал ненужен лист хартия, ако професионалната общност и обществото като цяло не подлагат на публична критика грубото погазване на залегналите в него морални принципи и изисквания.“*[113] Това означава, че освен от етичен кодекс общността на социолозите, а и всяка друга, има нужда и от професионална етична саморефлексия и самокритика, и от нравствена чувствителност и активна защита на етическите принципи от обществеността.

Какво става, когато социолозите нарушат принципите на приложната професионална социологическа етика?

Едно от най-честите професионалноетични нарушения се изразява в допускане на несъответствие и разминаване между публично огласяваните резултати от социологическо изследване и реално получените. Това

---

[112] Христова, Мариета. Изследване на утвърдените и прилагани етични принципи и професионални стандарти в работата на социолозите в Европа. В: *Социално-икономически анализи*, Кн. 1/2022 (21), с. 69-81.

[113] Ченгелова, Емилия, Светлана Съйкова. Погледът на изследователите към електоралните изследвания. В: Атанасов, Атанас (и кол.) *Електоралните изследвания*. С., „Фабер“, 2006, с. 258.

проявление доста прилича на описаното по-горе медицинско етическо нарушение, при което има разминаване между обективното здравно състояние на болния и описаното в съответните документи. Случва се също и кражба на методика, на данни, а също и представяне на изследвания, които реално не са проведени. Случват се и други етически нарушения – тъкмо натрупването им мотивира изработването и приемането на етични кодекси.

Най-често подобни проявления – в частност, разминаване между получените и огласените изследователски резултати, у нас се забелязват в така нар. *електорални изследвания*[114], които се провеждат и огласяват преди и по време на предизборна кампания. Натрупването на подобни проявления в практиката стана повод Българската социологическа асоциация (БСА) да повдигне публично въпроса за професионализма и етичността в електоралните социологически изследвания – през 2013 г. БСА, тогава с председател проф. д.с.н. Михаил Мирчев, прави пресконференция и представя становище относно професионалните стандарти в изборните изследвания.[115] Катедра „Социология“ при Софийския университет също прави публична декларация, в която подчертава ролята и гражданския смисъл на социологията, в която изрично подчертава, че науката „социология“ „*не може да бъде сведена до измерване на политически рейтинги и граждански политически нагласи*“.[116]

Ако прочетете двата цитирани тук документа, ще забележите, че в тях се апелира за спазване на професионалните и етични норми в провеждането на изследвания. Не се говори за конкретни забелязани нарушения – обръщането на специално внимание върху тях и опита за насочване на енергията

---

[114] Електоралните изследвания са вид емпирични социологически изследвания. Чрез тях се изследват нагласите на гласоподавателите (електорат) спрямо политически партии и политически процеси.

Атанасов, Атанас и кол. *Електоралните изследвания. Изследователски проблеми и прогностични възможности*. Велико Търново, „Фабер“, 2006.

По-подробно за етически нарушения в електоралните изследвания: Ченгелова, Емилия. Електоралните изследвания – предизвикателство към българската социология. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова. (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 116-125.

[115] БСА. *Становище-декларация относно професионалните стандарти в предизборните изследвания*. 3.05.20213.

[116] Катедра „Социология“ при ФФ, СУ. *За ролята и гражданския смисъл на социологията*. *Декларация.* 5.04.2013.

отново към етичното и професионалното, подсказва наличието на съответната проблемност. Същата проблематика – спазване на правните и етични стандарти при огласяване на електорални изследвания по време на предизборна кампания, е изследвана в периода 2014-2019 в рамките на гражданско наблюдение на изборния процес. Методиката и резултатите са представени в монографията „Меди@ Избори“.[117] Изследователската методика е приложена и от Мариета Христова в следващо подобно изследване.[118]

Защо се правят нарушения, при това нерядко – съзнателно?

Непрофесионализъм и борба за придобиване на повече капитали в полето, би казал Пиер Бурдийо.[119] С други думи казано – оцеляване, както при лекарите.

Непрофесионализъм и алчност
са най-честите причини за нарушаване на
нормите на приложната етика
в което и да е обществено поле.

Етиката е измерение на професионализма сама по себе си. Ако човек не е достигнал до професионално ниво в своето развитие, то той ще е склонен да нарушава етичните норми, защото все още не ги е научил, разбрал, осъзнал и приел като органична част от себе си и работата си. От друга страна, самата претенция за професионализъм, която няма адекватно същностно покритие, е антиетично проявление, при което субектът сам себе си лъже, че е такъв, какъвто обективно не е.

Етиката е отношение към себе си,
а след това и към другите.

---

[117] Михайлова, Катя. *Меди@ Избори*. С., М-8-М / АССА, 2019, с. 211-228.

[118] Христова, Мариета. Спазване на професионални стандарти при огласяване на информация от социологически изследвания. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 1/2022, с. 77-121.

[119] Според Пиер Бурдийо дейците в дадено обществено поле се борят за придобиване на икономически, социален и културен капитал. В хода на борбата постигат по-високи позиции в полето, от които имат право да участват в определянето на правилата на играта (борбата) в полето. В случая става дума за така нар. агенциално поле – полето, в което дейци са агенциите за социологически и социални изследвания.

В борбата за придобиване на повече икономически, социален и културен капитал в кое да е обществено поле, част от дейците играят по правилата, други – не. Правилата на играта в полето са *етични* и *правнонормативни*. Първите имат функция да саморегулират поведението на дейците и техните отношения. Вторите са инструмент за правна регулация и съвместяване на различните частни интереси.

Пренебрегването на нормите на приложната етика е накърняване на интересите на другите дейци в полето.

Един (неетичният) се облагодетелства
за сметка на друг.
Другият не е цел, а е средство.
Къде остава ***справедливостта****?*

Етичните нарушения се предприемат от **страх** да не изпусне деецът своите позиции, включително и за да не проличи неговото **незнание**. От **гняв**, че конкурентните други са една стъпка напред. От **алчност** за повече и побързо придобиване на капитали и статуси. От **суета** в желание деецът да бъде забелязан, да остане и да се наложи в публичното пространство като образ, като лидер на мнение и бидейки публична фигура, публичен интелектуалец, да може чрез средствата на публичността да въздейства на процеси в обществото.

От тях страда както онзи, чийто права са нарушени, така и неетичният.

От тях страда и социологията като наука – защото всяка изневяра на професионализма и етиката от социолозите девалвират авторитета на науката, на нейната обяснителна и прогностична възможност. Същото се подчертава и в цитираните по-горе становища на БСА и Катедра „Социология“ при ФФ на СУ.

Социолозите бавно и полека биват трансформирани в прислужници на властта и политиката, т.е. намалява се общественото доверие в тях.

Социологическото и в частност агенциалното поле губи *автономност* спрямо политическото. Същата загуба на автономност по-напред във времето се прояви в медийното поле.

Образованието по социология също не остава пожалено, но тук думата имате вие. Помислете как подобни етически нарушения в електорални изследвания, въз основа и на които се формира публичният образ на

социологията въздействат върху мотивацията на младите хора да изучават социология в университета.

Има и още вреди, но да спрем дотук, защото и тези са достатъчни да покажат **системните последствия** от нарушаването на принципите на приложната етика – в този случай етиката в социологическите изследвания. Затова е важно да се учи етика, да се проумява силата на нравствеността, да се интернализират (приемат като органично свои) етичните норми на поведение в конкретната професионална общност, в съответната значима обществена сфера, в обществото като система.

***Етиката** е в съзнанието и **мисленето**.*
***Съзнанието** и мисленото правят така,*
че нещата да стават или не.

Политическа етика

Първото любопитно тук е, че в самото словосъчетание „*политическа етика*“ се събират заедно двете най-важни научни дисциплини за човека, според Аристотел – етиката и политиката.

Защо именно те да са най-важни?

Защото дават знание как *човекът като политическо животно* да саморегулира поведението си и да устрои своя човешки и обществен живот. Етиката помага на човека да организира живота си в семейната общност, която е част от полиса (организирана общност от хора, обитаващи ограничена физическа територия, град), а политиката – в полиса или още в държавата. Аристотел нарича етиката „малката политика“, защото тя съдържа философско познание за всекидневните отношения между хората, за добродетелите и положителните човешки качества, за основната цел и смисъла на човешкия живот. Колкото до политиката, тя се свързва със справедливостта – основна етическа категория, посочена в предходните страници. Но едновременно с това справедливостта е и политическо понятие, според Аристотел, висш социален закон, чрез който се установяват собствеността и разпределението на благата, произведени чрез човешкия труд.[120]

[120] Аристотел. *Политика.* С. Фондация „Отворено общество“, 1995.

Предвид това, какво следва да съдържа в себе си политическата етика?

Добродетелност и справедливост са две от ключовите думи, използвани в горното резюмирано Аристотелово обяснение на етиката и политиката. Дали именно те не отключват понятието „политическа етика“? Дали именно те не са фундамент на самата политическа етика като вид приложно етическо познание, предназначено и използвано в сферата на общественото управление и политиката?

Също както и другите приложни етики, включително тези, които са разгледани тук, и политическата етика представлява теория за професионалния морал на политиците, която на практическо ниво се разпознава като система от норми за морално поведение на дейците в политическото поле. Кирил Нешев посочва, че политическата етика в широк смисъл съдържа познание за „*мястото и ролята на човека в различните форми на държавна уредба*“[121], т.е. човека в сферата на политическото.

В тази сфера човекът е в две роли: властимащ и подчиняващ се на властта. Следователно политическата етика разглежда, от една страна, проблеми на взаимоотношенията между изпълняващите тези две роли, а от друга – нравствената конструкция на всяка от посочените роли. Властимащият е политикът, чиято дейност в политическото се регулира от политическата етика. Подчиняващият се на властта е гражданинът, избирателят, чиято дейност в политическото поле също се ориентира от приложната политическа етика.

Валентина Драмалиева разглежда политическата етика в три обхвата. В широк смисъл тя представлява „*цялата панорама от исторически формирали се възгледи за възможни и установени взаимодействия между етиката и политиката и за съвкупната дейност на човека в разгръщането му като политическо същество*“. В по-стеснен мисловен периметър, тя е „*система от основни ценности, норми и принципи, които най-адекватно и обществено приемливо обслужват постигането на политическите цели на всяко равнище*“. И най-после, тя е „*професионална етика на хора, за които политиката е професия“*.[122]

---

[121] Нешев, Кирил. *Политическа етика*. С., „Софи-Р“, 1997.

[122] Драмалиева, Валентина. Политическа етика. В: Георгиев, Иван, Б. Борисов. *Основни термини, използвани в учебния процес. Том III „Политически науки“.* С., ИК – УНСС, 2011, с. 288-289.

Днес у нас, във време на невиждана агония в политическото поле, продължаваща вече три години (от 2020 до 2023 г.) и характеризираща се с деградиране на политическия морал, е все по-трудно да се открият примери за високонравствено и етично поведение в политиката. Изглежда, че политиката такава, каквато я виждаме, безвъзвратно е скъсала връзката си с етиката. За политика без етика пише Николо Макиавели.[123]

Може би не само изглежда, но и действително връзката между двете – политика и етика, е скъсана. Научно аргументиран отговор може да намерим в политологичните изследвания, а също и в етическите, и в частност тези, които се задълбочават в изследването на характера на *политическия етос* днес у нас. Именно политическият етос на една или друга човешка общност в даден момент от нейното развитие е изследователския предмет на политическата етика като приложна етическа дисциплина.

Що е то политически етос?

Най-напред да видим що е то **етос**. Аристотел казва, че етос е морфологичният корен на думата „етика“ – **етиката** произлиза от древногръцката дума „етос“. Интересен етимологичен факт е, че етосът най-напред обозначава леговища на животните, след това включва в смисловите си граници освен животни и други живи същества, включително хора. В третия етап от развитието на понятието, чрез него се изразяват обичаите, характера и нравите на дадена човешка общност. Именно в този смисъл и Аристотел употребява понятието „етос“, като прибавя към него и разбирането за характера на отделния човек и неговата предразположеност към добродетелно поведение. Платон казва, че етос е „характер“, „начин да бъда“. Стоиците възприемат етоса като първоизточник на човешкото поведение.

Реторически погледнато, етосът е един от трите компонента при изграждането на публична реч – другите два са патос и логос. Етосът се отнася към автентичността на оратора, към неговата личност, характер, добродетелност, интелигентност и морал. Патосът е свързан с емоциите, които провокира ораторът и чрез които изгражда емоционалния пласт на речта си. Логосът е свързан с рационалната логическа аргументация в речта.

---

[123] Макиавели, Николо. *Владетелят*. С., „Изток-Запад“, 2014.

Социологическият поглед на Макс Вебер към етоса го разкрива като интериоризиран, т.е. органично възприет от човека нормативен порядък, т.е. обективен ред, възприет в обществото, който управлява човешкото поведение. Следователно, социологически етосът отразява:

☺ Характера на човека;
☺ Връзката между човека и обществото;
☺ Предопределя поведението на човека в обществото.

Етическо обобщение на същността на етоса прави Кирил Нешев. Според него, етосът „*обозначава нагласата, представата у една човешка общност, показваща принципите на общността, обединителните духовни ядра. Особено важни за това са обичаите като всекидневни образци за поведение, като норми за постъпване в една или друга ситуация. Затова и нравите често пъти съвпадат с обичаите, нравите са ценостното ядро на етоса, специфични духовни стандарти, предаващи се чрез традицията като приемственост между поколенията*“.[124]

Да синтезираме сега какво научаваме дотук за етоса.

☺ Етосът е характер, обичай, нрав. Наблюдава се на микониво при отделния човек и на мезо- и макониво – в човешката общност;
☺ Той свързва човека с неговата човешка и гражданска общност. Връзката се осъществява, когато човекът приеме като свои „обединителните духовни ядра“ – принципите на общността, които впоследствие насочват поведението му;
☺ „Обединителни духовни ядра“ са обичаите като норми за поведение в дадена ситуация. Обичаите са ценностните ядра на етоса или още „специфични духовни стандарти“;
☺ Етосът се предава между поколенията. Чрез това предаване се осъществява междупоколенческата приемственост.[125]

---

[124] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 12.

[125] Социологията дефинира освен модус на „*междупоколенческа приемственост*“, така също и нейния противоположен модус на „*междупоколенчески конфликт*“, достигащ до форми на така нар. „*ейджизъм*“. От етическа гледна точка, междупоколенческият конфликт разкрива проблемност при предаването на етоса, при интериоризирането на „*обединителните духовни ядра*“ на предишното поколение от следващото.

Като такъв етосът, заедно с морала, формират предмета на етическата наука – специфичното нещо, което тя изучава. Както пише Кирил Нешев „*етиката е философия на етоса, метафизическо (философско) знание за поведението на личността в дадена общност, знание за политическите (социалните) качества на индивид, особена система от цели, норми и средства за постигане на висшето благо за общността и отделния човек*“.[126]

Нека сега да се върнем към „*политическия етос*“. В очертаната тук смислова понятийна рамка, политическият етос следва да обозначава характера на човека като политическо животно, връзката между човека и политическото, нормите – обичаите и нравите, чрез които човекът битува в и изгражда политическото.

Политическият етос е
фундамента на политическото.

Не е трудно да предположим, че излизането от днешната политическа агония настоятелно изисква промяна в политическия етос, който я е предизвикал.

Каква промяна? Може би най-напред трябва да се потърси друга връзка между етиката и политиката, която е различна или дори противоположна на Макиавелистката политика без етика. Възможности има и те са: етика без политика по епикурейски*;* политика, която обхваща етиката по Томас Хобс или етика, обхващаща политиката по Хегел.[127]

Или друг вариант, който търси хармонизиране на етиката и политиката. Помислете и вие. Спомнете си за Аристотел, според който етиката и политиката са двете най-важни науки за човека, защото именно те му помагат да изгради своя личен и обществен жизнен свят. Дали като общество не сме достигнали до точка, в която да търсим нова политическа етика? Всички ние като мислещи, а не само като *добре информирани граждани*, имаме право да задаваме въпроси и да търсим отговори.

☺ ☺ ☺

[126] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 12.

[127] Драмалиева, Валентина. Политическа етика. В: Георгиев, Иван, Б. Борисов. Основни термини, използвани в учебния процес. Том III „*Политически науки*“. С., ИК – УНСС, 2011, с. 288-289.

Уважаеми читатели,

Времето за четенето на Втора глава от учебника по „Научна етика“ свърши. Нека да резюмираме съдържанието дотук чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено.

Възниква един въпрос. ***Какво ми дава приложната етика?*** *Ще дам моя кратък отговор след изредените по-долу понятия. Вие помислете за вашия.*

Не забравяйте, че науката е път, по който непрекъснато срещаме нови въпроси и търсим техните отговори. Често се спъваме в противоположното на това, което търсим и именно в него откриваме търсеното.

Индукция – основен начин на разсъждение и метод на изследване, при който мисълта се движи от частното и конкретното към общото и абстрактното.

Дедукция – начин на разсъждение и изследователски метод, който е равностоен на индукцията, но е противоположен на него, защото води мисълта от общото и абстрактното към частното и конкретното.

Етос – характер, обичай, нрав на човека и общността. Интериоризиран от човека обективен (на общността) нормативен порядък, който насочва поведението на човека.

Етически нарушения – действия на член на общността, които противоречат на приетите общностни етични принципи и норми.

Приложна етика – основно ядро в структурата на етическата наука, концентриращо познание, приложимо към значими обществени сфери и професии или към казуси с обществено значение.

Значима обществена сфера – елемент в макромодела за обществото като социологическа система, според който обществото се развива, балансирано задоволявайки обществените си потребности, разпределени в пет основни сфери – материално и духовно производство, възпроизводство на населението, обществено управление, комуникации и транспорт.

Казуистика – вид приложно етическо познание, съотносимо към обществено значими казуси.

Професионална етика – вид приложна етика, съотносима към определена обществена професия. Занимава се с нравствените измерения на различните видове професионален човешки труд.

Медицинска етика – система от етически норми, приложими към медицинските професии.

Педагогическа етика – приложно етическо познание, регулиращо отношенията между субектите в сферата на педагогиката.

Екологична етика – вид приложна етика, изучаваща аспекти на нравствеността и морала по отношение на опазването на околната среда и устойчивото развитие.

Медийна етика – нравствената и морална основа на човешката дейност в полето на медиите.

Професионална етика на социолозите – етическо познание, изградено върху преплитането на два вида приложни етики – научната и бизнес етиката, регулиращо професионалното поведение на социолозите.

Етичен кодекс на социологическа асоциация – основен документ за етическа регулация на отношенията в съответната социологическа общност. Съдържа система от общностно приети етични норми, принципи, стандарти. Етичният кодекс на Американската социологическа асоциация е първият приет, съдържащ пет основни етически принципа на социолозите. По-късно те са възприети в кодексите на Международната социологическа асоциация и на Българската социологическа асоциация.

Политическа етика – вид приложна етика, изучаваща спецификите на политическия етос в дадено човешко общество и време.

Политически етос – политическият нрав, характер обичай. Основно ценностно и нравствено ядро в политиката.

Какво ми дава приложната етика?

Приложната етика дава свобода, доколкото самата тя съдържа в себе си свобода. „*Всяка приложна етика се основава на свободата*“, пише Валентина Драмалиева.[128]

Има две свободи, според Ерих Фром – позитивна и негативна. На коя свобода се основава приложната етика – на негативната свобода „от“ нещо, от някого, или на позитивната свобода „да“ създавам своя свят?

Според мен отговорът е: позитивната свобода „да“ създавам, да творя, да променям това, което не ми харесва. Единствено позитивната свобода позволява на човека да прави свободен избор, но „*разумно обоснован*“, както подчертава Драмалиева.

Свободният избор винаги е свързан с отговорността към другия, към другите. И ето, тук е мястото на приложното етическо познание, което освен познание за етоса в дадена сфера или професия, представлява и ориентир за етическите очаквания на другия, на другите. Приложното етическо познание не е предписание за правилно поведение в дадена сфера, професионална общност или ситуация. То е отправна точка за мислене и *етическо решение*. За да достигне до етическо решение, мисълта прави *етически анализ*, след това *етическа оценка*. Преди това мисълта трябва да бъде упътена как да анализира и как да оцени. Упътването е скрито в приложната етика, чрез която се разкрива етичната гледна точка, но не като единствено възможна и правилна, а като една от многото възможни и взаимнодопълващи се. Ето, това е **приложната етика – познание за свободния избор** на човека. И едновременно с това **инструмент за личностна и социална промяна**.

Станка Христова говори за приложната етика в приказно-метафорична стилистика. Прочетете откъса. Дали днес не виждате същото като описаното за 60-те години на XX век, когато се заражда приложната етика?

---

[128] Драмалиева, Валентина. Перспективи и проблеми на обучението по приложна етика в Университета за национално и световно стопанство. В: *Икономически и социални алтернативи*, бр. 2/2020, с. 77-89.

Приложната етика по света и у нас[129]

Станка Христова

❞ Един прекрасен ден, някъде в средата на миналия век, тази почтена стара дама госпожа Етика усети, че е дошло време да освободи дълго носения в утробата си плод за самостоятелен живот. Носеха се слухове, че преносването на отрочето си е чист егоизъм от страна на старата дама и че може да му навреди. Пък и тя самата вече усещаше умората от тази почти митично продължила бременност, която беше на път да развали все още запазената й фигура.

Раждането беше трудно, наложи се свикване на международен лекарски консилиум, но за щастие опасенията „много баби-хилаво бебе" се оказаха неоснователни. Роди се мома за чудо и приказ. Нарекоха я госпожица Приложна етика. Расна момата, порасна не с дни, а с часове и започнаха да я наобикалят ергени. И нали си беше от хипи поколението и не толкова целомъдрена като майка си, тя отказа ръката си на всички и отдаде сърцето (и тялото) си на всеки, който я пожела, народи набързо цяла сюрия здрави и пъргави приложни етики и ги прати по света да го учат на морал.

Така би звучала историята за зачеването, раждането и битието на приложната етика, разказана за деца. А как ли би звучала разказана за възрастни? Е, възрастните знаят, че бързо се приказка реди, но бавно се работа върши. Та така и с приложната етика.

От края на 60-те години на миналия век в контекста на икономическите, политическите, технологичните, комуникационните и пр. промени една след друга на бял свят започнаха да се появяват приложни етики. Идеята, че светът трябва да бъде опознат, за да бъде променен, още от началото на Новото време беше ориентирана към превръщане на фундаменталната наука в практически полезно приложно знание.

---

[129] Христова, Станка. Приложната етика по света и у нас. В: Маринова, Е. (съст.) *Етиката в България – вчера, днес и утре*. Велико Търново, „Фабер", 2005, с. 109.

Научните и технологичните открития все повече излизаха от академичните кабинети и се наместваха във всекидневния живот. Опасността от непредвидимите последици на приложните науки изискваше все по-голяма отговорност на учените пред обществото. Диференциацията на научното познание раждаше нови науки. Навсякъде се говореше за научно управление и социални технологии. Самата промяна на света с помощта на приложното знание постепенно беше създала стотици непознати дотогава професии, които правеха старите професионални навици непригодни в новите условия и те трябваше да се заменят с нови.

По света стремително се вихреше научно-техническата революция.

Докато у нас димът от заводските комини все още будеше гордост от технологичния напредък, на запад замърсяването на околната среда се превръщаше във все по-ясно осъзнавана заплаха за бъдещето на човечеството. Технологичните и химическите отпадъци, битовото замърсяване, замърсяването на почвата, водата и въздуха, появата на озонова дупка изискваха опазването на екосредата да стане грижа на всеки човек – от производителя до потребителя.

Бизнесът все повече излизаше извън рамките на отделните страни и региони и се интернационализираше. Налагаше се създаване на единна ценностно-нормативна етична среда, която да нивелира националните различия в интерес на успешността на бизнеса, да намали възможността за конфликти, да установи правила за разрешаването им, за водене на преговори, за сключване на сделки.

Масовото производство и масовото потребление вече ставаха всекидневие за западния човек. Възможностите за избор на качество, асортимент, производител, дълготрайност, функционалност, дизайн на стоките се увеличиха. Пазарът започна да създава своеобразна потребителска психика и да формира съответен потребителски морал на незабавно потребление, на потребление на кредит, на потребление на всяка цена. Новият асортимент създаваше нови потребности, но и изискваше подготвен за новите придобивки потребител. Сферата на търговията и услугите се превърна в равноправна на производствената. Отношението „купувач-продавач“ стана значимо условие за успешността на търговията, за увеличаването на обема на продадените стоки, а оттук за стимулирането на производството. Новите стоки в условията на изобилен стоков пазар трябваше да бъдат представени

пред потребителя по привлекателен, запомнящ се, стимулиращ покупката начин. В същото време трябваше да бъдат минимализирани възможностите за измама, за съзнателно скриване на опасности и дефекти, за неадекватна на потребителната стойност реклама

Структурите на гражданското общество изправяха ръст и започваха да притесняват политиците, не позволявайки им да си „разиграват коня". Граждански движения за всякакви права демонстрираха исканията си по улиците на световните столици. Надигаха глава и защитниците на правата на животните.

Медиите все повече осъзнаваха и отстояваха своята мощ на четвърта власт, провокираха, отразяваха, създаваха и участваха във всички значими събития. Виртуалната реалност започваше да избутва и замества същинската. Информационните, комуникационните и компютърните технология с всеки изминал ден превръщаха света в глобално село.

Следваха ги биотехнологиите. Правеха се опити за изкуствено зачеване и за раждане на дете „в епруветка". Появиха се контрацептивите. Сексуалната революция надничаше дори през нашата ограда, а напористи млади философи, социолози и психолози спореха до прегракване в аудиториите на университета що е то сексуална революция и не е ли тя последният напън на буржоазното общество да продължи своето биологично съществуване.

И докато светът вреше и кипеше в технологичния и социален бульон, от който предстоеше да се изгради „един по-добър свят"(!), старата класна наставница – нормативната етика, продължаваше да се държи като даскал в килийно училище, да удря с показалка главите на непослушните и да произнася сакралното „това – да, това – не". Те пък я гледаха с неразбиране и правеха каквото им налагаха обстоятелствата.

Но както е речено, това, което има да става, ще стане. И стана. Още с появата си приложната етика започна последователно да увеличава семейството си с множество приложни етики – екологична, бизнес етика (фирмена етика), етика на потребителя, етика на рекламата, етика на учения, управленска (мениджърска) етика, професионални етики (инженерна, журналистическа, етика на търговския работник), феминистка, етика на отношението към животните, етика на виртуалната комуникация, компютърна, биоетика и т.н. Оттогава досега в семейството на етическото познание не се е появило нищо по-плодовито от приложната етика.

Когато полека-лека и у нас се разчу, че по света като гъби след дъжд никнат приложни етики, създават се лаборатории и институти, издават се списания и много сериозни автори, мълвата беше посрещната неоднозначно. Някои български философи и етици провидяха в приложната етика поредния опит за релативизация на морала и използването му за манипулативни цели. Други поддържаха мнението, че диференциацията на философското познание не може да бъде безкрайна и етиката е именно онова по-конкретно равнище, което се нарича „практическа философия“. Трети считаха, че самата етика има различни равнища на изследване, сред които е и приложното. Имаше и такива, поназнайващи езици и походващи по света, които бяха наясно с възможностите, откривани от приложноетическото знание пред етиката, пък и пред тях. По-големият славянски брат също даваше знаци на интерес и осмисляне на перспективите за преминаване към приложно равнище на изследване и навлизане в социалната практика.

Приложната етика промени етическия дискурс не само по света, но и у нас. Тя промени терминологията и изказа. Върна етиците към света на хората и ежедневните им проблеми. Направи етиката по човешки разбираема и полезна. Показа, че:

Има етика за всеки ден,

*която може да бъде разказана и като приказка***.** **“**.

Трета глава

НАУЧНА ЕТИКА
или етика в науката

„*Ако не знаете какво да пишете по дадена тема, погледнете думите и словосъчетанията в заглавието. Те ще насочат мисълта ви*“, съветваше учителят ми по философия в последния гимназиален клас – г-н Петър Марков. Многократно съм прилагала този учителски съвет и съм убедена, че работи. Практиката ми показа, че той работи, защото залага на **силата на думите**.

Думите са много важни. „*Дума дума отваря“*, казва народът ни и така започва общуването, откриването на Другия, изграждането на социалната връзка. „*Благата дума железни врати отваря*“ и започваме да откриваме нови възможности в света около нас, който изведнъж става по-приветлив. „*Ала тая дума, дето тогава ми рече, никога няма да я забравя*“[130], казала мечката на дърваря и приказката свършила.

Толкова са силни думите, че *метаетиката* и тя на тях обръща специално внимание – вижте по-подробно в Първа глава. А тук, в Трета глава, според думите в заглавието, ще се говори за „Научната етика“ като самостоятелна дисциплина в структурата на приложноетическото познание (виж Мисловна карта №3).

Да повторим още веднъж че тук, в учебника, под „Научна етика“ се разбира „*етика на /в науката*“ и „*етика в научните изследвания*“. Същият смисъл е вложен и в темата на Седмата национална конференция по етика, проведена през 2011 г. в УНСС: „*Етиката в българската наука*“. В сборника, съдържащ 52 доклада от конференцията, словосъчетанието

[130] Босилек, Ран. Лоша дума. В: Босилек, Ран. *Гарван грачи*. С., „Народна младеж“, 1973.

„научна(та) етика“ се употребява 11 пъти в докладите на социолози[131] и юристи[132]. В един от тези доклади под „научна етика“ се визира етиката като научна дисциплина.[133] Етиците говорят за „етика в / на науката“. Същото се употребява и във водещия доклад, който изгражда теоретико-методологическата конструкция на форума.[134]

12 години по-късно, през 2023 година, авторът на водещия доклад – Валентина Драмалиева, в своя публикация допуска и употребата на понятието „научна етика“[135], а Даниела Сотирова предлага да се говори за „академична етика“.[136]

Какво означава това и защо е нужно? Означава, че в науката са приети различни термини за едно и също понятие – научна етика, етика в / на науката, академична етика и, следователно, можем да употребяваме всяко от тях, както е направено тук, на страниците на учебника по „Научна етика“. Макар да са синоними, термините имат своята езикова, смислова и културна самобитност, което ги прави подходящи и приложими в различни контексти.

Синонимните гнезда в българския език, и в частност – терминологичните синонимни гнезда в научния, са богатство и съвършенство на езика. Но ако искаме да пазим и увеличаваме това богатство, е добре да сме внимателни с употребата на синоними и особено в науката – винаги да обясняваме смисъла, който влагаме в тях.

---

[131] Ченгелова, Емилия. Електоралните изследвания – предизвикателство към българската социология. В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 116-125.

[132] Градинаров, Борислав. „Етичните съображения“ в научните изследвания – предимство или заплаха? В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 92-97.

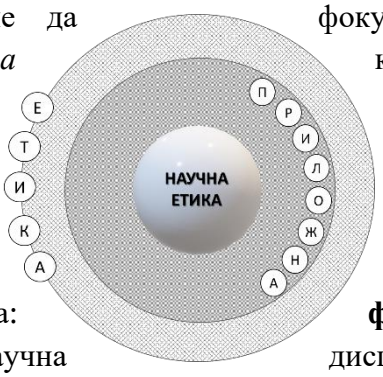
[133] Горанова, Цветанка. Етиката на науката в концепцията на народоучната школа. В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 278-287.

[134] Драмалиева, Валентина. Етосът на науката. В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 9-19.

[135] Драмалиева, Валентина. Професионализъм и интегритет в науката. В: *Етически изследвания*, бр 1/ 2023.

[136] Сотирова, Даниела. Етика на научното публикуване и академично израстване. В: *Етически изследвания*, бр 1/ 2023.

Дедуктивният подход, за който стана дума в началото на предходната глава, също подсказва, че тук, в Трета глава, след изясняването на общото – *етическата наука*, и едно от ядрата на етическо познание – *приложната етика*, вече е време да фокусираме вниманието върху *научната етика* като вид приложна етическа дисциплина и нейния теоретико-методологичен облик. Дедуктивният подход предполага наличие на структуроопределящи признаци, които се повтарят на трите нива на етическото познание, които разглеждаме в учебника: **фундаменталното** ниво – етиката като научна дисциплина; **приложното** – приложната етика; и **частното** – *етиката в науката* или още *научната етика*. Следователно, за да овладеем по-лесно познанието, е добре най-напред да изведем структуроопределящите принципи.

Предметно поле на научната етика

Приложение на научната етика

След като я определяме като вид приложна етика, то значи, че тя е етическо познание, практически приложимо към значима обществена сфера, професия или казус с обществено значение. Логично следва въпросът към кой от трите изброени обекта се прилага научната етика.

Научната етика се отнася към *значима обществена сфера*. В модела за обществото като социологическа система, тази сфера може да е *сферата на духовните потребности*, защото и науката, и етиката се отнасят към висшите духовни блага на обществото. В призмата на теорията на Пиер Бурдийо за обществените полета, научната етика следва да се отнася към *научното* или още *академичното поле*, а също и към *интелектуалното поле*, доколкото сред дейците в него откриваме работещи с наука.

Научната етика е фундамент на една от *основните човешки жизнени дейности*, чрез които човекът се свързва с действителността на

заобикалящия го свят, опознава я, изследва я, изгражда своята реалност в нея. Кирил Нешев говори за три основни човешки дейности:

- ☺ **Познанието** – изследване, опознаване, моделиране на действителността;
- ☺ **Трудът** – овладяване и претворяване на действителността; създаване, изграждане на желана реалност;
- ☺ **Общуването** или още комуникацията на всички нива в обществото – междуличностна като връзка на човека с близките други, групова, масова, обществена, публична или непублична.[137]

Без много да се замисляме, може да кажем, че човешките отношения, свързани с достигане и разбиране на познание са поставени именно върху основата на научната етика. Трудът и още повече разделението на обществения труд ражда необходимостта и се изгражда върху принципите на *трудовата етика*. Общуването зависи от възпитанието. А възпитанието предполага обучение, социализация, интеграция на човека, което се реализира върху нормативната основа на *педагогическата етика*. По тази линия моделът на Кирил Нешев може да бъде доразвит като към него бъде добавена и *етиката в комуникацията* с всички нейни приложни поддисциплини, като например *пиар етиката*[138]

Научната етика като приложна етическа дисциплина спада към групата на *професионалните етики*. Тя е регулатор на отношенията в определени професионални общности, чиято дейност е пряко свързана с познанието и науката. Най-вече тя засяга изследователите и университетските преподаватели.

Тук може да се запитате, защо ви е на вас, студентите, научна етика. И отговорът е загатнат в предходните абзаци. Научната етика се прилага към сферата на науката и засяга дейността на всички хора, които са ангажирани в институциите в научната сфера. Тези институции са изследователските

---

[137] Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999, с. 45.

[138] Чутуркова, Маргарита. *PR Етика*. С., „Сиела“, 2008.

Михайлов, Николай. PR етиката като професионална етика. В: *Философски алтернативи*, 2/2018, с. 31-43.

Николова, Мария. ПР етика в управлението на онлайн кризисните комуникации. В: „*Реторика и комуникации*“, бр. 42, януари 2020 г.

институти и университетите. А вие, в ролята ви на студенти, вече сте приети в университета и за да завършите достойно висшето си образование в степента, която желаете, ще е добре да приемете принципите на етиката в науката.

Може да се каже и още, че научната етика е основен възел от връзката между вас, студентите и нас, преподавателите. Вероятно вече сте чули, че в университета всички сме *колеги* – колегиалните академични отношения изискват висока степен на етичност, по-скоро на научна или още академична етичност.

Защо в университета студентите и преподавателите са колеги?

Защото „колеги“ са хора, които споделят труда си, извършват го съвместно и заедно. В университета студентите и преподавателите се трудят заедно, за да достигнат и разберат определен къс от научното познание. Преподавателите в битността си на изследователи чрез методите на научното изследване изучават неизвестното и след това преподават разбраното от тях познание на студентите. В този процес участват и студентите, които търсят познание, влизайки в университета. Познанието, обаче, не идва само и не се разкрива само. Необходимо е човек да положи усилия, да се потруди, за да разбере. На университета това му е хубавото – дава ни възможност да срещнем и други като нас, с които да споделим усилията, разочарованията и успехите, труда по пътя към познанието. Ето, затова сме колеги. И за да работим по-добре заедно, ни е необходима споделена етическа система от принципи и правила, каквато намираме в научната или академична етика.

Колеги сме, но забележете, че обръщението от преподавател към студенти „колеги“ – „Здравейте, колеги“, или „колега“ – „Кажете, колега“, е допустимо. А обръщението от студенти към преподаватели „колега“ – „Колега, бихте ли дали допълнителна литература“, не е прието. Обръщението на студентите към преподавателите, според академичния етикет[139], се образува от академичната им степен – асистент, главен асистент, доцент, професор, и тяхната фамилия.

Да резюмираме дотук.

---

[139] Благоева, Блага. Етика и етикет в академичното общуване. В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК – УНСС, 2012, с. 232-238.

Научната етика е приложна професионална етика. Отнася се към сферата на познанието и науката, прилага се във всички институции и професии в тази сфера. Целта на научната етика е да установи нравствената основа на взаимоотношенията в науката, върху която дейците в научното или академичното поле да произвеждат обществено необходими духовни блага.

И да допълним.

Научната етика като приложно етическо знание, отнасящо се към професиите в сферата на познанието и науката, засяга не само човешките и колегиални взаимоотношения, но и продуктите от образователната и научна дейност, реализирани на всички нива в университета или научното звено – студент, асистент, главен асистент, доцент, професор, доктор, доктор на науките, член-кореспондент, академик.

Валентина Драмалиева казва, че научната етика се изразява в прилагането на етически стандарти към науката като значима сфера. Тя е професионална етика на хората, занимаващи се професионално с наука (изследователи, учени, преподаватели). Тя е *казуистика*.[140]

А сега да преминем към очертанията на предметния фокус на научната етика. Всяка наука има предмет – това е феноменът, който науката изследва. Етиката изследва нравствеността, етоса, а научната етика – нравствеността в науката и научния етос.

Предметен фокус

Какво знае днес изкуственият интелект – Chat GPT, за научната етика? Изкуственият интелект много бързо се развива, т.е. динамично увеличава масива от електронна информация, която му служи, за да формулира отговорите. Ето защо отговорът му днес (12 април 2023) може да е различен от отговора, който би дал след седмица. Колкото до достоверността – четете внимателно и преценявайте сами от позицията на развитостта на вашия естествен интелект.

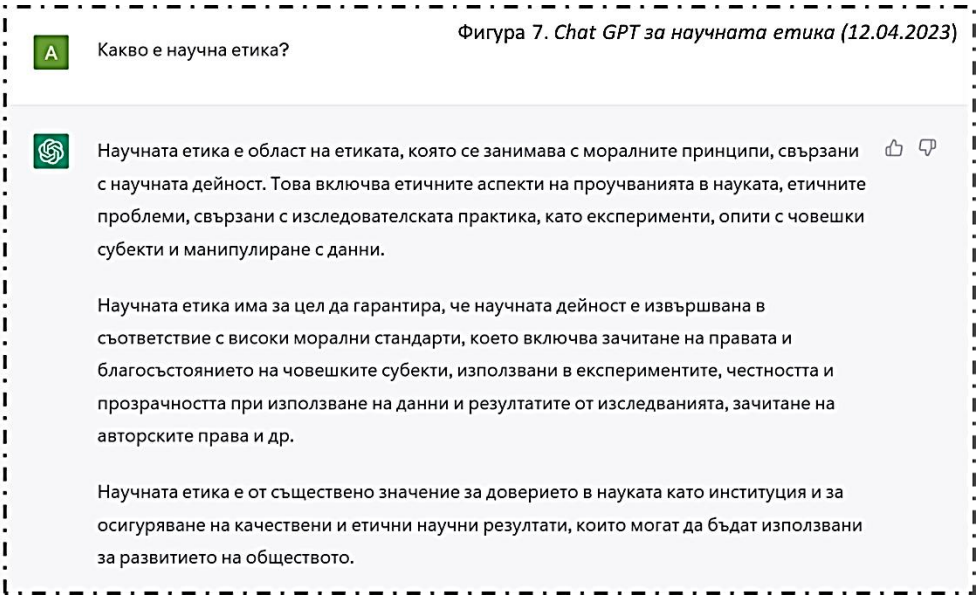
Студенти вече се опитват да представят курсови работи, копирани от Chat GPT. Проблемът на такава курсова работа не е в достоверността на

[140] Драмалиева, Валентина. Етика в науката. Защо? В*: Етически изследвания*, бр. 5, кн. 3/2020.

информацията, а в авторството. Проблемът е етичен. Студентът претендира за авторство, а всъщност просто е задал въпрос, копирал е и поставил в нов документ дадения му отговор, след това е изпратил продукта на преподавателя.

Ето какво казва Chat GPT:

Фигура 7. *Chat GPT за научната етика (12.04.2023)*

Благодаря за този отговор, но той съвсем не е за „Отличен“. Има още толкова много важни елементи от дефинитивната основа на научната етика като приложно етическо познание. Очевидно, за да ги разберем трябва да се обърнем към естествения човешки интелект и систематизираното от него познание. Обърнете внимание на следното:

Изкуственият интелект разчита на
големи масиви от информация.
Естественият човешки интелект достига,
разбира и систематизира научно познание.

На естествения интелект е присъщ онзи „*интегративен талант*“, за който Хосе Ортега-и-Гасет пише в „Мисията на университета“. Изкуственият интелект може, обаче, добре да послужи за изграждане на информационна система, която да събира знанието и да го систематизира по

зададени критерии, за която също Ортега говори още през 1930 г.[141] Близо сто години по-късно е видно, че работата си по задачите, поставени от Ортега, изкуственият интелект, направляван от естествения, я върши – изградени са, например, множество бази данни за научна информация, които ви препоръчвам да ползвате в университетското си обучение. Търси се, обаче, *интегративен талант*, който да осмисли и подреди в достъпна форма части от човешкото познание или „*култура*“, ако употребим понятието, което Ортега използва.

Какво му е необходимо на *интегративния талант*, за да се прояви? Разбира се, книгите, събрали човешкото познание. Разбира се, етика – научна етика, за да са спокойни книгите, че ще бъдат употребени за създаване на нови духовни блага за всички, а не за непристойно облагодетелстване на неколцина. Самата наука, а и нейната етика, изискват преди да се захванем да пишем по дадена тема, да погледнем какво вече е написано от авторите преди нас. Преди да кажем каквото и да било, да проверим какво вече е казано от други по същия въпрос. В това изкуственият интелект със сигурност може много да помогне, като посочи авторите и произведенията им, дори и като посочи конкретните откъси от произведенията. Но прочитането и осмислянето на книгите си остава задача на естествения човешки интелект и *интегративен талант*.

Книгите, хартиени или електронни, са важен помощник в университетското учене. В тях се съдържа достигнатото вече научно теоретично познание. Разговорът с книгите е уважение към предходните мислители и оставеното от тях. Разговорът с книгите и другите писмени научни произведения е съхраняване на паметта и смисъла. Казано е – „*Помнете вашите наставници, които са ви проповядвали словото Божие, и като имате пред очи свършека на техния живот, подражавайте на вярата им*“ (Евр.13:7).

Университетските книги са две големи групи: научноизследователска литература – монографии, сборници, научни списания, и учебно-методическа литература – енциклопедии и речници; учебници и христоматии.

---

[141] Ортега-и-Гасет, Хосе. *Мисията на университета*. С., НБУ, 2016, с. 55-76. Вижте откъса публикуван тук, след края на тази глава.

Учебниците са най-лесни за четене. Стилът им е академичен, работят със специфичния за съответната научна дисциплина понятиен и терминологичен апарат, но всичко това, заедно със съдържанието им, е подчинено на целта студентите да овладеят познанието. Значително по-олекотено е научното им съдържание в сравнение с монографичните произведения.

Най-бързата подготовка за изпит е чрез енциклопедиите и речниците, в които са подредени, азбучно или тематично, дефинициите на основните понятия, с които работи науката. Христоматиите и антологиите ще ви бъдат особено полезни, ако целта ви е да се ориентирате в основните идеи в творчеството на авторите в дадена научна дисциплина.

И остават монографиите, научните списания и сборници. В тях е истинската наука. Тези книги учат на методология – това е специфичен начин на мислене, разчитащ на приложение на теоретични концепции и модели. Монографиите и научните статии, публикувани в сборници и списания, представят научни изследвания, т.е. пътя на учения от абстрактността и обективността на теорията, през хипотезата и метода, до конкретиката и субективността на емпириката и после обратно – от емпиричните факти към теоретичните обобщения (вижте Мисловна карта № 2).

Университетските книги са и учебник по научна етика. Очаква се, че ще са изпълнени съобразно най-високите етически стандарти в науката, но далеч невинаги очакването отговаря на реалността. При това положение нека приемем, че университетските книги представят разбирането на авторите им за етика и етичност в науката и тяхната субективна възможност да прилагат етичната норма. Така пред читателя се откриват най-разнообразни модели за прилагане на принципите на етика в науката, сред които той може да избере своя.

Да видим сега какво казват научните книги и авторите с естествен интелект за научната етика и да помислим по идеите им. Ако си спомняте, същият подход беше приложен и за разбирането на предметния фокус на етиката като научна дисциплина в Първа глава. Там той изведе до Мисловна карта № 1. Тук ще стигне до Мисловна карта № 5.

„*Етиката на науката е свързана със създаването на морален кодекс, ограничаващ, стимулиращ, преценяващ и рефлектиращ върху дейността на учения*“ – пише Кирил Нешев.[142] Подобно на политическата етика, предмет и на научната етика е етосът, но този път не политическия, а **научния етос**.[143]

„*Етика на науката представлява философско и социологическо изучаване на взаимоотношенията между науката и морала: а) като въздействие на науката върху морала и научния прогрес върху нравствеността на хората; б) като въздействие на морала върху науката, ценностите и нормите, моралните отношения в науката и техните резултати. Ето защо етиката на науката, като област на знанието, разположена в пресечното поле между наукознание, социология на науката и етика, може да съществува и да се развива преди всичко като направление в социологията на науката, основано на социологическото изследване на отношенията и казусите в съвременната наука.*“ – пише Лазар Гаврилович.[144]

Ето че започва да става социологически интересно – разбираме, че не само етиката и социологията са свързани и взаимнозависими[145], но Лазар Гаврилович отива по-далеч, разглеждайки етиката на науката като дисциплинарно направление в частносоциологическата дисциплина „Социология на науката“. Има известни основания за това – както ще видим, **научния етос,** като център на предметното поле на научната етика, е въведен именно от американския социолог, един от основоположниците на *структурния функционализъм* – Робърт Мъртън, в книгата му „*Социология на*

---

[142] Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992, с. 164.

[143] Понятието „*научен етос*“ виж в следващия едноименен параграф.

[144] Гаврилович, М. Лазар. Этика науки как новое направление в социологии науки. В: *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2001. Том. IV. № 3, с. 147-158.

Преводът тук е мой. Авторът посочва, че дефиницията за първи път е въведена в неговия учебник: Гаврилович, М. Лазар. *Этика науки*. Ленинград, „Ленинградский государственный университет“, 1985, с. 61.

Научната етика изисква коректност при ползването на източници, включително и тези, които авторът сам е създал. Преповтарянето на собствени текстове, без да е обозначено, се нарича *автоплагиатство*.

[145] За връзката на двете науки в полето на научната етика прочетете: Van den Scott, Lisa-Jo. K. Sociology and Ethics. In: Iphofen, R. (eds) *Handbook of Research Ethics and Scientific Integrity*. Springer, Cham, 2020, p. 769-782.

науката“.[146] Генадий Баранов допълва, че „*научната етика като приложна етика е създадена от философи и социолози за нормативно регулиране на научноизследователската дейност*“. Според дефиницията, която предлага авторът, научната етика е система от етични стандарти, регулиращи поведението и междуличностите отношения на учените и лицата, занимаващи се с научна дейност. „*Научната етика създава особена система на свързаност в науката, която се нарича нравствена основа на науката*“, казва авторът.[147]

За тази „нравствена основа на науката“ говори и Робърт Мъртън – именно тя е в същината на *научния етос*. Върху същото акцентира и Дейвид Резник.[148]

Научната етика обединява две основни сфери, според Васил Проданов. Първата се отнася до етическите норми, регулиращи научната дейност и взаимоотношенията на учените, преподавателите, изследователите, с обществото. Тя съдържа *нормативно* знание. Втората част включва изследването на етическите проблеми на науката – знанието тук е *дескриптивно*.

Следователно, предметният фокус на научната етика се простира върху „*целия обхват на етически регулатори на научния процес, като се започне от набирането на данни, експериментирането, обобщенията, дискусиите и взаимодействията в научната общност, начина на изложение на резултатите и се стигне до отговорността за тези резултати, техните социални последствия, очаквани и неочаквани дългосрочни последици*“.[149]

Ето какво пише Даниела Сотирова за академичната етика. Тя предпочита термина „академична етика“ пред „научна етика“ и посочва редица аргументи за това.

„*Обичайно словосъчетанието „академична етика“ у нас се употребява главно риторично-иронично. Възприема се като израз на своеобразен*

---

[146] Merton, Robert. K. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, University of Chicago Press, 1973, p. 267-288.

[147] Баранов, Генадий, В. Этика в науке. В: *Международный научный журнал „Инновационная наука“,* №4/2016, с. 54-57.

[148] Resnik, David. *Ethics in Science: An Introduction*. New York, Routledge, 1998.

[149] Проданов, Васил. Етиката на науката. От Аристотел до Шеста рамкова програма. В: *Биоетика.* Сборник статии. С., МОН, 2004, с. 50-60.

аристократизъм или илюзорна елитарност на преподавателските среди. В условията на масово висше образование „академична етика“ звучи пейоративно-носталгично – 15-минутното закъснение е „в рамките на академичната етика“, търпеливото изслушване на опонент е „проява на академична етика“, да повишаваш тон на студент/колега „не е академично“. Всъщност зад фразите и термина се крият императиви, реалности, институционални отношения, натрупани проблеми и ограничения пред университетската общност. Те имат морално измерение и изискват обговаряне и обосноваване. Академичната етика се нуждае от многопланов концептуален анализ. “[150]

Какво ново прибавя Даниела Сотирова към досега приведените точки от предметния фокус на научната етика? Първо, че научната етика може да се нарича и академична етика, т.е. етика в академичната среда, нравствена основа на академичните взаимоотношения. Според автора, терминът „академична етика“ „*подчертава уникалността, колегиалната общност и лидерството – особено важни, когато става дума за трансформации на образователни институции и за така нужните меки (нежни) умения, които би трябвало да се формират в тях“*. (Цит. съч. – бележка № 150)

Новата дума тук е „*лидерство*“. Досега говорихме за научна етика и научна институция, колегиална общност, взаимоотношения между учените и ангажираните с научна или образователна дейност. И лесно читателят може да остане с впечатлението, че тези отношения са предимно хоризонтални, че всички в полето на науката са равни. Това съвсем не е правилно. Науката е ред, а редът предполага йерархия. Следователно и взаимоотношенията, и общностите в науката ще са йерархично подредени. Няма как всички да са равни и отношенията да са единствено и само хоризонтални и неформални. В научното поле, както и във всяко друго, дейците се борят, за да придобият капитали – културен, икономически, социален. Академичната етика е един от регулаторите на правилата, по които се води тази борба или още „игра“, по понятието на Пиер Бурдийо. И всеки постига това, което може. Ето, от тук започват разликите между дейците, които лесно се виждат в техните обективни социално статусни позиции дори и в университета. От тук

[150] Сотирова, Даниела. Етика на научното публикуване и академично израстване. В: *Етически изследавния*, 1/2023, с. 156-179.

започват „*институционалните отношения*“ в университета и редицата „*натрупани проблеми“*, за които пише Сотирова, и които попадат в предметния фокус на академичната етика.

Институционалните отношения предполагат *лидерство*. Натрупаните проблеми също се решават чрез лидерство – академичната етика сама по себе си няма да може да помогне. Академичното лидерство, лидерството в науката не е равно на академичен мениджмънт или добро управление. Лидерството в науката изисква много висока степен на културен и социален капитал, защото то е лидерство в „*морална общност*“, както Блага Благоева определя академичната общност.[151] Изисква от лидера да е постигнал по същество, а не формално, най-високо научно ниво – теоретико-методологическо и етично, да е развил съответно за това научно мислене, да носи идеи за развитие на науката. Тогава той печели доверието на общността и нейното доброволно съгласие да бъде лидирана, т.е. водена в полето на науката. Тогава етическите проблеми в колегията намаляват, до конфликти рядко се стига. Публичният имидж на колегията, общността, университета застава стабилно в положителната половина на скалата. Но ако автентичното академично лидерство бъде заменено с „*властта на малкия човек*“ – човекът с посредствени интелектуални възможности, който налага своя принцип на „*подмяна на съвършенството на идеала с приемливостта на постигнатото*“[152], то това би било началото на антиинтелектуалността в академията, на пустинята, наречена „*академичната непочтеност“*.

Академичното лидерство е деликатна и изключително важна тема. Ето, че и тя попада в предметния фокус на научната етика. Няма как да подминем лидерството в академията, в университета, в науката, защото именно лидерите утвърждават основните **ценности** на общността, върху които се изгражда системата от съответната приложна етика.

Вълчин Даскалов казва, че академичната етика е система от правила за поведение, които са така силно обвързани помежду си, че връзката между тях създава нови качества и значение. „*В основата на академичната етика са трайно установените морални ценности и традиции*“:

---

[151] Благоева, Блага. *Избрани лекции по въведение в политологията*. С., ИК УНСС, 2022, с. 17, 20.

[152] Градев, Дончо. *Властта на малкия човек*. С., „Наука и изкуство“, 2015, с. 77.

- ☺ На първо място са общочовешките ценности;
- ☺ След тях са моралните принципи, конкретно приложими в дадената сфера – образование и наука;
- ☺ Следват нормите, които съответният университет приема като водещи.[153]

Ценностите, които Васил Проданов поставя в самото ядро на приложното научноетическо познание, са:

- ☺ Истината;
- ☺ Човешкото достойнство;
- ☺ Здравето и живота.[154]

Можем да добавим още и свобода, доверие, справедливост, честност, добродетелност, сътрудничество. Списъкът с ценности на науката значително би се разширил, ако разгледаме основните етически категории (вижте в Първа глава) и помислим коя от тях как се вписва в академията и науката. Възможен е друг подход – ако опитаме да дефинираме науката като такава, то в самата дефиниция ще се разкрият ценностите й. Редица учени преди нас са правили това научно упражнение – резултатите, които някои от тях са постигнали, служат за дефинирането и разбирането на самия **етос на науката.**

Ако ценностите в науката бъдат само изговаряни и изписвани, ако си служим с тях просто като с думи, които придават етическо очарование на нашите речи, научни текстове и доклади, то това е най-сигурният начин да вземем живота им. Ценностите трябва да живеят, а това означава да се прилагат в ежедневната научна и образователна работа. „*Най-краткия и смислен път за достигане до етическите ценности*“ и последващото им практическо приложение са *етическите норми* в науката, казва Валентина Драмалиева.

Следваш етическите норми и
прилагаш и утвърждаваш ценностите.

---

[153] Даскалов, Вълчин. Академичната етика и образованието по право. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 2/2013, с. 7-45.

[154] Проданов, Васил. Етиката на науката. От Аристотел до Шеста рамкова програма. В: *Биоетика.* Сборник статии. С., МОН, 2004, с. 50-60.

Драмалиева посочва следните етически императивни норми (предписания) в науката: безпристрастно и честно търсене на истината; придържане към обективност, почтеност, безкористност; отстояване на свободата и справедливостта; поемане на отговорност; уважение на обществения интерес, човешкото достойнство, живота; осигуряване на прозрачност и гарантиране на доверие; критично и аналитично мислене; добросъвестност и стремеж към сътрудничество.[155]

Най-после идват *етическите принципи.* В предметния периметър на научната етика разпознаваме: принцип за академична автономия; принцип за съответствие между свобода и отговорност; принцип за съответствие между правата и задълженията; принцип за съответствие между целта и средствата; принцип на справедливостта; деонтологичен принцип – „прави каквото трябва, да става каквото ще“; принцип на утилитаризма – „най-голямата полза (добро, щастие) за най-голям брой хора“. Посочените тук етически принципи са изведени в по-горе цитираното съчинение на Валентина Драмалиева.

Логическата връзка между:

Ценности – Етически норми – Етически принципи,

е в основата на всяка приложна етика, включително и на научната етика. Върху тази връзка се изгражда нравствената система на науката, за която беше споменато, че е в предметния фокус на научната етика.

Ценности в науката –
етически норми в науката –
етически принципи в научното изследване –

това е и **сърцето на научния етос**. Различните времена и различните общества, промяната на човека и самата наука изискват предефиниране на научния етос дори и днес. Но колкото и каквито опити за ново съдържателно дефиниране да се правят, то те винаги ще повтарят една и съща структура на етоса, изградена в йерархията на *ценности – норми – принципи.*

[155] Драмалиева, Валентина. Професионализъм и интегритет в науката. В: *Етически изследвания*, 1/2023, с. 121-155.

Научен етос

Понятието *научен етос* е въведено и дефинирано от социолога Робърт Мъртън.[156] Преди няколко страници, в параграфа за „Политическа етика“ в предходната глава, се спряхме на понятието „етос“. Тук, в приетото вече дефинитивно очертание ще добавим още, че понятието „етос“ освен в етиката, има приложение и в реториката, а и в социологията. Показателен за това е фактът, че именно социолог – Робърт Мъртън, въвежда не в етическата, а в социологическата дискусия понятието „научен етос“ през 1947 г. Той поставя тезата, че в научноизследователската си дейност учените трябва да се ръководят не само от *методическите правила* (*a set of characteristic methods*), чрез които се постига ново знание, но и от *ценностите и етическите норми в науката* (*a set of cultural values and mores*). При това двете групи правила – методическите и етическите, са равнопоставени и съчетани в научното изследване. Първите дават насока затова как може да се прави изследване и да се развива науката, а вторите отговарят на въпроси: как трябва да се направи изследването, да се публикуват ли резултатите му и въобще дали трябва, дали е морално допустимо да се прави всичко това.

Методически стандарти – как се прави научно изследване.
Етически стандарти – морална допустимост на изследването.

Оттогава до днес научният етос съвсем не е безвъпросно понятие. Тъкмо напротив – то предизвиква дълбоки научни осмисляния и дискусии и досега. В социологията на науката се поставят въпроси като: дали можем да приемем принципите на науката, формиращи научния етос като морални норми; доколко правилата за извършване на научна дейност са нормативни; в каква степен може да се разглежда „нормативната структура на науката“ като идеология. В отговорите им са заложени позиции, сходни на две от основните социологически парадигми – *структурен функционализъм* и *феноменологично-интерпретативна парагидма*.[157]

---

[156] Merton, R. K. The Normative Structure of Science. In: Merton, R. K. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Univ. of Chicago Press, 1973, p. 267-288.

[157] Toren, Nina. The scientific ethos debate: A meta-theoretical view. In: *Social Science & Medicine*, Vol. 17, Issue 21, 1983, p. 1665-1672.

От друга страна, времето се изменя, а в него и човекът, и неговият жизнен свят, и обществото, което той заедно с другите изгражда. Тази обективна и неизбежна макропромяна също предизвиква нови и нови търсения в полето на научния етос. Днес, например, стои въпросът за това как се дефинира ценностното ядро на научния етос във времето на изкуствения интелект. Може би като отправна идея би послужил модела TRUST – като акроним от ценности и норми, потребности на съвременната наука, определена от авторите на модела като „*постнормална*“ (*post-normal science*).

Акронимът обозначава една от основните ценности на науката – **доверието**. Елементите на *етоса на пост-нормалната наука* са посочени подолу. Всеки от тях предполага група от отделни ценности и етически стандарти в науката. Авторите разглеждат 18, сред които творчество (creativity), холизъм (holism), плурализъм (pluralism), осъзнатост (awareness), рефлексивност (reflexivity), предпазливост (precaution), хуманизъм (humility).[158]

Transparency – прозрачност на финансирането, методиката, резултатите на научното изследване, липса на конфликт на интереси;

Robustness – „здравина“, в конкретния смисъл се отнася за достоверност на научните резултати и качество на научния продукт;

Uncertainty management – управление на несигурността;

Sustainability – устойчивост, подчертава функциите на науката по отношение на устойчивото развитие като световен приоритет;

Transdisciplinarity – интердисциплинарност на научните изследвания.

Преди дискусията нека да погледнем в същността на понятието „научен етос“.[159] А след това всеки сам може да си отговори на посочените по-горе въпроси в зависимост от социологическата си и етическа подготовка.

---

[158] Kønig, Nicolas (et. al.) The Ethos Of Post-Normal Science. In: Futures, Vol. 91, 2017, p. 12-24.

[159] Вижте дефинициите на научен етос, предложени в:

Драмалиева, Валентина. Етосът на науката. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 9-19.

Лозев, Камен. Етически и ценностни проблеми на науката. В: *NotaBene*, бр. 30/2015. http://notabene-bg.org/read.php?id=348

Илиева, Аделина. Класическите основи в етиката на науката. В: *Философски алтернативи*. 5/2018, с. 117-134.

Научният етос е основан върху четири *етични стандарта*, които са фундаментални за науката, според Робърт Мъртън. Те формират модела CUDOS – акроним от първите им букви:

Communalism[160] – обществен характер;

Universalism – универсалност;

Disinterestedness – безкористност;

Organized **S**kepticism – умерен скептицизъм.

Джон Зиман прибавя още един стандарт – **O**riginallity – Оригиналност.[161] В акронима то се вписва в „**O**", а за Мъртановия "Organized Skepticism" остава "**S**".

Ако прочетете внимателно *Етичния кодекс на УНСС*, ще откриете, че същите етични стандарти, формиращи научния етос, са приети като основополагащи в научноизследователската дейност на членовете на академичната общност. Според Кодекса понятията, съставляващи CUDOS, включват следното съдържание, синтезирано от Мъртъновите и Зиманови оригинални дефиниции[162]:

C – „*Обществениият характер* обединява разбирането за публичност на научното знание, задължително публикуване на резултатите от научните изследвания, отговорност на учените за верността на публикуваните резултати, самоуправление на научната общност, свободен обмен на информация между учените по света."

U – „У*ниверсалността* означава, че науката трябва да е независима от раса, религия и националност, да е без ограничение в международната и световната изява."

Huff, T. E. Some Historical Roots of the Ethos of Science. In: *Journal of Classical Sociology*, 7(2), 2007, p. 193–210.

[160] В оригиналното си съчинение Робърт Мъртън използва понятието "communism". В последствие се налага "communalism".

"*Communism" in the nontechnical and extended sense of common ownership of goods, is a second integral element of the scientific ethos"* – Merton, Robert. Ibid., p. 273.

[161] Ziman, John. *An Introduction to Science Studies. The Philosophical and Social Aspects of Science and Technology*. Cambridge University Press, 1984.

[162] *Етичен кодекс на УНСС*, Част IV, 2011 г.

D – „*Безкористността* се свързва най-вече с честност и обективност на резултатите – те не трябва да се манипулират заради печалба, идеология, целесъобразност или поради друг личен интерес.“

O – „Изискването за *оригиналност* налага всяко изследване да има свой принос към науката – иначе е неприемливо. Изследователската оригиналност включва развитието и задълбочаването на авторските проучвания, правилното определяне и посочване на научните постижения на други учени, последователното прилагане на все по-подходящи методи на изследване, справедливото и професионално тълкуване на резултатите, честното отчитане на фактите и данните, както и обективната оценка на съществуващите научноизследователски хипотези.“

S – „*Умереният скептицизъм* насочва към изключителната полезност на критичността, която се гради върху съмнението, а заедно с това изисква резултатите никога да не се приемат заради авторитет или на доверие.“

През 1998 г. Дейвид Резник добавя още дванадесет елемента към CUDOS, които практически продължават операционализацията на понятието „научен етос“.[163] Част от тях представляват *ценности на науката* и отразяват основни етически категории.

Първият елемент е **свобода** – основна етическа категория и ценност в науката. Етиката е основана на свобода, науката е свобода. Без свобода на творчеството, на изследванията, без свобода на мисълта и словото, науката като основна познавателна човешка дейност би била невъзможна. Днес много се говори за свобода на словото – от една страна се аргументира нейната витална важност за демокрацията и човешкото съществуване, а от друга – се посочват данни от световни рейтинги за свобода на словото, които от години показват тенденция към ограничаване на същата свобода. Замисляли ли сте се, че преди свободата на словото е свободата на мисълта? Ако мисълта не е свободна да пита, да търси, да изследва, то какво би било словото, чрез което се изразява несвободната мисъл?

Гарант на *свободата на мисълта*, т.е свободата на науката е етиката и по-точно научната етика. Свободата е в две форми: *позитивна, свободата*

[163] Resnik, David. *Ethics in Science: An Introduction*. Routledge, 1998.

„да“ търся, откривам, претворявам, създавам и *негативна свобода „от“* някого, от нещо, което създава затруднения, пречи, спира изявата и пътя. Научната етика създава рамка, в която проявленията на негативната свобода биват ограничени за сметка на разгръщането на позитивната свобода.

„*Свободата е неизменно условие за работата на разума в полето на идеите – „разумът изисква свобода*“, казва Айн Ранд.[164] Какво означава разумът да е свободен? Свободен от външни принуди и ограничения или свободен да създава, въпреки обективните външни принуди и ограничения? Негативно или позитивно свободен?

Свободата на разума е преди всичко позитивна. Свободният разум е способен да мисли, да твори, да създава заедно с другите, въпреки обективните ограничения на социалната и обществената среда. Дори и повече – способен е да претворява ограниченията, които средата създава пред неговата свобода, във възможности за проява на нейната сила. Позитивно свободният разум е уверен и самоуважаващ се, воден от собствената си мисъл. Само позитивно свободният разум може да превърне ученият в *рицар на свободата*, ако употребим метафората на Зигмунд Бауман.[165]

Науката предполага *свободата на разума* и *интелектуална свобода*. В известен смисъл двете понятия имат една и съща същност – синоними са, но се и различават. Свободата на разума е по-близка до свободата на мисълта. Интелектуалната свобода е основно човешко право, защитено в чл. 19 от *Всеобщата декларация за правата на човека*, приета от Организацията на обединените нации (10.12.1948 г.). Като човешко право, интелектуалната свобода се операционализира чрез четири други свободи. Те са:

- ☺ Свободата на словото и изразяването;
- ☺ Свободата на печата (медиите);
- ☺ Свободата на информацията;
- ☺ Свободата на личния живот.

Всички те се отнасят до работещия в полето на науката и са необходимо условие за изпълнение на социалната функция и обществена мисия на науката и учения. Интелектуалната свобода се гарантира от правото. Тя е

[164] Ранд, Айн. *За новия интелектуалец*. С., „МаК“, 2008, с. 28.

[165] Bauman, Zygmunt. Love in Adversity: On the State the Intellectuals, and the State of the Intellectuals. In: *Thesis Eleven*, 1992, 31(1), 81-104.

гарант за плурализма и демокрацията, доколкото дава възможност на всяка гледна точка да съществува, да бъде изразена в публичното пространство с или без посредничество.

За да се разграничи интелектуалната свобода като право от субстанциалната свобода на учения, в научната теория е въведено и се използва понятието *интелектуална автономност*. Интелектуалната автономност е измерение на вътрешния свят на интелектуалеца, на неговата душевност и духовност. Тя е следствие от позитивно свободния, диалогичен разум. Гарантира се от етиката в науката, а също и от интелектуалната свобода като гражданско, човешко право на учения.

Ако интелектуалната свобода като право се операционализира чрез четирите свободи, разгледани по-горе, то и интелектуалната автономност като същност на научния етос може да се операционализира чрез четири основни понятийни индикатора. Те са:

- ☺ Памет – културна и смислова традиция, общностни културни кодове и архетипи, символи на поколенческа принадлежност;
- ☺ Информация – фактология, данни, описания, знание, познание;
- ☺ Комуникация – съсловна и професионална, публична и обществена;
- ☺ Културен капитал и морален авторитет – личен и родов, парадигмален и клубен, статусен и институционален.

Връзките между „четворката на свободата“ (ИС – интелектуална свобода) и „четворката на автономността“ (ИА – интелектуална автономност) са очевидни. Свободата на словото (ИС) е в зависимост от културната памет (ИА) и обратното. Свободата на информация (ИС) е съответна на информацията (ИА). Свободата на медиите (ИС) е условие за комуникацията и комуникативните модели (ИА) на учения и обратното. Правото на лична неприкосновеност и личен живот (ИС) е във връзка с културния капитал и моралния авторитет (ИА) на учения.

Вторият елемент, който Дейвид Резник добавя към разбирането на научния етос, е **законност**. Тъй като е висша обществена дейност, чрез която се произвеждат духовни блага, а Карл Маркс дори я нарича „*непосредствена производителна сила*“, то научната дейност няма как да не бъде правно регулирана. Етичната и правна регулация на научната дейност са взаимнодопълващи се части на едно цяло. Цялото е естественият човешкият

стремеж към познание, който в условия на живеене в общност с другите и в общество, е необходимо да бъде регулиран, така че да бъдат защитени правата и интересите на всички. Етиката в науката и правната регулация на науката гарантират автономността на науката и научното поле спрямо останалите обществени полета.

Законът за висшето образование и Законът за развитието на академичния състав в Република България са правнонормативни актове, които уреждат взаимоотношенията във висшето образование и науката. Като такива те са във връзка с нормите на научната етика.

Възниква въпросът кой регулативен механизъм е по-важен в полето на науката – етическия чрез научната етика или правнонормативния чрез законността? И двата са еднакво важни – етиката в науката е преди всичко инструмент за саморегулация на взаимоотношенията в научното поле, а правната уредба и законността установяват процеса на правна регулация. Етичните норми в науката имат доброволен характер. Правно-юридическите норми са еднакво задължителни за всички.

Ако се върнем към „*квадратния модел"* по Толкът Парсънс – интерпретация на Михаил Мирчев (Фигура 1) също ще видим, че научната етика и правнонормативните основи за изграждане на научното поле са еднакво важни. Поставени са в основата на квадрата, чрез които се постига устойчивост на обществената система – в конкретния случай на системата за висше образование и наука. Но етичното все пак е преди правното, доколкото правнонормативната регулация следва да изхожда от обичаите и нравите, от възприетите в даденото поле ценности и морални норми.

Колегиалност е модусът на взаимоотношение в науката, който Дейвид Резник определя като компонент от научния етос. В университета всички сме колеги, защото работим споделено и заедно в полето на науката, но доколко сме колегиални един спрямо други?

Станка Калчева прави интересно емпирично изследване на колегиалността на научната организация (резултатите са публикувани през 2012 г.).[166] Изследването установява висока степен на колегиалност в научната

[166] Калчева, Станка. Колегиалните отношения в научната организация: сравнителен анализ на четири типа професионални организации. В: Валентина Драмалиева, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 77-86.

колегия в сравнение с другите изследвани колегии – предприятие за производство и услуги и медия. Макар и отдавнашно – 2012 г., днес изглежда като предходна минала епоха, изследването е ценно от гледна точка на операционализацията на понятието „колегиалност“. Предложената операционализация може да ни ориентира какво да разбираме под това понятие, а може и да се използва при съвременни изследвания на същия предмет, който и днес не губи актуалност. Колегиалността се операционализира чрез следните три групи понятийни индикатори, т.е. индикаторите се съдържат в понятието:

- ☺ Колегиални отношения в микросредата – посочени са 6 емпирични индикатора тук (всеки е вид отношение): добронамереност, приемане на перспективата на другия, самокритичност, завист, егоцентрична ориентация, неразбирателство (липса на кооперация);
- ☺ Професионална компетентност на всеки член на колегията;
- ☺ Междуличностни отношения по скалата „симпатия – антипатия“: приятелство, симпатия, безразличие, антипатия, враждебност.

Следващото предложение на Дейвид Резник е **честността** като основен морален императив в научния етос. Честността в научната етика се проявява в няколко посоки.

Честност по отношение на научното изследване като методика и методология, като използвани теоретични и емпирични източници. Честност в обявяването на научните резултати, тяхната интерпретация и анализ. Честност в авторството и уважение авторството на другите.

Честност като императив на междуличностните и институционални отношения между учените, преподавателите, между преподавателите и студентите, между самите студенти.

Честност спрямо обществото, културата и паметта, защото науката, а и университетското преподаване са обществени дейности от най-висш духовен порядък. Продуктът на науката е обществен продукт, обществено благо. Образователният продукт – също. Науката и образованието са тясно свързани с културата и паметта – чрез тях се изграждат културата и паметта и едновременно с това, чрез тях те се и предават.

Честност към себе си – честна самооценка на нивото на компетентност и умения.

Без честност е невъзможно да се постигне дори и най-ниско ниво на колегиалност, а след това и общностност в науката. Същевременно самият Мъртън, дефинирайки научния етос, подчертава, че съществените научни открития са продукт на сътрудничество между колегите изследователи в общността. Общността е интелектуалният собственик, притежателят на интелектуалните права върху произведените научни продукти от учените.[167]

Без общността, т.е. без честността, върху която тя да се изгради, дали ще има наука?

Науката не е и никога не е била индивидуално действие и постижение, макар отделен учен да постига конкретното теоретично обобщение и да извежда докрай теоретичното моделиране на изследваните явления, процеси, тенденции. Тя винаги е колективно, общностно дело – прави се от всички в колегията, в катедрата, в научното звено, в общността. Затова започваме научните изследвания и дори изпитните реферати и есета от четене на научни книги, за да видим преди нас и до нас, в нашето време, какво вече е направено, какво можем да заимстваме, какво да доразвием. Затова търсим разговора, научната дискусия с колегите, за да открием друга гледна точка към онова, което изследваме, и от тази друга перспектива да го погледнем и да видим какво ще се разкрие пред нас.

В логиката на общността в науката се развиват и така нар. *научни школи*, като пространства на честно достигнатото и споделено научно познание. Достиженията на науката по отношение на разбирането и овладяването на познанието не принадлежат на индивида, а на школата, на общността. Подписът на учения показва кой носи отговорността за честността в направеното изследване, кой е авторът, но не притежателят. Знанието, познанието, истината не могат да бъдат притежание на някого. Християнската етика посочва, че бидейки дадени от Бог, те са на всички и на общността.

Същият принцип е заложен при разпределението на интелектуалната собственост върху научните продукти, произведени в световните университети – по данни на Световната организация за интелектуална собственост, повечето от университетите в света днес са притежатели на интелектуалната собственост. За изследователите, преподавателите, студентите, които работят заедно в университета, остават авторските права.

---

[167] Merton, Robert. Ibid., p. 273.

Тук внимавайте, защото това пряко ви засяга. Според приетия Правилник за интелектуалната собственост в УНСС от 2014 г., университетът е притежател на интелектуалната собственост върху всички произведени научни продукти от членовете на академичната общност, включително и студентите.

Това означава, че ако изследователят прояви форма на нечестност в научното творчество, той вменява тази нечестност и на общността, в която работи. Същото се отнася и за студентите, които проявяват нечестност при разработване на курсови работи или друг тип учебни научни продукти, които се представят пред общността и остават за нея. Ще кажете, какво пък толкова – това се единични случаи. Напоследък не са единични, а дори и един да е – нали сте чували приказката за лъжичката катран в кацата с мед?

Заслужава специално внимание и императивът на Дейвид Резник за **уважение към изследователския обект**. Обект на изследване е нещото, което се изследва. Обект може да са хора, животни, документи, книги, медии, обществени институции, обществени процеси, социални факти, народни обичаи, земята, космоса, морето и др. под. Предмет на изследване е специфичният проблем, който обекта носи. Нормата за уважение към изследователския обектът може да бъде допълнена и с уважение към изследователския предмет.

Нормата за уважение изисква прилагане без компромиси на Кантовия функционален императив за отношение към другите като към цел, а не като към средство. Това особено се отнася за изследванията, в чийто обект попадат уязвими обществени групи – деца или бежанци, например. А също и същества, които човек е склонен да смята за по-нисши от него – животни, растения.

Уважението на обекта и предмета като етически принцип е тясно свързано с методологическия принцип на позитивизма на Огюст Конт за разграничаване на субекта от обекта на изследване. Според Огюст Конт, позитивна социология може да има само при положение, че субектът, т.е. изследователят, се отдалечи, разграничи от изследвания обект чрез приложение на обективни методики. Да се разграничи от обекта означава да не се чувства свързан с него, част от него – например, жена изследовател, която се занимава със социологически изследвания на жените не бива да

подхожда към обекта си през призмата на личното си женско битие, не бива да се идентифицира с обекта. След това, за да спази императива за уважение, следва да се отнася към обекта като равностоен на себе си, практически зачитайки всичките му права.

Императивът за уважение на обекта и предмета на изследване има връзка с Мъртановата „безкористност“. Проявата под каквато и да е форма на корист в научното изследване – било по отношение на обекта и предмета или спрямо метода, изкривява посоката на изследване и научните резултати.

Постигането на научни резултати говори, че изследването е към края си. След като приключи, изследователят често прави самооценка за постигнатите чрез изследването приноси към развитието на науката. Дейвид Резник включва в научния етос нормата за **признаване на приносите**. Може би е добре тя да се допълни още и с обективност при самооценката на приносите, защото преди да бъдат признати от научната общност, приносите трябва да са изведени и формулирани от изследователя.

Тук възниква въпросът: що е то научен принос? Отговорът му е дълъг и многостранен, но за целите на този учебник ще се ограничим до определението на научен принос като „новост в науката“ – новост по отношение на методиката, методологията, теорията. Императивът за признаване на приносите предполага научната общност да е изработила и приела дефиниция за принос в науката. Това не е етична задача, а е теоретико-методологическа. След като има модел на приноса, то през него може да се прави оценка на предложенията за приноси и следващо тяхно признаване като такива. Разбира се, самооценката, оценката и признаването на приносите зависят в много голяма степен от нивото на познание, което общността е постигнала.

Проекции на научната етика, що се отнася до научните приноси, могат да се търсят по линия на етичното отношение, безкористността, честността на изследователя при самооценката и на общността при оценката и признаването.

Дейвид Резник извежда още и императиви като: старателна прецизност и откритост, ефикасност и социална отговорност в етоса на науката. Практиката в научното поле вече многократно е потвърдила, че няма как да се

прави наука с гръб към подобни етически стандарти. Тъй като научните постижения стават основа на университетски лекционни курсове, то Резник прибавя в научния етос още и стандарти като обучение, възможности за научно развитие, за академична кариера.

Така се формира структурата на ценностното ядро на научния етос. И до днес научноизследователските търсения на отговори на въпроса „що е то научен етос“ продължават. Човешкото общество се променя. Говори се за *постчовешко общество* с *постмодерна етика.* Всъщност новият модел за човешко общество усилено търси измеренията на нова етичност – така нареченото „*ново нормално*“. Както бе казано по-горе, чрез етиката и най-вече приложната, се променят ценностите и мисленето на хората, а след това и конструкцията и видът на човешкото общество.

Естествено е да се променя и науката сама по себе си. Джон Зиман дефинира новата наука след 2000 г. като „*постакадемична наука*“, различавайки я от предходницата й „*академичната наука*“.[168] „Постакадемичната“ според него е отворена към обществото и хората, развива се вследствие на конкретни потребности в обществото и търси своята популярност и пазар. Докато класическата академична наука стои затворена в научното си поле. Трудно ми е да се съглася – науката по дефиниция, а и практически, винаги е задоволявала висша духовна обществена потребност. Но има един важен нюанс, в който Зиман е прав – *постакадемичната наука* е ориентирана към *impact* (въздействие, основен наукометричен показател), а академичната – към *откривателство* и *изследване*. Дори и само той, заедно с изкуствения интелект са достатъчни, за да се замислим за нови акценти в научния етос.

Научният етос е в тясна връзка с учения, изследователя, този, който е сроден на науката и образованието. От една страна, промяната в макроконтекста на обществото рефлектира на мезониво върху науката и научния етос, и всичко това се отразява върху учения и неговия микросвят. От друга страна е обратното – промяната започва от учения, преминава през научния етос и науката и резултира в развитието на обществото като социологическа система. И в двете посоки научният етос и ученият взаимодействат.

---

[168] Ziman, John. *Real science. What it is, and what it means*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Да бъдеш учен

През 1989 г. Американската академия на науките издава книга, в която представя нравствената система на американската наука. Книгата се казва „*Да бъдеш учен*“. От нея разбираме, че да бъдеш учен означава не само да владееш и прилагаш научна методология и методи за изследване, но и да носиш науката като призвание, да живееш с нея честно, свободно и етично. Доверието е етичната норма, с която започва книгата, защото именно то изгражда отношенията в науката, научната общност и отношенията на науката и обществото.[169]

Доколкото етиката е най-напред отношение към самия себе си, а след това и към другите, то и научната етика изисква най-напред ученият (преподавателят, изследователят, интелектуалецът) да се вгледа в себе си и честно да провери доколко той самият е учен.

Виолета Цакова извежда следните *качества* на учения:

- ☺ Неспокоен и търсещ творчески дух и изследователски нюх;
- ☺ Свободомислие и склонност към риск в името на познанието;
- ☺ Социална чувствителност и реалистична оценка;
- ☺ Взискателност и критичност към себе си и научната продукция на колегите;
- ☺ Честност и обективност при оценяването и самооценяването;
- ☺ Доблест и смелост по отношение на грешките;
- ☺ Толерантност, търпимост, уважение към чуждото мнение;
- ☺ Човешка, гражданска и научна съвест;
- ☺ Издръжливост на несгоди по пътя към истината;
- ☺ Нетърпимост към научната измама, неподкупност.

Редом с тях са и специфичните *нагласи* на човека, който професионално се занимава с наука и научни изследвания:

- ☺ Пиетет към науката и призвание за научна работа;
- ☺ Благородство и духовен аристократизъм;

[169] National Academy of Sciences. *On Being a Scientist: A Guide to Responsible Conduct in Research*. 3rd Edition. Washington D.C. The National Academies Press, 2009.

- ☺ Дарба за прозрение;
- ☺ Понасяне на големи физически, психически, емоционални и интелектуални натоварвания. Тук някой би казал, че заниманията с наука не предполагат физическа, а само интелектуална умора. Това съвсем не е така. Уморява се, изтощава се и тялото, заедно с интелекта.[170]

Ученият е човек с дар.

А всеки, който е приел дар от вселената, както е модерно да се говори, или от Бог, както според мен е правилно да се мисли, е длъжен да го върне даром на хората и обществото си: „*Даром получихте, даром давайте*“ (Мат. 18:8).

Пътят към получаването на дара е пътя към познанието, към истината, който учените извървяват чрез научните изследвания, които правят. По този път е важна научната етика. Изминавайки го, ученият изгражда взаимоотношенията си с другите – колегите, студентите, ценностно близките му от така нар. „ние“ – група, но и с ценностно далечните му – представителите на „чуждите“. Връщането на дара предполага към тези взаимоотношения да се добавят и други – отношенията между учения и общността извън научната колегиална общност, на която следва да се предаде дарът на познанието. Предаването на дара предполага публикации в научни издания на достигнатите резултати от направените научни изследвания.

В хода на реализация на публикациите ученият влиза във взаимоотношения с редактори, рецензенти, коректори. Необходимо е този етап от работата си да подчини на принципите и нормите на така нар. *публикационна етика*. Достигнатото познание преподаваме на студентите си. Ето още едни тип взаимоотношения, които попадат под етическата регулация. Учените често комуникират резултатите от научните си изследвания с широката масова и научно неподготвена публика чрез медиите. Ето още два типа взаимоотношения между учените и медиите, и между изследователите и масовата публика, които ученият изгражда върху ценностите и принципите на научната етика.

[170] Посочените качества и нагласи са цитирани по: Цакова, Виолета. Аспекти на научната етика. В: *Научни трудове на УНСС*, Т. 2/2008, с. 58-90.

Процесите на достигане и предаване на дара крият множество капани за етически конфликти. Като започнем от избора на изследователски проблем и съгласието или несъгласието на колегията с него, изкушенията при приложението на обективната методика за изследване, формулирането на приноси, и достигнем до естествената реакция на отхвърляне на новото познание от общността – просветената колегиална и масовата популярна.

Какво прави ученият, когато общността отхвърля достигнатото от него познание? Скандал ли? Самоунищожава ли се? Примирява се и някак продължава? Работи за подходяща възможност да предаде дара, който носи?

Джоузеф Камбъл, въз основа на резултати от психологически изследвания на световната митология, извежда три стратегии за предаване на дара.[171] Следвайки първат, дароносителите стават търговци на своя дар. Разфасоват достигнатото от тях познание в малки порции, достъпни за възприятието на публиката и ги продават на цени, каквито публиката е способна да плати.

Втората стратегия е най-безполезна – следващите я се самоунищожават, самозатваряйки се и самоотдалечавайки се от другите, които не могат и не желаят да приемат новото познание. Остават сами, неразбрани и обидени.

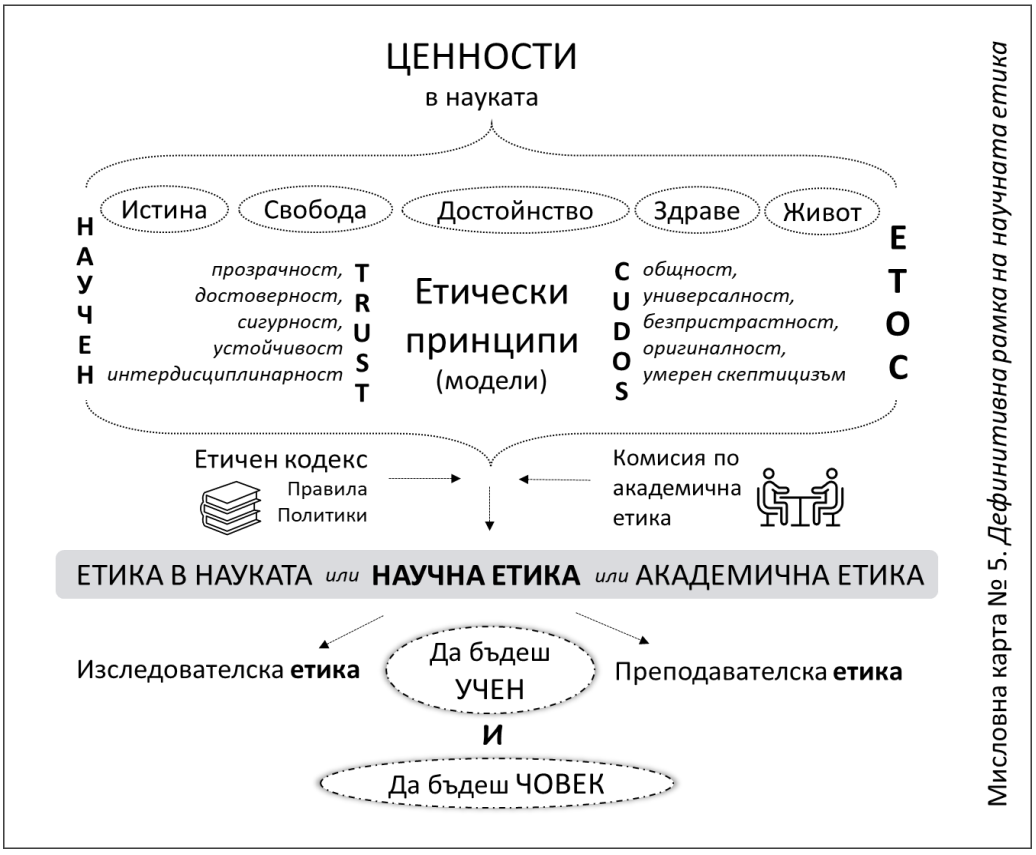
Третата стратегия е тази на учителите. Следвайки призванието си, те подготвят публиката да приеме техния дар и когато тя е психически, емоционално и когнитивно готова – поднасят й новото познание, което трансформира всекидневната рутина на живота, повишава културата и издига човека и неговия народ до „*висотата на времето*“, както би казал Хосе Ортега-и-Гасет.

Според мен да бъдеш учен означава да избереш третата стратегия за предаване на дара, който си получил. Първите остават търговци, вторите – самотници. Третата стратегия означава не само да умееш да откриваш и разбираш новото познание, но и да разплетеш цяла плетеница от взаимоотношения в сферата на науката. Разплитането иска етика, дори и когато нея никаква я няма в общността.

Самородната научна етика
изгражда и развива учения и науката.

[171] Камбъл, Джоузеф. *Пътища към блаженството*. София, „Изток-Запад”, 2006.

Това е така именно заради научния етос, присъщ на учения и на науката едновременно и свободата на мисълта и разума, интелектуалната автономност, доверието и отговорността, върху които той е изграден.

Функции на научната етика

Функциите са определен род положителни въздействия на един субект върху обект, които способстват за благоприятното развитие на обекта, подложен на въздействие, а също и на въздействащия субект. Следователно, когато говорим за функции, най-първо трябва да определим кой е субекта и кой – обекта на въздействие. Тук субектът е научната етика, която въздейства върху обекта – сферата на науката, на професиите, свързани с наука, научно изследване и преподаване, и на значимите казуси в научното поле.

Според цитираните по-горе автори, основната функция на научната етика е да служи като регулатор на взаимоотношенията в науката и на развитието на самата наука. Това е така нар. *регулираща функция*.

Как става етичната регулация на отношенията в научното поле? За да стане, е необходимо най-напред да се установи така нар. *ценностен консенсус* в общността, институцията, колегията. След това да се създадат инструментите за регулиране – етични кодекси, правила за етично поведение, политики, декларации (прочетете за тях в следващия параграф). Върху тяхната основа се учредяват етическите регулаторни институции, като комисии или съвети по академична етика, например. Те извършват етичната регулация, съблюдавайки етичните нормативни документи и правилниците за собствената си дейност.

Какво би могло да бъде противоположно на научната етика като регулатор на отношенията в науката? Виолета Цакова дава отговор – това са прилаганите спрямо науката външни на нея и чужди на природата й административни, партийни и политически режими за регулация.[172]

Тук попадат нормите на правна регулация на отношенията в науката – законите, правилниците, други поднормативни държавни актове. Правната регулация е функционална спрямо обекта на регулиране само ако изхожда от самоприетата от обекта етична, морална, ценностна саморегулация.

Вижте „*квадратния модел"* по Толкът Парсънс от Въведението на учебника (Фигура 1) – етиката и правото са в основата на устойчивостта на обществената система. Но има една стрелка от етиката към правото, която показва посоката на движение на *нормативната информация* в обществото или общността, към която се прилага моделът. И ако тази стрелка се прекъсне или обърне посоката си, то правните норми стават дисфункционални, т.е. реализират негативни въздействия върху обекта.

Партийните и политическите режими за регулация на отношенията в науката са крайно неприемливи в условия на отворено демократично общество на знанието. Това са режими на ограничаване на интелектуалната свобода и автономност, които са витално важни за развитието на науката като висша познавателна човешка дейност. Режимите на външна намеса в

[172] Цакова, Виолета. Аспекти на научната етика. В*: Научни трудове на УНСС*, Т. 2/2008, с. 58-90.

научните изследвания и тяхната публикация и популяризация се наричат **цензура**. Цензурата най-често се изразява във външно настояване авторът да изключи определена част от произведението и се комбинира с форма на заплаха за автора.

Според Виолета Цакова, научната етика като систематизация на моралните норми и правилата, които работещите в и с наука се самозадължават да спазват, е основният регулатор на отношенията в науката и на самата наука. Част от нормите са съпътствали науката във вековете на нейното развитие и до днес са запазили своята непреходност. Други са отражение на конкретно историческо време и ситуация. Според Цакова, именно моралът в науката, като основа на научната етика е съхранил „*нейната загадъчност, тайнствена красота и притегателна сила*“. Авторът противопоставя етиката в науката срещу „*прилаганите спрямо нея административни, политически и партийни режими*“. Етиката съхранява, изгражда, развива науката, а „*режимите*“ я стягат и затварят. „*Администрирането в науката и нейното бюрократизиране започват тогава, когато властта осъзнава и признава силата на знанието и пожелава да го контролира, подобно на всеки значим ресурс*“, пише авторът.[173]

Освен регулираща функция, научната етика осъществява и още два типа функции спрямо обекта, към който се прилага. Те са: *оценяваща* и *формираща*.

Оценяващата функция предполага добросъвестно, професионално, безпристрастно и свободно изработване на **етическа оценка**. Оценката служи за разрешаване на етически спорове, за утвърждаване на ценности и етически норми, за аргументиране на необходимост от промяна в етичната рамка на общността. Тя започва от етически анализ и следва да даде морална обосновка за етическо решение и последващо действие. Важно е анализът да бъде етически, а не социологически, икономически, или правноюридически. Етическият анализ се фокусира върху ценностите, нравствеността, етическите норми и принципи. Той започва от точното разпознаване и дефиниране на етическия проблем. Изисква проучване на засегнатите

[173] Цакова, Виолета. Аспекти на научната етика. В: *Научни трудове на УНСС*, Т. 2/2008, с. 58-90.

страни, а и на другите, които биха могли по някакъв начин да бъдат засегнати от етическата оценка. След това е необходимо изработване на матрица за събиране на информация по случая, събиране и систематизиране на информацията. Следва дискусия на възможните подходи за етически анализ и прилагане на избрания подход. Финалът на етическия анализ, в зависимост от това колко добре и професионално е изработен, следва да доведе до етическа оценка.

Формиращата функция се изразява чрез действия, които имат за цел да формират, да установят *колективно етическо съзнание* в полето на прилагане на научната етика. „Колективното съзнание“ се формира на база колективни чувства – когато става дума за етика, това са колективни *морални чувства*. Върху тях се изграждат колективни представи или колективни етически представи и етически нагласи. Съчетанието от чувства и представи води до колективно съзнание. Затова много важни са чувствата или още моралните чувства, за които говори Адам Смит.[174] Чрез тях се осъществява формиращата функция на научната етика, но те са в основата и на другите две от научноетическата функционална триада.

Що е то Етичен кодекс?

Систематизацията на основните ценности и принципи, на основните етични норми и стандарти, приложими към дадената област, сфера, поле, професия, изгражда съдържанието на Етичния кодекс. Етични кодекси се приемат и от отделните институции и имат обхват на приложение и валидност само в рамките на институцията. Такъв е Етичният кодекс на училището, което сте завършили. Същия по тип е и Етичният кодекс на университета, в който избрахте да учите – **Университета за национално и световно стопанство**.

В йерархията на нормативните документи, които изпълняват функцията на етични регулатори, етичните кодекси заемат най-висока позиция, т.е. най-важни са, нормите им имат валидност за всички в сферата, общността,

[174] Смит, Адам. *Теория на моралните чувства*. С., „Изток-Запад“, 2021.

институцията, в която се прилагат. [175] В системата на научната етика, като приложно етическо познание, могат да се разграничат три типа нормативни документи, систематизиращи етичните норми, приложими към висшето образование и науката. Те са:

- ☺ Етичен кодекс – най висок ранг;
- ☺ Правила за поведение (етично поведение) – по-нисък ранг;
- ☺ Политики за утвърждаване на ценности в науката или постигане на определени научни цели.

Етичните кодекси и Правилата казват какво трябва да бъде поведението, т.е. нормират поведението, утвърждавайки възприетите ценности и морал. Политиките очертават онова, което трябва да бъде постигнато – конкретна цел или утвърждаване на ценност чрез спазването на етичните правила и правнонормативните разпоредби.

Разграничават се следните два вида етични кодекси:

- ☺ Етични кодекси, основани върху съответствие;
- ☺ Етични кодекси, основани върху ценности.

Етични кодекси, основани върху съответствие

Това са етични кодекси, чиито норми и правила са напълно съответни на правнонормативната уредба – те допълват, дообясняват, доразясняват съществуващи законодателни инструменти. Етичните кодекси, основани на съответствието (compliance-based codes of ethics), освен систематизация на етични норми, изясняващи, подкрепящи законодателните, съдържат и наказания при неизпълнение на нормите.

Етични кодекси, основани върху ценности

В тях се кодифицират ценностите, които общността доброволно приема и поставя като основен фундамент в мисленето и действията си. Кодексите, основани върху ценности (value-based codes of ethics), представляват

[175] За разлика от етичните, правните кодекси са нормативни актове от 3-ти ранг в йерархията на нормативните документи: Конституция – Международни договори – Кодекси – Закони – Подзаконови нормативни актове – Постановления, Правилници, Наредби.

систематизация от етични норми и правила, чрез спазването на които общността гарантира утвърждаването на възприетата от нея ценностна рамка Тук наказания за нарушение на правилата не се предписват. Разчита се на моралното съзнание на хората, което саморегулира поведението им.

Този тип кодекси се наричат още етични кодекси, основани на интегритета (integrity-based codes of ethics). За да разберем този тип етични кодекси, е необходимо да осмислим понятието „интегритет“.[176]

В Речника на българския език е дадено следното значение на думата „интегритет“ – *цялостност, интегрираност*.[177] Това лексикално значение води към мисълта, че етичните кодекси, основани на интегритета, са ориентирани към постигане на интегрираност в дадената област, сфера, професия, към които се прилагат. Етичният кодекс има точно тази цел – да служи за изграждане на единодействаща общност, равно подчинена на едни и същи правила за етично поведение. Интегрираността се постига именно чрез подчинение на едни и същи правила и поставяне на обективните правила над личните интереси на всеки член на общността.

В Речник на английския език[178] думата „integrity“ има още едно значение, освен цялостност, интегрираност, както се превежда и използва на български. Тя означава също и *честност, почтеност, твърди и непроменливи морални убеждения*. В този смисъл етичните кодекси, основани на интегритета, представляват систематизация от етични норми и правила, утвърждаващи и целящи постигане на цялостност и интегрираност в общността въз основа на честността, почтеността, всеобщо възприетите морални убеждения и нагласи.

Същностно погледнато, разлика между етичните кодекси, основани върху ценности и върху интегритет няма. Разликата е на нивото на думите, като вербални изрази на същността – в този случай това са думите „ценности“ и „интегритет“. Същността, смисълът може да се предава чрез различни словоформи – думи. Всеки от нас избира думите в неговия си речник. Изборът на думи, с които изразяваме мислите си, е зависим от множество и

---

[176] Дефиниция на понятието прави Валентина Драмалиева В: Драмалиева, Валентина. Професионализъм и интегритет в науката. В: „*Етически изследвания*“, бр. 1/2023.

[177] Интегритет - БАН, Институт за български език. *Речник на българския език* - https://ibl.bas.bg.

[178] Integrity – Cambridge Dictionary - https://dictionary.cambridge.org/

най-разнообразни фактори. Изборът на думи, т.е. речникът, с който си служим, езикът, с който говорим, е врата към съзнанието на човека, но също и към колективното съзнание на общността, към която човекът принадлежи. Писателят Димитър Бежански казва, „*че когато нещата не се наричат с истинските им имена, винаги се прикрива някакъв дефект*“.[179] Затова слушайте внимателно, мислете върху думите, които чувате и думите, които изричате. Усещайте ги.

Етиката започва от думите
и се изразява чрез думите.
Научната етика също.

Възможно е човек да има дълбоко етични намерения, но да не е намерил точните думи, с които да ги изрази – и ето, обявяват го за престъпник на етичните норми, защото това, което се чува, нерядко е по-силно от това, което всъщност е.

Етичните кодекси също са думи.

Независимо дали са от първия разгледан тук тип – кодекси на съответствието, или от втория – основани върху ценности или интегритет, те представляват множество думи, подредени в изречения, образуващи *членовете, алинеите* и *параграфите* на кодекса. Членовете, алинеите и параграфите са така нар. *разпоредби на кодекса*, които изразяват етичните норми, моралните нагласи, нравствените качества, които хората в областта, сферата, полето, професията доброволно приемат да следват.

За да стигнат до конкретни правила, до кодификация на етичното поведение, съставящите етични кодекси следва да приложат определена *методология*, чрез която, от една страна, да се направи връзката между абстрактното, теоретичното, обективното етическо познание и инструмента за неговото практическо приложение – Етичния кодекс. А от друга – да се изгради вътрешната *логична последователност* и *непротиворечивост* на кодекса като система от приложни етически правила.

От трета страна, методологията е необходима, за да се осъществи органична връзка между инструментите на правнонормативната регулация в

[179] Бежански, Димитър. Синонимизация. В: *Търся Французойка*. Варна. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2001.

съответното поле и етичния кодекс. Етичният кодекс, за да е функционален, т.е. да реализира положителни въздействия по отношение на регулираната от него област, професия, казус, би следвало да е в органично съгласие с правнонормативната законодателна база. При това съгласието следва да е установено въз основа на метода на органичното взаимно допълване и взаимна необходимост на етичната и правна регулация, а не Етичният кодекс да върви след законодателната рамка и да се опитва да я преведе на уж поразбираем език. Този втори вариант, при който етичният кодекс се приспособява към правнонормативната уредба, говори за загуба на автономност на полето, чиито взаимоотношения се уреждат чрез етичния кодекс в полза на политическото поле, от което се генерира съответното законодателство.

Методологията е начин на мислене, който предполага приложение на абстрактно-теоретичното в конкретното емпирично. Етичните кодекси, сред тях най-вече етичните кодекси, кодифициращи принципите на научната етика, безсъмнено отразяват начина на мислене на съставителите им. **Етика и мислене** са свързани и взаимозависими, толкова силно, колкото и етика и думи. Съставянето на етичен кодекс предполага приложение на така нар. метод „*операционализация*“. Ще срещате този метод много често в социологическото си обучение и социологическата си практика, защото чрез него теоретично се моделира предмета на социологическото емпирично изследване – а това е първата стъпка в емпиричната социология.

Какво означава „операционализация“?

Най-простичко казано, това е мисловен процес на разграждане на предмета на изследване (проблемът, който се изследва) или на дадено социологическо понятие на неговите съставни елементи. След това – същото разграждане на всеки елемент поотделно, докато се достигне до конкретни емпирични индикатори за изследване на предмета или познаване на социологическото понятие. Напред в обучението си по социология ще обогатявате и усложнявате знанието и умението си да операционализирате. Назад в този учебник, още в Първа глава, е въведен методът „операционализация“ – тук продължаваме с опита за неговото осмисляне чрез дефиницията, която Стоян Михайлов му дава в Енциклопедичен речник по социология:

„*Операционализация на социологическите понятия е процес на откриване на понятийни индикатори от първа, втора до n-та степен и в*

последна сметка на емпирични индикатори на дадено социологическо понятие с цел да се разкрие и уточни неговото съдържание; да се конкретизира това понятие като се премине на по-ниски „етажи“ на социологическото познание; да се набере индивидуална емпирична информация, която дава възможност да се стигне по обратен път до измерване на понятието“.[180]

От гледна точка на етиката като наука, етичните кодекси представляват конкретна форма на систематизация на нормите на приложната етика, възприети в съответната значима обществена сфера, професия или по отношение на значими обществени казуси. Те са конкретизация на съответната професионална етика като приложно етическо познание. Като такива отразяват и се изграждат върху теоретичните модели на етиката като наука, както и на методите за етическо изследване.

Виолета Цакова предупреждава, че „*написването и популяризирането на правилата е много трудна задача*“.[181] Тук нека да подчертаем, че съставянето на етичен кодекс изисква колективна, екипна работа, което значително усложнява задачата. Един човек с един ум далеч не е достатъчен, за да обхване и нормира ценностно-етичната проблематика в дадена сфера. Но да се върнем към думите на Виолета Цакова, която изрично говори не за всякакви правила, а за *етични правила в науката*. Авторът акцентира върху дейностите „*написване*“ и „*популяризиране*“ на етичните правила в науката. Ако се опитаме да моделираме *алгоритъм за написване на етичен кодекс в науката*, то около посочените две дейности можем да добавим още и други, извършвани последователно.

Алгоритъм за създаване на етичен кодекс в науката

Първата стъпка, още преди написването, е дефиниране на ценностната рамка и общностно приетото разбиране за морал. Не индивидуалните ценности и морални разбирания на отделни хора от общността. А общностното, колективно разбиране за ценности и нравственост в общността.

---

[180] Михайлов, Стоян. Операционализация. В: Тилкиджиев, Н. и С. Михайлов (съст. и ред.) *Енциклопедичен речник по социология*. С., „М-8-М“, 1997, с. 318-319.

[181] Цакова, Виолета. Аспекти на научната етика. В: *Научни трудове на УНСС*, Т. 2/2008, с. 58-90.

Втората стъпка е операционализация на приетите ценности, нравственост, за да се достигне до конкретни и практически приложими правила.

Третата стъпка предполага дейността „написване“ на правилата. Тук особено важни са езикът, думите, чрез които ще бъде предаден смисъла на правилата, така че да бъдат тълкувани и разбрани по еднакъв начин от членовете на общността.

След написването върви редактиране на написаното – четвърта стъпка.

Петата стъпка е ранжиране на правилата според съдържателната им важност и обхват на приложение. В резултат от ранжирането някои правила стават членове на кодекса; други – алинеи, които дообясняват членовете или дават разновидност на приложението им; трети влизат в ролята на точки, поясняващи алинеите; четвърти отпадат от проекта за етичен кодекс, защото или представляват повторения, или излизат извън приетата ценностна рамка, а може и защото вече фигурират в други нормативни документи с етичен или правен характер.

Следва оформяне на кодекса – шеста стъпка. Оформянето е смислово като към правилата се добавят преамбюл и заключителна част, а след това и графично, според предпочитания графичен стил от авторите.

Седмата стъпка е „популяризиране“ на кодекса. Популяризирането става чрез неговото формално и неформално приемане от общността. Формалното приемане изисква спазване на съответна процедура в общността. Най-често процедурата преминава през следните етапи:

- ☺ Разпространение сред общността на проект за етичен кодекс;
- ☺ Дискутиране, обсъждане на проекта;
- ☺ Приемане на проекта и бележките към него чрез гласуване;
- ☺ Окончателно оформяне на проекта според резултатите от дискусията и гласуването,;
- ☺ Публикуване на етичния кодекс като официален нормативен документ в общността.

Неформалното приемане на кодекса се осъществява най-вече чрез междуличностна комуникация между членовете на общността по отделни правила на кодекса или по кодекса в неговата цялост.

Практиката на живота показва, че колкото по-трудна е задачата, толкова по-високо е удовлетворението от нейното изпълнение, толкова по-

широк е и кръгът на ефектите от нейното решение. Задачите, които са насочени към общността и нейното благоденствие са значително по-сложни от задачите, които търсят индивидуални решения. Съставянето на етичен кодекс в науката е сложна задача, насочена към научната общност. Но, както пише Виолета Цакова, „*трудността си заслужава заради възможните ефекти*“.

Какви ефекти са възможни?

На микониво по отношение на учения, етичният кодекс в науката дава предписание за ценностно и морално приемливото и неприемливо поведение в общността. Не бива да забравяме, че етичните кодекси в науката се отнасят за всички дейци в научното поле, независимо от специфичната социална роля, която те изпълняват. В този смисъл те служат като отправна, ориентировъчна точка за поведението и на вас, студентите, защото социалната роля „студент“ се изпълнява от дейци в научното поле.

На мезониво по отношение на общността или даденото субполе в полето на науката – например **Университета за национално и световно стопанство**, който представлява институция, около която се организира субполе в българското научно поле, етичният кодекс спомага за издигане на обществения авторитет, на престижа на даденото субполе. Това става по два пътя – вътрешен в самото субполе или институция, доколкото въз основа на общностно възприетите етични норми се изграждат отношения на колегиалност, добронамереност, усещане за интегрираност на общността. Външен, доколкото приемането на етичен кодекс означава публично деклариране на ценностните и морални разбирания, които водят общността.

На макониво по отношение на научното поле кодексите за научна етика са нормативен инструмент за запазване на автономността на полето спрямо други обществени полета. Автономността на кое да е поле е от особена важност за функционирането на полето като такова, но и за устойчивото развитие на обществото като цяло. Загубата на автономност на научното поле, метафорично казано, означава да нараниш, да отрежеш главата на човешкото тяло и да очакваш, че то ще продължи да живее и работи в полза на обществено благосъстояние. Етичните кодекси сами по себе си не са достатъчни, за да се запази автономността, но са един от основните нормативни инструменти за постигането на подобна цел. Разбира се, ако

нормите им са органично възприети от общността и ако общността ревниво преследва тяхното спазване от всеки неин член.

*Етичното поведение е **лична отговорност**.*
Установяването на етични стандарти
с цел запазване на автономността на дадено обществено поле
*е **колективна отговорност** на всички заедно.*

Ето пример. В курсова работа или в научно съчинение се установява преписване. Етиката, като колективна отговорност, изисква колегията да предупреди, да накаже дръзналия да наруши нормата. Колективната безотговорност, обратното, препоръчва случая да се остави настрана, да не му се обръща внимание и да се забрави, за да има мир в общността. Подобна проява на колективна безотговорност е предателство към мира, който иска справедливост, за да продължи да съществува. Заражда се и конфликт, който впоследствие се развива и дори излиза извън рамките на общността. Известно е, че конфликтите уронват престижа на личността, на общността, на полето. Известно е още, че веднъж излезли в публичността, те нерядко налагат външна намеса, а всяка външна намеса е загуба на автономност.

Помните ли откъде започна тази загуба на автономност? От нарушаване на етична норма и проява на колективна безотговорност спрямо нарушението.

„*Взривната поява на множество нови ситуации, родени от съвременната наука и представляващи предизвикателство към етиката, доведе през последните десетилетия до появата на огромно количество етически кодекси, създавани от различните научни общности за регулиране на тяхната дейност. Обикновено за спазването им, освен общественото мнение на научната общност, се грижат съответни етически комисии, които дават експертни заключения*“, пише Васил Проданов.[182]

Цитирам думите му, защото те потвърждават неразривната връзка на научната етика, като приложна етическа дисциплина, с практиката в научното поле. Един от инструментите за материализиране на тази връзка са

[182] Проданов, Васил. Етиката на науката. От Аристотел до Шеста рамкова програма. В: *Биоетика.* Сборник статии. С., МОН, 2004, с. 50-60.

именно етичните кодекси в науката, които, както казва авторът, се раждат като отговор на ситуации, представляващи етически интерес. Това са същите множество етични нарушения, които провокират създаването на първия етичен кодекс на социолози, този на Американската социологическа асоциация (вижте повече във Втора глава). Очевидно, обаче, не само социолозите извършват нарушения на етически принцип в работата си, но такива се наблюдават и в полето на други научни дисциплини, за да се стигне до кодифициране на етичното поведение в науката в така нар. етични кодекси.

Един от първите етични кодекси в науката е известният „Нюрнбергски кодекс“ от 1947 г. Повод за неговото създаване са съдебните решения на Нюрнбергския трибунал (1945-1947 г.), въз основа на които се формулира набор от правила, ограничаващи и в известен смисъл, забраняващи, провеждането на медицински изследвания върху хора. Тези правила са известни като *Нюрнбергски кодекс*, в който са заложени две основни норми:

- ☺ Първата постановява условията за допустимост на медицинските изследвания върху хора – само за придобиване на **знание в помощ на хората**, което по друг начин не може да се достигне и ако се провеждат при минимален риск за обекта на изследване;
- ☺ Втората вменява задължително изискване за **доброволно и съзнателно участие на хората** в подобни изследвания.

Тази втора норма впоследствие бива възприета като етична норма в научната етика въобще, доразработва се и се включва в етичните кодекси, регулиращи отношенията и изследванията в множество научни области, изучаващи човека и неговия околен свят. Така например, в полето на социологията нормата се развива в посока на получаване на предварително, преди започване на изследването, писмено *информирано съгласие на респондентите* или обектите на изследване да участват в него. Информираното съгласие предполага разясняване на целта и продължителността на изследването, начините на включване на респондента в него, възможните рискове и последствия от участието му. Ако респондентите са непълнолетни, то информирано съгласие за тяхното участие в изследването се дава от отговорните за тях възрастни – родители, настойници, училищни директори, учители.

По-късно, през 1964 г., в областта на медицинската наука се приема така нар. *Хелзинска декларация на Световната медицинска асоциация*. Тя представлява още една стъпка в развитието на етиката в науката. Забележете, че и Нюрнбергският кодекс и Хелзинската декларация, като първи опити в етическото кодифициране на науката са свързани с медицинската етика. Това е така, защото тя в най-голяма степен се отнася за най-висшето благо, дадено на човека – неговото здраве и живот (вижте по-подробно за медицинска етика като вид приложна етика във Втора глава).

Според декларацията, всяка програма с включена в нея методика за изследване на хора или животни следва да премине през етическа експертиза, дадена от независим етичен орган – *етична комисия*, преди да бъде реализирано изследването. Експертизата представлява независима проверка на програмата и методиката, необходима, за да се гарантира неприкосновеността на правата на участващите в изследването, както и ниската степен на рискове за тях.[183] В следващите години тази етическа норма за провеждане на научни медицински изследвания е възприета и в рамките на научната етика в множество други немедицински научни области, като социология, психология, културна антропология и др.

Така например, програмите на социологическите емпирични изследвания, провеждани сред деца във Великобритания, днес е задължително да получат одобрението на съответни етични комисии, преди да бъдат осъществени. В разговори колеги изследователи споделят, че най-трудно в процеса на провеждане на такова изследване е получаването на одобрение от етичната комисия.

Както показва появата на етичното кодифициране в науката, етичните норми в науката се установяват не само чрез етични кодекси, но и чрез *декларации*, в които дадената общност изразява своята ценностна ангажираност и морална отговорност. Колективни декларации и становища продължават да се използват и днес в науката за препотвърждаване на етически ангажименти. Пример за такива в социологическата наука са *Становище на Българската социологическа асоциация* от 2013 г. и *Декларация на катедра*

[183] Прочетете повече за целта и функциите на етическата експертиза на програмите за медицински изследвания в: Loue, Sana. *Textbook Of Research Ethics. Theory and Practice*. Kluwer Academic Publishers, 2002, p. 89-97.

„Социология“ при ФФ, СУ от същата година по повод спазване на етическите и професионални норми при провеждане и огласяване на социологически емпирични изследвания (цитирани във Втора глава).

Комисии по академична етика

Ако се върнем към посочения по-горе цитат от научно произведение на Васил Проданов, ще видим, че той говори и за „*етически комисии“*, а не само за етични кодекси, чрез които се осъществява етическото нормиране на дейността в дадена общност. Етическите комисии или още етични комисии са органи за саморегулация на дейността, доколкото те са ангажирани с осъществяване на контрол върху спазването на приетите етични норми, разписани в кодекси, правила за поведение, декларации и други документи, които общността приема.

Етичните комисии са съставени от избрани от съответната институция или общност представители. Всеки български университет, както и чуждестранните университети, а също и научните институти имат свои комисии по етиката. В УНСС се нарича „Комисия по академична етика“. Министерството на образованието и науката също учреди „Комисия по академична етика“, която има цел да разрешава спорове в полето на етиката в науката у нас.

Правомощията на етичните комисии са описани в етичния кодекс на институцията или общността. Те може да са само в полето на възникващите етични спорове, както е по-честата практика у нас. Но, както показва практиката в чуждестранни университети и научни институции, етичните комисии могат да изпълняват и функции по изготвяне на етическа оценка на програмите на научните изследвания.

Обществено мнение

Освен за етични комисии, Проданов говори и за *общественото мнение* в дадена област като регулатор на етичните взаимоотношения. Можем да кажем, че етичните комисии са формален регулатор – тяхното конституиране и действие нерядко е описано в самите етични кодекси. А общественото мнение е неформален регулатор на етиката във взаимоотношенията. Някой може да каже, че общественото мнение е отживелица и днес вече то

няма значение, то не съществува. Социологът Пиер Бурдийо дори пише статия със заглавие: „*Общественото мнение не съществува*“[184] , но текстът и смисълът, които авторът предава, сякаш подчертават не само съществуването, но и важността на общественото мнение дори и днес, в нашето високотехнологично общество на изкуствения интелект и маймунското „а“ – @. Преди да отхвърлите общественото мнение като етически регулатор, прочетете едноименната монография на Уолтър Липман, за да разберете що е то обществено мнение.[185] Не забравяйте, че социологът Елизабет Ноел-Нойман нарича общественото мнение „*нашата социална черупка*“.[186]

Ето какво пише Минчо Драганов в Енциклопедичен речник по социология за понятието „обществено мнение“ и неговите функции днес.

„*Общественото мнение е надиндивидуално, масово образувание в сферата на общественото съзнание, в което преобладава рационално-оценъчната съставка, изразявайки отношението на определени общности и хора към събития и явления в социалната действителност. Изразява норми или интереси на обществото, пречупени през интересите и вижданията на съответната социална общност. Субект на общественото мнение са стъпаловидно взаимосвързани групировки от хора – съответна прослойка, класа или цялото население в обществото, чийто норми и интереси се използват като критерии за оценка на дадено събитие и явление. Носителят на обществено мнение има свое ядро и свои „говорители“ или най-дейни изразители.*

Ролята и значението на общественото мнение в обществото се определя преди всичко от качеството му на важно средство за регулиране на обществения живот и саморегулиране на човешките общности. Тази роля то изразява във връзка с потребността от обществено признание и страха от социална изолация, а също така и благодарение на целесъобразността управленските органи в повечето случаи да се съобразяват с него. Ролята и значението на общественото мнение се определя от качеството

[184] Бурдийо, Пиер. Общественото мнение не съществува. В: *Критика и хуманизъм*, бр. 2, 1991, с. 167-174.

[185] Липман, Уолтър. *Общественото мнение*. С., „ЛиК“, 2001.

[186] Ноел-Нойман, Елизабет. *Спирала на мълчанието. Общественото мнение – нашата социална черупка*. С., „Люрен“, 2011.

му на важен механизъм за функциониране на демокрацията и необходимо средство за нейното разгръщане. Също и от качеството му на възпитателен фактор, който поощрява гражданската доблест и активност на хората, укрепва уважението им към социалните норми и подпомага тяхното по-дълбоко внедряване, допринася за изявата на груповия опит и народната мъдрост. Понякога то играе роля и на отдушник на масите. Общественото мнение изпълнява следните функции: да одобрява или осъжда, да подсказва, препоръчва или изисква, да удостоверява".

Казаното дотук може да бъде резюмирано както следва:

Научната етика е приложна етическа дисциплина, професионална етика на занимаващите се с наука. Тя е материализира чрез етични кодекси, правила за етично поведение, политики, декларации и становища, които отразяват ценностно-моралния консенсус в съответната област, сфера, поле, общност, професия. Регулиращи и контролиращи функции по отношение спазването на етичните норми имат етичните комисии, съвети, комитети като формални организации на хора, избрани от общността, както и общественото мнение като неформален регулатор на човешките взаимоотношения. Първите етични кодекси възникват в отговор на натрупване на етични нарушения в дадена област. По същата причина и българските учени посягат към етическо кодифициране на научната дейност в началото на XXI век.

Още през 1991 г. е публикувана монографията „*Нравите в науката*", която обръща внимание върху неетични и още повече – ненаучни практики в българската наука тогава.[187] Като контрапункт на подобни прояви авторът анализира и практики в науката, които показват достойнството, познанието и мъдростта на българския учен. В първите години след 2000-та са публикувани още група научни изследвания по етически проблеми в науката.

През 2004 г. Съюзът на учените в България представя първия проект за Етичен кодекс на българските учени.[188] Очевидна става необходимостта от ясни правила за етика в научните изследвания и взаимоотношения в полето на науката у нас. За същата обективна необходимост свидетелстват и

[187] Робев, Стефан. *Нравите в науката*. С., УИ „Св. Св. Кирил и Методий", 1991.

[188] Проектът за Етичен кодекс на българските учени е подготвен от Комисията по етика при Съюза на учените в България под председателството на академик проф. дюн Чудомир Големинов през 2004 г.

множеството приети по-късно етични кодекси на научни институции и организации у нас. Техният анализ може да покаже основните очертания на морално-етичната карта на българския учен.

Един от първите приети етични кодекси у нас е Етичният кодекс на Българската социологическа асоциация от 2004 г. Процесът на етично кодифициране в българската наука интензивно продължава и до днес – Етичният кодекс на Българската асоциация за политически науки, например, е приет през 2021 година.

Освен това всеки университет, като автономно научно звено, дори и всеки институт на Българската академия на науките приема свой кодекс за етично поведение. **Университетът за национално и световно стопанство** е един от първите университети, изработил и приел свой етичен кодекс още през 2011 г., Нов български университет – през 2013, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – през 2016 г.

Българското научно поле е част от международното научно поле – европейско и световно. По същия начин както у нас, така и в Европа и света отделните научни организации и институции приемат свои етични кодекси.

В рамките на Европейския съюз съществуват и работят и наднационални научни общности и мрежи, които също имат свои кодекси за етично научноизследователско поведение. Такъв е, например, *Европейски етичен кодекс за почтеност в научните изследвания*, приет през 2011 г. (QR код № 7 вдясно)

Необходимостта от утвърждаване на нормите на научната етика се потвърждава в ежедневната практика в научното поле. От една страна, отклоненията от етичните норми не намаляват, а от друга – времето, обществото и науката в него се променят и изискват нови етически отговори. Какви биха могли да бъдат отговорите? Кодекси, правила, норми, декларации, становища, етични съвети, комитети, комисии и още редица инструменти, чиято ефективност би била нулева или дори отрицателна, ако заедно с тях не е изградено **съзнание за етика и нравственост в науката**. Без научния етос на науката ще й е трудно. Редица примери болезнено показват това.

Някои от тях са разгледани в следващите страници на учебника. Други ще дискутираме по време на лекциите от университетския курс по „Научна етика“. От трети, вероятно, сами ще пострадате.

И ако искате да намалите излишното етическо напрежение, докато сте в университета, то:

Първо – запознайте се с нормите за етично поведение в университета. Прочетете и осмислете Етичния кодекс на УНСС, както и Политиката за академична почтеност в научните изследвания, която се отнася в еднаква степен за преподавателите и за студентите.

Второ – придържайте поведението си към най-високите етични норми, които сте усвоили. Човек греши. Но има хора, които се учат от грешката – своята и на другите, и коригират мисленето и поведението си.

Трето – бъдете самокритични и критични, старайте се да не позволявате етични нарушения нито на себе си, нито на колегите си.

Четвърто – помнете, че мирът, т.е. липсата на конфликти, иска правда и справедливост, а не псевдоколегиални компромиси за сметка на ценности и етични принципи.

Пето – **ученият**, както и всички ангажирани в научното поле – преподаватели, студенти, докторанти, научни секретари, катедрени ръководители, декани, ректори, макар да върви към истината чрез своите изследвания, **не е и никога не става единствен повелител на познанието**.

☺ ☺ ☺

Уважаеми читатели,

Времето за четенето на трета глава от учебника по „Научна етика“ свърши. Нека да резюмираме съдържанието дотук чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено.

Възниква един въпрос. ***Каква е мисията на университета днес?*** *Прочетете отговора на испанския философ Хосе Ортега-и Гасет, даден през 1930 г. и помислете за неговата актуалност. Мисията определя етиката, както и етиката – мисията. Не забравяйте, че науката е свобода.*

Научна етика – приложно етическо познание, приложимо към сферата на науката; професионална етическа система на дейците в научното поле; основен регулатор на поведението и взаимоотношенията в научното поле или отделни организации и институции в него. Научната етика има различни подвидове съобразно вида на научната дейност и обхвата на

приложение на етичните норми. Например: изследователска етика; публикационна етика; академична етика.

Научен етос – специфичният характер на научната общност; ценностно-нормативен порядък в научното поле, който определя нормите на взаимоотношения в полето, както и насочва поведението на всеки от дейците.

Етичен кодекс – систематизация на основните ценности и принципи, на основните етични норми, приложими към дадената област, сфера, поле, професия, значим казус, която отразява ценностно-моралния консенсус в съответната област, сфера, поле, общност, професия.

Етична комисия – организация от хора в рамките на общността, която изпълнява контролиращи функции по отношение на установяването и спазването на приетия етичен кодекс и принципи на етично поведение и взаимоотношение.

Научни книги – книги, съдържащи достиженията на учените по пътя на достигане и разбиране на научното познание. Жанрово се разграничават следните видове: учебници, пособия, учебни помагала; христоматии и антологии; речници и енциклопедии; монографии; статии и студии, публикувани в научни списания и сборници.

Методология – наука за метода; начин на мислене, който предполага приложение на теоретични модели в анализа на конкретни практически проявления, ситуации и казуси.

Операционализация – процес на вникване във вътрешната структура на социологическо понятие чрез неговото разграждане на съставляващите го елементи – понятийни или емпирични индикатори.

Функции – определен род въздействия на субект върху даден обект; разграничават се три вида въздействия в зависимост от реализирания ефект върху обекта: функции – положителни въздействия; дисфункции – отрицателни въздействия; афункции – неутрални въздействия.

Обществено мнение – колективно отношение към общности и хора, явления и процеси в обществения живот, което служи като неформален регулатор на установяването и спазването на етичните норми в общността.

Какъв трябва да бъде университетът „на първо място“?

Хосе-Ортега и Гасет[189]

Университетът, професията и науката

А) Университетът са състои на първо място и най-вече от висшето образование, което трябва да получи средният човек.

Б) Трябва да се направи от средния човек – преди всичко – културен човек, да се издигне до висотата на времето. Следователно, първичната и централна функция на университета е преподаването на големите културни дисциплини. Те са:

Физическият образ на света (физика);

Фундаменталните теми на органичния живот (биология);

Историческият процес на човешкия род (история);

Структура и функциониране на социалния живот (социология);

Планът на вселената (философия).

В) От средния човек трябва да се направи добър професионалист. Заедно с изучаването на културата и като използва интелектуално най-простите, непосредствени и ефикасни методи, университетът трябва да го обучи да стане добър лекар, добър съдия, добър преподавател по математика или по история в средното училище.

Г) Не се вижда никаква основателна причина средният човек да се нуждае да бъде човек, занимаващ се с наука. Скандално следствие – науката в истинския й смисъл, т.е. научно изследване, не принадлежи по непосредствен и конституивен начин към първостепенните функции на университета, нито трябва да има непременно общо с тях. В какъв смисъл все пак университетът е неделим от науката и следователно той трябва да бъде и място за научно изследване – това ще видим по-нататък.

---

[189] Следващият текст е откъс от: Ортега-и-Гасет, Хосе. *Мисията на университета*. С., НБУ, 2016, с. 55-76. Книгата съдържа лекции на автора, изнесени през 1930 г.

Не се съмнявам, че съществуват сериозни възражения на моята теза.

Този университетски план предполага доброжелателно решение на читателя да не иска да смесва три неща, които са много различни – култура, наука и интелектуална професия.

Нека не допускаме всички котки да ни изглеждат сиви,
защото това би показало, че имаме
*неудържимо предпочитание към мрака***.**

Преди всичко нека разграничим професия и наука. Наука не е каквото и да е нещо. В собствения си и автентичен смисъл наука е само изследване – поставяне на проблеми, работа по решаването им, стигане до решение. Щом като веднъж се стигне до него, всичко останало, което може да се прави с това решение, вече не е наука. (Освен когато то отново се постави под въпрос, превърнато в проблем и следователно повтаряне на целия изследователски процес).

Затова не е наука изучаването на дадена наука, нито преподаването ѝ, нито използването и приложението ѝ. Може би е целесъобразно човекът, който преподава наука, да е изследовател като личност. Но строго погледнато, това не е необходимо и действително е имало прекрасни преподаватели, които не са били изследователи, т.е. научни работници. Достатъчно е да знаят своята наука. Но да знаеш не означава да изследваш. Да изследваш значи да откриеш една истина или нейната противоположност – да докажеш грешка. Да знаеш означава просто да се запознаеш добре с тази истина, да я притежаваш след като тя е открита, да я постигаш.

Науката е едно от най-висшите неща, които човекът прави и произвежда. Разбира се, тя стои по-високо от университета в качеството му на учебна институция. Защото науката е творчество, а педагогическата дейност има за цел да го преподава, да го инжектира и да го смели. Науката е толкова високо и деликатно нещо, че – волею неволею – изключва от себе си средния човек. Изисква много специфично и изключително призвание, рядко срещано в човешкия род. Ученият е нещо като съвременен монах.

Науката е едно от най-висшите неща, обаче не е единственото. Има и други, равни на нея по значимост, и няма основание тя да изпълва човечеството, изместващи другите. Човекът на науката е начин на човешко съществуване и то е толкова ограничено, колкото което и да е друго. Твърде често

като човек истинският учен е бил чудак, маниак, едва ли не луд. Ценното, възхитителното е това, което той отделя – **перлата, а не бисерната мида.**

Нужно е да се отдели професионалното обучение от научното изследване и нито преподавателите, нито студентите да бъркат едното с другото, за да не вреди едното на другото. Без съмнение професионалното обучение включва в много голяма степен системното съдържание на немалко науки. Но става въпрос за съдържанието, а не за изследването, което води до него. Като обща теза студентът не се подготвя за научна дейност. Буди отвращение у мен този напън, тази постоянна мегаломания, този твърдоглав утопизъм да се правим, че постигаме това, което не се постига.

Присъщо на детето е желанието,
а главната му роля – да мечтае.
Присъщо на зрелия човек е да иска,
а главната му роля – да прави, да постига.

Повелята да се прави, да се постигне действително нещо, ни принуждава да се ограничаваме. И това – да се ограничаваме – е истината, автентичността на живота. Затова всеки живот е предопределение.

Млади хора, автентичният живот се състои в приемането с радост на неумолимото предопределение, на нашето неизбежно ограничаване. Това именно мистиците са нарекли с дълбока интуиция да се намираш в „състояние на блаженство“. Този, който наистина е приел веднъж своето предопределение, своето самоограничаване, който им е казал „да“, е непоклатим.

Този, който има призвание на лекар, нека не флиртува с науката, би правил бездарна наука. Това да е добър лекар е вече много, вече е всичко.

Тенденцията, която доведе до преобладаване на „изследването“ в университета се оказа катастрофална. Тя беше причината да се елиминира главното – културата. Освен това направи така, че да не се култивира интензивно обучението по специалности. Никой не се замисля какво означава да си добър лекар, какъв трябва де е образеца за съвременен лекар. Професията, която след културата е най-неотложното нещо, се оставя на Божието благоволение. Вредата, която тази бъркотия нанася, е реципрочна. Науката също страда от това утопично сближаване с професиите.

Педантизмът и липсата на обмисляне на нещата са големите причинители на порока „научност“, от който страда университетът. И най-

посредственият бездарник, прекарал шест месеца в немска или американска лаборатория или семинар, и най-обикновеният самохвалко, направил научно откритие, като се завърне от чужбина се превръща в „новобогаташ“ на науката, в парвеню в изследователската дейност; и без да се замисля и четвърт час за мисията на университета, предлага най-нелепите и педантични реформи. В същото време е неспособен да преподава своята „асигнатура“, защото дори не познава цялостно дисциплината.

Нужно е да се изтръска добре науката от дървото на професиите, за да остане само строго необходимото от нея и за да може да се обърне по-голямо внимание на самите професии, чието обучение се намира днес в напълно диво състояние.

Култура и наука

Науката, с влизането си в професията, трябва да се разчлени като наука и да се организира по друг център и принцип като професионална техника.

Нещо подобно се случва и с връзките между културата и науката. Разликата между тях е твърде ясна. Но бих желал да оставя много точно в съзнанието на читателя не само понятието за култура, но и да покажа неговия радикален фундамент. Това предполага читателят да прочете и обмисли следния нелесен ракурс: културата е система от жизнени идеи, които притежава всяка епоха. Още по-добре: системата от идеи, от които живее времето. Защото няма друго възможно спасение: човек живее, изхождайки винаги от определени идеи, които представляват терена, на който се опира съществуването му. Наричам ги „жизнени идеи или идеи, от които се живее“, а те са репертоарът на нашите ефективни убеждения за света и ближните ни, за йерархията и ценностите, които нещата и действията притежават – някои ценни, други по-малко ценни.

Не зависи от нас дали да имаме или не репертоар от убеждения. Става въпрос за неизбежна необходимост, основна съставка на всеки човешки живот. Действителността, която обикновено наричаме „човешки живот“ няма нищо общо с биологията или науката за органичните тела. Първичното и най-истинско значение на тази дума „живот“ не е биологично, а биографично, каквото е било винаги в простонародната реч. Означава съвкупността от всичко, което правим и сме. „Да се живее е всъщност да разговаряш със света, да се обръщаш към него, да действаш в него, да се грижиш

за нето.“ Всеки живот по неволя планира сам себе си. Или което е същото – при решаването на всяко наше действие, ние се решаваме да го извършим, защото ни се струва че в дадените обстоятелства то има най-добър смисъл. Т.е. че всеки живот се нуждае от оправдание пред собствените си очи. Оправданието пред самия себе си е основна съставна част на нашия живот. Няма значение дали ще се каже, че живееш значи да следваш план или че животът е едно постоянно оправдание пред самия себе си. Този план и това оправдание предполагат, че сме си формирали „идея“ за това, което е светът, за нещата в него и да нашите възможни действия в него.

Накратко: човекът не може да живее без да реагира пред първичния вид на своето обкръжение или свят, формирайки си една интелектуална интерпретация на него и на своето възможно поведение в него. Тази интерпретация е репертоарът от убеждения или „идеи“ за вселената или за самия себе си, които не могат да липсват в ничий живот.

Индивидът не си фабрикува като Робинзон тези и убеждения, а ги получава почти всички от своята историческа среда, от своето време. Естествено, в него има най-различни системи от убеждения. Някои от тях са ръждясали и груби остатъци от други времена. Но винаги има една система от жизнени идеи, която представлява най-висшето равнище на времето, една система, която е изцяло актуална. Тази система е културата. Този, който остава под нея, който живее с архаични идеи се осъжда на един непълноценен живот, по-труден, по-измъчен и груб. Такъв е случаят с некултурния човек или народ. Неговото съществуване се влачи в каруца, докато покрай него преминават други с мощни автомобили. Идеята за света на този човек или народ е по-неудачна, по-бедна и по-неточна в сравнение с другите. С оставането си под жизненото равнище на своето време този човек се превръща – относително – в инфра-човек.

В нашата епоха съдържанието на културата идва в по-голямата си част от науката. Но културата и науката не са едно и също нещо.

Културата прави с науката същото, което е правила и професията. Обира от нея това, което е жизнено важно за интерпретиране на нашето съществуване. Или цели части от науката, които не са култура, а чиста научна техника. И обратното – културата се нуждае – по неволя – да има една цялостна идея за света и за човека; не й е позволено да спира като науката там, където методите на абсолютната теоретична строгост свършват.

Животът не може да чака науките да обяснят вселената. Най-главният атрибут на съществуването е неговата спешност – животът винаги е спешен. Живее се тук и сега, без възможно забавяне или отлагане. И културата, която е само неговото интерпретиране, не може да чака.

Вътрешният режим на научната дейност не е жизненоважен, за разлика от този на културата. Затова науката нехае за нашите спешни нужди и продължава със своите собствени потребности. Затова се специализира и се разклонява безкрайно, затова никога не стига до края. А културата е направлявана от живота и във всеки момент трябва да представлява пълна, цялостна и ясно структурирана система. Тя е планът на живота, пътеводителят в джунглата на съществуването.

Това, което днес наричаме „културен човек“, преди по-малко от век се е наричало „просветен човек“, т.е. човек, който вижда ясно осветени пътищата на живота.

Човек понякога няма ръце; но тогава той не е пълноценен човек, той е сакат човек. Същото, само че по много радикален начин може да се каже и за живот без култура; той е един осакатен, пропаднал и фалшив живот. Един човек, който не живее на висотата на своето време, живее под равнището на това, което би могло да бъде неговият автентичен живот, т.е. той фалшифицира своя собствен живот и злоупотребява с него, мъчи се.

Днес преминаваме – с известни превземки и показност – през епоха на ужасна безкултурност. Може би никога досега средният човек не е бил толкова много под своето собствено време, под това, което то изисква от него. По тази причина никога досега не е имало толкова много фалшифицирани, измамни съществувания. Почти никой не се намира в собственото си измерение, стабилно застанал в истинското си предопределение. Човек по навик живее с хитрувания, с които лъже самия себе си, преструва се, че е заобиколен от един много прост и приет от всички свят, въпреки че житейското му съзнание крещи и го кара да констатира, че неговият истински свят, светът, който отговаря неимоверно на съвремието е сложен, точен и взискателен. Но той се страхува – средният човек днес е много слаб – въпреки бабаитските си жестикулации – страхува се да се отвори към истинския свят, който би изисквал много, предпочита да фалшифицира живота си, затваряйки го херметически в пашкула на своя фиктивен и опростен свят.

Оттук и историческата важност на задачата да се върне в университета неговата централна мисия да „просвещава“ човека, да му предоставя цялата култура на времето, да му разкрива ясно и точно гигантския съвременен свят, в който трябва да се вмести животът му, за да бъде автентичен.

Аз бих направил един „Факултет“ по културата – ядро на университета и цялото висше образование. По-горе очертах рамката на неговите дисциплини. Всяка от тях има две имена. Напр. „Физически образ на света (Физика)“. Двойствеността набляга на разликата между една културна дисциплина, т.е. от жизнена важност, и съответната наука, от която тя се захранва.

Важно е да не се продължава сегашното разпиляване и усложняване на научната дейност. Трябва да се отглеждат и подбират друг вид таланти със специална способност за синтез. От това зависи съдбата на самата наука.

На второ място отричам категорично, че фундаменталните идеи на една реална наука изискват непременно да се притежава формално техническо умение, за да бъдат разбрани. Истината е в обратното: когато в дадена наука неизбежно се стига до изискването за притежаване на техническо умение, то в същата степен тези идеи губят своя фундаментален характер и се превръщат във вътрешно научни въпроси, т.е. в инструментални.

Европа няма да се спаси, ако не мобилизира отново годни да й служат хора. И това мобилизиране трябва да бъде по-строго от всички употребявани и злоупотребявани досега. Никой не трябва да ес измъква от него. Включително и човекът на науката. Днес в него остава малко феодализъм, егоизъм, недисциплинираност, суетност и жестове на свещенодействие.

Нужно е да се хуманизира ученият, който в средата на последния век отказа да се подчинява, заразявайки се срамно от евангелието на бунта, който оттогава е голямата вулгарност, голямото фалшифициране на времето. Безусловно нужно е човекът на науката да престане да бъде това, което е днес много често: варварин, който знае много за едно нещо. За щастие, най-изтъкнатите представители на учените от сегашното поколение се видяха принудени от вътрешните нужди на собствената си наука да допълнят своята специализация с една интегрална култура. Останалите неминуемо ще последват техните стъпки. Стадото върви след овена водач.

Всичко налага да се направи опит за ново интегриране на знанието, което днес е разпиляно по света. Но работата, която то изисква, е огромна и не може да се постигне без да се създаде методология на висшето обучение

поне подобна на тази, която вече съществува в другите степени на обучение. Липсва напълно – дори да не е за вярване – университетска педагогика.

Откриването на техника за адекватно справяне с натрупаното знание днес се превръща в спешен и неотложен въпрос за човечеството. Ако човекът не намери лесни начини за овладяване на тази пищна растителност, ще се задуши в нея. Върху първичната джунгла на живота би се стоварила тази вторична джунгла на науката, чиято цел беше да опрости първата. След като науката сложи ред в живота, сега ще бъде належащо да се сложи и ред в науката. За тази цел тя трябва да се витализира, т.е. да й си придаде форма, съвместима с човешкия живот, който я създаде и за който тя беше създадена. Ако това не стане – нека не се уповаваме на неясен оптимизъм – науката ще се изпари, човекът ще престане да се интересува от нея.

Необходимостта от създаване на солидни синтези и систематизации на знанието, за да се преподават, ще стимулира един вид научен талант, който досега се е получавал по чиста случайност – интегриращ талант. Строго погледнато това означава – както е неизбежно при всяко творческо усилие – специализация; но тук човекът се специализира именно в конструирането на една цялост. И движението, което води изследователската дейност до безкрайна дисоциация в частни проблеми, до разпиляването й, изисква една компенсаторна регулация – както се случва във всеки здрав организъм – чрез движение в обратна посока, което да улавя и задържа центробежната наука в една строга система.

Хора, надарени с този талант са по-близо до това да са добри преподаватели, отколкото отдадените на обичайната изследователска дейност.

Четвърта глава

ЕТИКА в УНИВЕРСИТЕТА

Дедуктивният подход в структурирането на този учебник започна от предметното поле на етиката като самостоятелна научна дисциплина, премина през приложната етика като ядро в системата на етическото познание, завъртя ни в лабиринтите на научната етика като приложно етическо познание и професионална етика на дейците в научното поле. Следвайки дедукцията, в Четвърта глава ще се спрем върху *етиката в университета*.

Университетската етика е вид научна етика, която се прилага като регулатор на поведението и взаимоотношенията в университета. Допустимо е всеки университет да има своя етическа система. В тази глава ще говорим за университета и нормите на етика в него. Преди всичко в нашия университет – Университетът за национално и световно стопанство. Внимавайте – университетските етични норми се отнасят както за студентите, така и за преподавателите. Етиката ви дава възможност да намерите етическо основание срещу преподавател и да подадете сигнал за негово академично неетично поведение спрямо вас или други колеги – дай Боже да не се стига често до това. Но има такива сигнали, при това не един и два. Ще обърнем внимание на тях в следващите страници, защото нашата преподавателска работа е да ви кажем каквото знаем, за да съумеете вие, студентите, да защитите по-ефективно студентските си и човешки права, за да усвоите културата на времето, за да просветлите пътя си напред.

Днес в университета всички са добре дошли. Някои студенти имат формално отношение към себеразвитието и университетското си образование го приравняват на броя дипломи, които успяват да получат. Други възприемат себеразвитието и висшето си образоване от същностната му страна – като процес на придобиване на култура, знание, умения, развиване на качествата на характера, изграждане на културен, социален и икономически

капитал. И двете групи, обаче, споделят една и съща потребност, на която университетът чрез преподавателите следва да отговори – **себеразвитие чрез образование**. Ако не успее, студентите ще си намерят друг университет. При това положение за нас, преподавателите, остава задачата да намерим средства, чрез които да задоволяваме потребността.

Социални роли и видове научна етика

И така, тъй като курсът по „Научна етика“ се изучава в първи семестър от бакалавърското ви обучение, то си позволявам да мисля, че университетът все още е непознато място за вас. Първото, което трябва да знаете за университета е, че той е институция на висшето образование за разлика от училището, което е институция на средното. Тази разлика проличава още в обръщенията, които използваме едни към други. Към учителя – госпожо, господине, към преподавателя – *асистент, доцент, професор*. Към учениците – ученици, деца, момчета и момичета, към студентите – *колеги.* Често пъти първокласниците се обръщат към учителката си с „мамо, лельо“, а първокурсниците към преподавателя си с „госпожо, господине“.

Знаете ли защо е така?

От социологическа гледна точка първи клас и първи курс много си приличат. Те маркират влизането на човека в нова социална роля – ученик в първи клас и студент в първи курс. Социалната роля е „*нормативно предписана, стандартна форма на поведение, реализирано от индивида в резултат от заемането от него на определена позиция*“.[190] Социалната роля е свързана с определени очаквания на другите за реакциите и поведението на изпълняващия ролята. Тези очаквания са включително и етически. Всяка промяна на социалната роля иска време за адаптация на човека към изискванията на новата роля. В това време пренасяме модели и навици, характерни за вече усвоената роля, в новата и все още непозната. Това правим докато усвоим средата, в която се проявява новата роля, а и нея самата. Първо средата, т.е. университетът, а после ролята „студент“. Така докато

[190] Джонев, Сава. *Социална психология. Т.2. Общуване и личност*. С., „Софи-Р“, 1996, с. 129-147.

студентът осъзнае, че вече е студент, а не ученик, той се обръща към преподавателя с училищното обръщение „госпожо“ или „господине“, търси „директора“, за да му се оплаче от някой „учител“ – преподавател, стои пред ректорския кабинет, а пита къде се намира той. Нищо лошо – университетът е място, в което се учим, включително и да сменяме социалните роли, които изпълняваме и бързо да се адаптираме към новите.

В качеството на образователна институция, взаимоотношенията в университета се регулират от принципите на *преподавателската етика*. Университетът, обаче, е и научноизследователска институция. Преподавателите ви освен да четат лекции, да преподават, правят и научни изследвания в предметното поле на научните си дисциплини и компетентност. В качеството му на изследователска институция в университета се прилага *изследователската етика*. Разбира се, че допирните точки между преподавателската и изследователската етика, приложими в съвременния университет, са множество. Първо, защото полето на приложение е едно и също. Второ, защото преподавателската и изследователската етика са взаимно свързани подвидове на научната етика. Трето, приличат си по научния етос, който за всички е еднакъв. Четвърто, в еднаква степен участват в изграждането на университетските взаимоотношения.

Университетски взаимоотношения и академичен етикет

В университета се събират четирите най-важни ресурса, необходими за изграждане на умението да учим, включително от грешките си. Те са:

- ☺ Научните книги;
- ☺ Преподавателите-изследователи;
- ☺ Любознателните колеги;
- ☺ Времето.

Научните книги систематизират и обясняват човешкия опит и мъдрост, и на тази основа – прогнозират човешкото бъдеще. Казват, че университетът не дава нищо друго, а само една добра библиография. Няма по-добро от добрата библиография – онзи безценен списък от важни книги, които някога в живота си прочитаме за първи път, подреждаме в библиотеката си,

за да ги разгърнем отново след години и да ги предадем на децата си. За етиката в академичното четене, като отношение на читателя към книгата, автора, познанието, става дума в Пета глава.

Университетът е мястото, където се срещате с преподавателите-изследователи. Те са тези, които подготвят добрата библиография, за която стана дума по-горе. Те посочват книгите, авторите, предлагат теми за размисъл и доста често водят мисълта на студентите. Как го правят ли? Не, не като казват и повтарят какво да се мисли по даден въпрос. А като показват как да се мисли, като дават методика на мисленето и акумулирането на *културен капитал*. Не просто на обща култура, а на културен капитал.

Капиталът е акумулиран труд, или още социална енергия, както пише Пиер Бурдийо. А културният капитал е:

- ☺ Дълготрайните емоционално-психологически, когнитивни и дори физически нагласи, които човек има и може да развива;
- ☺ Културните ценности, които човекът усвоява по два начина: материален – като си ги купува, или символен – като приема смисъла и ценността им;
- ☺ Университетските и други образователни дипломи и квалификации, които човек придобива.[191]

В университета се срещате и с колегите състуденти. Независимо дали са ви приятни или не съвсем, чрез връзката си с тях опознавате Другия, научавате се да го приемате такъв, какъвто е, въпреки неговата неприемливост. В очите им виждате кои сте, къде сте, какво сте постигнали и какво е още пред вас. Удоволствие е общуването с тези като вас. Но не пренебрегвайте и другите, различните, ценностно чуждите ви, враговете ви. Тъкмо напротив, предизвикателство е общата работа с тях.

Много често студентите се отказват да изпълняват групови задачи именно поради трудността да се работи с „другите“, онези, които не са редовни, не изпълняват ангажиментите си, не участват с идеи. Именно университетът е мястото, а университетското учене е времето, в което на младия човек му се дава възможност да се опита да работи с „другите“ в екип.

[191] Bourdeau, Pierre. The Forms of Capital. In: Richardson, J., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education,* Westport, CT: Greenwood, 1986, pp. 241–58.

Защото знаете, нали, едно от изискванията за наемане на работа е умение за работа в екип, другото – комуникационни умения.

Университетът е времето, в което има време да се опитва, да се греши, да се сменя модусът, да се търси моят собствен път. Най-хубавото е, че не си сам. Има ги колегите, с които заедно вървите и във всеки момент може да огледаш себе си в тях. Има ги преподавателите, които може да попиташ, да провокираш, на които може да благодариш. Има ги книгите, които да прочетеш, за да направиш своето лично откритие, за да излезеш от ежедневното колело на хамстера и да общуваш с талантливи умове. И така да разчупиш границите на собствената си сетивност и мисловните си клишета, да пиеш от живата вода на творчеството и откривателството. И докато правиш всичко това в университета, всъщност оформяш или дооформяш собствения си *ценностен и етичен облик*.

Тук в обобщение е мястото да кажа, че всички тези срещи в университета биха дали по-добър резултат, ако преминават в рамките на академичната етика и етикет.

„*Академичният етикет е формираният в резултат от традиция и консенсус колегиален тон и учтивост при общуването между преподавател и студент както в учебния процес, така и в научноизследователската дейност. Академичният етикет се отнася до етичното поведение при междуличностното общуване в университета и е свързан както с универсалните (общочовешки) норми на поведение и отношение, така и с националните традиции и специфики*“.[192]

И обратното – няма да са плодотворни, ако противоречат на нормите за академична етичност. Много често в университета се случват етични конфликти. Какво следва да направи студент или преподавател, който попадне в подобен конфликт?

Първо, да направи *етически анализ*, анализ на конфликтната ситуация от гледна точка на академичните ценности и правила за етично поведение. Второ, да направи *етическа оценка* на ситуацията и всеки от участниците в

[192] Благоева, Блага. *Избрани лекции по Въведение в политологията*. С. ИК УНСС, 2022, с. 17, 20.

нея, включително на техните взаимоотношения. Трето, да вземе *етическо решение* за това как да постъпи, че да прекрати конфликтната ситуация.

В процеса на етически анализ – оценка – решение съществена помощ оказва консултация с приетата в университета система от етически правила, материализирана в Етични кодекси, Правила за етично поведение, Политики за академична почтеност. Консултацията се изразява в това да намерите съответния документ, да го прочетете внимателно и да придържате анализа – оценката – решението и последващото действие в рамката на приетата университетска нравствена система.

Всеки български университет има собствен етичен кодекс или под някаква форма, дори и в друг тип документ, посочва основните етични норми в работата си. Любопитно е какви резултати би показал сравнителен съдържателен анализ на университетските кодекси за академична етика. Даниела Сотирова поставя началото на един такъв анализ – тя разглежда кодексите на УНСС, Минно-геоложки университет, Медицински университет, Великотърновски университет.[193] Подобен тип изследвания спадат към така нар. *дескриптивна етика*, която е близка до социологията на морала (вижте Първа глава). Интересно би било какъв тип са университетските етични кодекси – основани върху съответствието или основани върху ценностите (вижте разликите в предишна глава). Също интересна би била времевата линия на приемане на кодексите в различните университети, т.е. на институционализиране на възприетия морален консенсус. Ако подобно изследване бъде направено, то ще даде и информация, която да послужи за дефиниране на научния етос у нас, както и на ценностния климат във всяко българско висше училище. А дали ще има разлика между етичните кодекси на частните университети и тези на държавните? Ако ви е любопитно – изследвайте.

Университетските кодекси за академична почтеност или за академична етика нямат задължителен характер. Самата етика е въпрос на доброволна саморегулация на човешкото поведение. Студентите, преподавателите, администрацията на университета доброволно приемат да спазват нормите на

[193] Сотирова, Даниела. Персоналната и професионалната етика на учения преподавател: нови проблеми и стари изкушения. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 61-69.

етичния кодекс. Контролиращи функции по отношение на приложението и спазването на етичните кодекси имат *университетските комисии по академична етика*. Те приемат и разглеждат сигнали и жалби за етични нарушения в рамките на институцията, в която работят.

Потърсете етичната комисия във вашия университет. Прочетете правилника, по който тя работи. Проверете дали той предвижда участие на студенти в комисията и ако да – то кандидатствайте, бъдете активни.

Съдържанието на етичните документи и регламента за работа на етичната комисия ще ви помогнат да се ориентирате и да определяте за себе си кое отношение, действие, поведение доколко влиза в университетската етична рамка. И ако излиза, и наранява вас или колега, или дори цялата група или поток, ще знаете как етично да потърсите подкрепа от съответната етична институция.

Преподавателска етика

Академичните йерархии

Преподавателите в университета, от гледна точка на академичните длъжности, които заемат са: *асистенти, главни асистенти, доценти, професори*. От гледна точка на нивото в науката, което са достигнали, те са: *доктори и доктори на науките*. Първите са защитили първа докторска дисертация, с която са завършили третата степен на висшето образование – образователна и научна степен „доктор“. Вторите са защитили първата така нар. малка докторска дисертация и втората „голяма“ докторска дисертация и са получили научното звание „доктор на науките“. Академичните длъжности показват напредването на преподавателя в академичната йерархия. Научните степени – в скалата на разбирането и овладяването на научното познание.

Освен тези две йерархии в университета има и трета – административно-управленска. По нея преподавателите се подреждат така: *научни секретари на катедри, ръководители на катедри, заместник декани и декани на факултети, главни секретари по ресори в университета, заместник ректори и ректор на университета*.

Защо тези преподавателски йерархии са важни?

От гледна точка на академичния етикет, защото йерархията на академичните длъжности определя правилните обръщения към съответните преподаватели. Ако преподавателят е професор, то обръщайте се към него с: „Професор Иванов“. Ако не сте сигурни в академичната му длъжност, то използвайте най-високата, която знаете. Може и да сгрешите, но обидени няма да има, а напротив – поласкан ще е колегата преподавател.

От гледна точка на защита на вашите права, административната йерархия ще ви помогне бързо да се ориентирате кой и как може да ви помогне. Ако искате да се оплачете от неетично поведение на преподавател или да изразите удовлетворение от преподавател, то най-добре е да адресирате оплакването или похвалата до прекия ръководител на университетското звено, в което е преподавателят. Това е ръководителят на катедрата. След като сезирате него, изпратете сигналите си и до представители на по-висшите етажи в университетската институция.

Ето две практически ползи от познаването на университетските йерархии. А ето и една по-абстрактна. Университетът е институция, а всяка обществена институция е йерархизирана. Ако искате да работите в дадената институция, изучете йерархията й и следвайте правилата от етичния й кодекс, за да напредвате, т.е. да изкачвате институционалната стълбица. От гледна точка на етиката, включително и на академичната, проява на неетичност е да се прескачат йерархични нива. И обратното – етично е да се уважават ранговете, концентриращи различна степен на власт в институцията.

Принципи на преподавателската етика

Преподавателската етика е вид научна етика. Тя е професионалната етика на университетските преподаватели. Професионалната етика нормира етическия образ на професионалните отношения, в които професионалистът участва. Но преди някой да стане професионалист, той е и си остава **човек**. Следователно, професионалистът ръководи действията и поведението си едновременно от личната си, персонална етика и нравственост в съчетание с професионалната. Логично е, че разминаването на двете не води до добро нито за човека, нито за професионалиста, нито за професията и общността.

Според Даниела Сотирова, персоналната етика на университетския преподавател е по-важна от професионалната.[194] Персоналната етика дава измерението на човешкото в човека. Тя е фундамент на човешката устойчивост и стабилност в различните ситуации на живота, в неговите професионални и лични измерения. Тя отразява човешкия жизнен път – изборите, които е правил, хората, които е срещал – семейството му, приятелите му, ситуациите, с които се е справял или не. Жизненият път формира и утвърждава убежденията и ценностите на човека, изгражда неговата социална идентичност. И ето – за един човек казваме, че е с висока нравственост, за друг – казваме друго по отношение на личните му етически възприятия.

Персоналната етика на университетския преподавател е особено важна и поради неговата основна фукнция – да преподаде на студентите си най-високото достигнато ниво на култура, на осмислено познание и по този начин да им помогне те да си изградят образ, идея за света, в който живеят. Колкото повече преподавателят възприема тази своя професионална функция като мисия, толкова по-значима става неговата персонална етика.

Когато персоналната етика не е на необходимото ниво за изпълнение на преподавателската функция или мисия, студентите, а и другите преподаватели, усещат неавтентичността на преподавателя. Говори за едно – темите, които преподава, а излъчва друго – персоналната етика се усеща в излъчването, проявява се в действията и поведението. В предишната глава ставаше дума за **научен етос** и за **доверието** като изграждаща го ценност. Доверието започва от усещането за автентичност, което в продължение на човешкото общуване се проверява и най-после рационално се утвърждава. Няма как без доверие между студентите и преподавателите, без доверие в самата преподавателска колегия, без доверие между университетите, държавата и обществото, да се постигне високо качество на образователната услуга.

Казаното дотук потвърждава цитираната по-горе теза на Даниела Сотирова за разпределението на тежестта между персоналната и професионална етика на университетския преподавател в полза на първата. Тази теза предполага, че професионалната етика се изгражда въз основа на персоналната. По-долу ще се спрем на основни етически принципи и норми на професионалната преподавателска етика.

---

[194] Пак там.

Блага Благоева обобщава основните етични принципи на преподавателската етика в четири направления по отношение на:

- ☺ Студентите;
- ☺ Колегите преподаватели;
- ☺ Университета и неговото добро име;
- ☺ Авторското право и интелектуалната собственост.

По-конкретни етически принципи, които посочва автора са:

- ☺ Компетентна селекция на преподаваното научно познание – основно трудово задължение на университетския преподавател е да преподаде под формата на лекции и семинарни занятия учебно съдържание по определена научна дисциплина;
- ☺ Висока професионална компетентност, за да успее преподавателят да изпълни описаното по-горе трудово задължение;
- ☺ Равнопоставеност и справедливост в отношението към студентите;
- ☺ Обективност и справедливост в оценяването на студентските постижения;
- ☺ Колегиалност и уважение към колегите преподаватели;
- ☺ Институционално уважение и морална коректност към поставените и приети от университета образователни цели, политики, стандарти;
- ☺ Морален ангажимент към авторското право и интелектуалната собственост.[195]

Ако направите съдържателен анализ на Етичния кодекс на **Университета за национално и световно стопанство** сами ще откриете и други етични задължения на вашите преподаватели. Етични задължения, т.е. задължения спрямо другите участници в образователния и научен процес, вкл. студентите.

Преди обаче да съдите преподавателя, помислете дали вие сте били етично изрядни. Нормите на студентската етика в университета са също разписани в Етичния кодекс. Всеки може да ги прочете, като за улеснение Етичния кодекс на УНСС е поместен тук, след края на тази глава.

---

[195] Благоева, Б. *Избрани лекции по въведение в политологията*. С., ИК-УНСС, 2022, с. 17-19.

Преподаватели и студенти

На празника на Университета за национално и световно стопанство – 21 май, през 2015 г., когато УНСС честваше своя 95-ти рожден ден, започнах да чета последния роман на Умберто Еко „*Нулев брой*“. Първите страници ме отведоха в италиански университет от средата на миналия век. Впечатлих се от етичната температура там, от отношенията между преподавателите и студентите. И се запитах дали е възможно това да съществува и извън литературата като художествена реалност, и в друго културно пространство – например днес, у нас. Прочетете и вие, помислете.

„*В института можеше да се влиза само по пантофи. На входа имаше достатъчно за асистентите и двама-трима студенти. Който останеше без пантофи, чакаше навън да му дойде редът. Всичко беше излъскано с восък, според мен даже книгите по стените. Дори лицата на асистентите, старци, които от праисторически времена чакаха реда си за професура.*

Аулата беше с много висок таван и готически прозорци със зелени витражи. В точното време, т.е. в един и четиринайсет, професор Ди Самис излизаше от института, следван на метър разстояние от стария асистент и на два метра от по-младите, под петдесетгодишните. Старият асистент му носеше книгите, младите – магнетофона.

Ди Самис преминаваше десетте метра, които деляха института от аулата, и казваше: „Идваме, идваме“, след което влизаше в аулата.

Витражите хвърляха мъртвешка зелена светлина върху лицето му, което се усмихваше злобно, докато асистентите му включваха магнетофона. След това започваше:

– Противно на казаното наскоро от моя многоуважаван колега професор Бокардо… – И така два часа.

В края на втори курс и макар да ходех на лекции много рядко, имах дързостта да поискам да пиша дипломна работа за иронията у Хайне.

– Вие, младите, ех вие, младите – каза ми Ди Самис безутешно, – веднага се хвърляте на съвременниците…

В нещо като миг на просветление разбрах, че дипломната работа с Ди Самис няма да я бъде. Тогава се сетих за професор Ферио, по-млад, известен с мълниеносния си ум, който се занимаваше с епохата на романтизма и сие. Но по възрастните ми колеги ме предупредиха, че при всички положения Ди Самис щял да бъде втори рецензент на работата ми и не трябвало да се обръщам официално към професор Ферио, защото Ди Самис щял да разбере и да ме намрази за вечни времена. Трябваше да мина по заобиколни пътища, за да излезе, че Ферио ми е предложил да пиша дипломна работа при него, и така Ди Самис щеше да си го изкара на него, а не на мен. Ди Самис мразеше Ферио по простата причина, че го беше довел в катедрата. В университета (тогава, а сигурно и сега) нещата вървят обратно на нещата в нормалния свят: не децата мразят бащите си, а бащите мразят децата си.

Мислех си, че ще мога да заговоря Ферио едва ли не случайно по време на някоя от месечните конференции, които Ди Самис организираше в своята аула магна. (...)

Професор Ферио така и не разбра, че съществувам. Междувременно бях разлюбил средата и вече не ходех на лекции. Превеждах като автомат.

Вече беше късно да се върна в университета.

Проблемът е, че не приемаш мисълта: продължаваш да живееш с убеждението, че един ден ще си вземеш всички изпити и ще защитиш. А когато живееш, като подхранваш невъзможни надежди, вече си губещ. И когато го разбереш, се отпускаш съвсем.“[196]

Може би очаквахте да прочетете друго – модерен за времето си университет, хранилище на вековно познание, с дълбоко уважителни и доверителни взаимоотношения между преподавателите и между преподавателите и студентите. Два фактора подхранват такова очакване – нагласата, че художествената литература създава пред нас красиви светове и разпространеното днес мнение, че висшето образование в чужбина е с по-високо качество спрямо българското, че чуждестранните университети са пристани на висок академичен професионализъм и етика.

Художествената литература е велико човешко постижение – дори и когато създава образи и светове, в които никак не ни се иска да сме. Приемаме

[196] Еко, Умберто. *Нулев брой*. С. „Бард“, 2015, с. 14-17.

тези литературни светове като художествена измислица, но нерядко, а дори често именно във формата на „художествена измислица“ се проявява реалната безсмислица на времето, в което живеем. Затова, четете и мислете дали не живеем в същото, което романите описват.

Колкото до мнението за българското висше образование в сравнение с другото – с това няма да се съглася. Чуждото, онова което нямаме винаги е по-интересно, по желано от нашето, това, което имаме. Но това е емоционално възприятие. Рационално, обективно дали е така? Проверете – имате прекрасна възможност за студентска мобилност по програма „Еразъм“. Изследвайте опита и възприятията на ваши колеги, които вече са реализирали такава мобилност. Светът е отворен за вас, но се боя, че ще се изгубите в него, ако не уважавате своето си.

Но да се върнем сега към италианския университет от „Нулев брой“ и да проверим какво от него има и днес в нашия университет.

Преподаватели с различни академични длъжности и научни степени, и отношенията между тях. Междупреподавателските отношения днес не са точно същите като описаните. Някога професорите са работили в една проблемна област със своите асистенти и заедно са провеждали лекционните курсове – професорът или доцентът чете лекциите, а асистентите водят упражненията или семинарните занятия. Днес подобна форма на съвместно преподаване, която в своята етическа чистота дава много добри образователни резултати, е рядкост. Нехабилитираните преподаватели – асистенти, главни асистенти, имат право, дадено им по закон, да водят самостоятелни лекционни курсове. Така те се изравняват с хабилитираните преподаватели и се освобождават от ангажимента да водят упражнения или семинарни занятия в курсовете на техните професори, т.е. тези, които са били научни ръководители на дисертационните им проучвания, или тези, които са им съдействали за преподавателско място, или тези, при които са попаднали по пътя на проблемното поле, което изследват.

Преподаватели и студенти и отношенията между тях. Къде се срещат преподавателите и студентите? В учебната зала – аудитория или аула, по време на **лекционния курс**. Взаимоотношенията по време на тези срещи между преподавателите и студентите се регулират от нормите на преподавателската и студентската етика. Съществено важни за успешното

протичане на образователния процес са и персоналните етики на преподавателите и студентите.

Студентите, за разлика от учениците, са пълнолетни граждани, отговорни за себе си и своето поведение, по свой избор, а не задължително, присъстващи в университета. При това положение се очаква, че те ще имат развито етическо съзнание, проявяващо се в съответно етически допустимо поведение в университета.

Ако не уважавате даден преподавател, то спестете си присъствието в неговите лекции. Ако, обаче, изберете да присъствате, то скрийте неуважението си дори и от себе си. Щом силата на вашия свободен избор ви е довела в аудиторията, то подчинете се на избора, който сте направили. Да пречите на лекцията с неетични прояви разкрива вашето его, желанието ви на всяка цена да проявите себе си. Това, обаче, вреди на вас, а не на преподавателя.

В рамките на академичната етика е да изисквате от преподавателя изпитен конспект, условия за провеждане на изпита, литература, допълнителни разяснения, отговори на въпроси по съществото на преподаваното съдържание. Поставяйте вашите искания, но съблюдавайки етикета в академичното общуване.

Да разгледаме сега два етически казуса.

Етическият анализ оставям на вас.

Ще задам само въпроси, от които може да започнете мисленето.

* *

Онлайн тест или тест на хартия

В началото на лекционния курс преподавателят обявява, че студентите ще трябва да направят онлайн тест, за да получат текуща оценка по дисциплина. В хода на курса преподавателят става свидетел на откровено и доста цинично преписване от студенти, които правят именно такъв онлайн тест. Няколко студенти работят заедно в „Кафето на 6-ти етаж“ в УНСС, отворили са лаптопите си, като на всеки екран има по два отворени прозореца – в единия е тестът в MS Forms, в другия Chat GPT. Всеки от студените задава по един въпрос на изкуствения интелект, споделя отговора с другите и всички отбелязват посочения отговор с надеждата, че е верен.

При вида на това преписване преподавателят решава да промени формата на теста по неговата дисциплина, поставя предложението пред студентите от потока, които са в аудиторията, дискутират всички заедно и колективно решават вместо онлайн тест, както са се разбрали предварително, да проведат тест на хартия.

Два-три дни по-късно студенти, които не са присъствали на лекцията и дискусията, изразяват негодуване от промяната на тестовата форма. Подават етични оплаквания срещу преподавателя, обвинявайки го в непрофесионализъм.

Има ли етично основание преподавателят да промени формата на теста?

Или независимо от настъпилите обстоятелства, е длъжен да остане верен на предварително обявеното?

Има ли етично право преподавателят да дискутира предложение, касаещо обучителния процес със студентите?

Или трябва еднолично да постави условията за провеждане на курса и изпитването?

Студентите имат ли право да се оплакват, след като е взето колективно решение в курса?

Аз просто попитах

Прочетете следния имейл от студент в редовна форма на обучение:

„На (датата за представяне на курсови проекти) трябва да представя реферата, който ви изпращам сега, но поради това, че имам среща във работната среда за по-висока позиция там, има вероятност да не мога да присъствам на лекцията. Бих ви помолил, ако има възможност, да помоля колега да го представи вместо мен.“

Ще бъде ли справедливо преподавателят да удовлетвори молбата?

Какви са етичните основания на студента да задава подобен въпрос?

Има ли въобще някакви основания въпросът?

* *

В края на бакалавърската или магистърската програма и на вас, както и на студента от „*Нулев брой*“ ще ви се наложи да разработите и защитите **дипломна работа**. И вие, както и той, ще трябва да изберете тема и преподавател, който става научен ръководител на дипломната работа.

Има катедри, в които студентите избират теми от предварително създаден списък и всяка тема върви с научен ръководител, който я е задал и има компетентността да ръководи дипломно изследване по нея. Ако не сте в такава катедра, то от етична гледна точка е добре да се съобразите със следните няколко неща при избора на тема и научен ръководител.

Темата следва да е в полето на научната компетентност на научния ръководител. Науката днес е много силно диференцирана и ние, които се занимаваме с нея, имаме доста тесни предметни специализации. Ако изберете ръководител, който не е специализиран в предметното поле на темата, която сте избрали, има вероятност да си пишете дипломната работа сами, без ефективно методическо и методологическо ръководство. Етичното напрежение в тези случаи е неизбежно.

Разбира се, преподавателят също носи етическа отговорност, когато се съгласява да ръководи изследване, макар и дипломно, на предмет, който е далечен от неговата компетентност. Подобно решение показва безотговорност на преподавателя спрямо студента и неколегиалност спрямо преподавателската колегия. Колегиалността изисква взаимно признаване на авторитетите – в конкретния случай, ако преподавателят не е специалист, той следва да препрати студента към друг преподавател, който има нужната компетентност, но не е толкова симпатичен.

Възможно е преподавателят, работещ в предметното поле на дипломната работа, да бъде избран за рецензент. Дипломните работи се рецензират от един, а понякога и от двама рецензенти. Етиката на науката изисква рецензентите да имат висока компетентност в предметното поле на изследването, което рецензират. Как би реагирал рецензентът? И дали реакцията му няма да се отрази върху оценката? А дали оценката няма да е напълно адекватна? Трудно е студент, сам без съответното ръководство, да проведе първото си научно изследване на необходимата висота. Ако беше лесно, то всеки щеше да си работи сам.

Обърнете внимание и на още едно деликатно взаимоотношение. Умберто Еко разказва, че студентът поканил компетентния преподавател,

макар и да не е бил толкова симпатичен, но реакцията на преподавателя емоционално отблъснала студента. Умберто Еко не е случаен човек – той е университетски преподавател със световен опит, а и един от най-високите мислители на прехода между двете столетия. Възможно е в „Нулев брой“ да е разказал преподавателските си наблюдения в художествена форма, които по-рано е представил в научно-методическото пособие „*Как се пише дипломна работа*“ – прочетете книжката, ще ви е полезна.[197]

Ситуация, подобна на описаната, може да се случи и на вас. Преподавателите преди всичко са човеци и нищо човешко не им е чуждо, включително и реакции, които на вас няма да ви допаднат. Ако попаднете в такава ситуация, анализирайте я етически и рационално. Вземете рационално, а не емоционално решение. Емоционалното решение би ви помогнало да „*разлюбите средата*“ и да не ходите на лекции, да се отдадете на работата си с надежда, че някой ден, ще вземете всички изпити и ще завършите. Някой ден, ако дойде този ден, ако сте на ниво да го посрещнете, когато дойде.

Оправдано ли е две емоционални реакции – едната на преподавателя и в отговор вашата, да препречат пътя ви в университета?

Анализирайте сега и друга ситуация. Студент отправя молба към компетентния преподавател, той се съгласява и двамата започват работа. Преподавателят дава методологически и методически указания, насочва студента към подходяща литература и след време първият вариант на разработката е готов. Преподавателят установява, че в работата има чужди текстове, които дипломантът представя за свои. Връща я със задължително условие и инструкции преписването да бъде изключено. Студентът отказва да признае ясно видимите преписани текстове и в допълнение към тях представя резултати от емпирично изследване. Оказва се, че изследване не е проведено, но е написано, че е – винаги личи, дори и от птичи поглед, дали описаните резултати са вследствие от изследване или от измишльотина. Преподавателят връща работата със съответни бележки и аргументи и студентът сменя ръководителя на дипломната си работа с друг негов колега, без да предупреди никого. Вторият колега поласкан приема ръководството и когато работата е готова, тя се връща за рецензиране при първия научен ръководител. Какво да направи рецензентът? Какво е етическото очакване

[197] Еко, Умберто. *Как се пише дипломна работа*. С., ИК „Александър Панов“, 1999.

към него? Да реагира емоционално и да напише обидена рецензия? Да реагира рационално и да провери обективно какво е направено? И ако всичко това стигне то етически спор, то кой следва да понесе етическата отговорност?

А дали имаме право в този случай да се върнем към Умберто Еко и успокояващо съвестта си да кажем, че *„в университета нещата вървят обратно на нещата в нормалния свят: не децата мразят бащите си, а бащите мразят децата си.“*?

Сигурна съм, че можете да добавите още доста казуси от университетския живот. В никакъв случай не спестявайте красивите си преживявания в университета. Разкажете ги. Нека да съберем разказите и да ги анализираме съвкупно. Ще видите, че:

***Красотата** в отношенията е там,*
*където я има академичната **етика.***

Със сигурност, ако съберем и анализираме академичните си преживявания, бихме достигнали до големия разказ за академичната етика у нас в момента. И ако го съчетаем със сравнителен анализ на университетските етични кодекси – вижте по-горе, и ако прибавим към всичко това и една добре осмислена теоретико-методологическа конструкция, ще получим добра основа за докторска дисертация. Нали знаете, че след бакалавърската програма е добре да завършите магистратура. А след нея идва ред на докторантура. Успех ви желая в университетския път!

☺ ☺ ☺

Уважаеми читатели,

Времето за четенето на Четвърта глава от учебника по „Научна етика“ свърши. Нека да резюмираме съдържанието дотук чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено.

Възниква един въпрос

Какви са конкретните норми на академична етика в УНСС?

Прочетете Етичния кодекс на университета – ще го намерите в университетския сайт или тук, след ключовите думи. Не забравяйте, че университетът не е занаятчийско училище, а е храм на познанието.

Академична йерархия – вертикална система за организация на дейността в университетската институция, основана върху академични длъжности и научни степени.

Академична длъжност – позиция в академичната йерархия. Академичните длъжности са: професор, доцент, главен асистент, асистент.

Научна степен – ниво в усвояването на дадена наука. Научните степени са две: образователна и научна степен „Доктор“ – трета степен на висшето образование след бакалавър и магистър, и „Доктор на науките“.

Академично ръководство – колективен орган за управление на университетската институция, съставен от ректор и заместник-ректори, декани и заместник-декани, академичен съвет.

Академична автономия – правото на университета сам да определя ценностите и целите, които желае да постигне по отношение на развитието на образователните услуги и по отношение на научноизследователската дейност.

Академичен етикет – конкретни форми на етично взаимоотношение между преподавателите и студентите в университета. Изразява се в колегиален тон на общуване, подходящ външен вид, други форми за проява на взаимно уважение.

Преподавателска етика – един от типовете академична етика, представляващ система от етични норми, отнасящи са за работата на университетските преподаватели и отношенията им със студентите, другите преподаватели, университетската администрация и служители, университета като институция.

Студентска етика – система от етически принципи и норми за поведение на студентите в академична и извънакадемична среда. Студентската етика изхожда от ценностите на науката, висшето образование и съответната университетска институция.

ЕТИЧЕН КОДЕКС
на
Университета за национално и световно стопанство

ПРЕАМБЮЛ

Етичният кодекс определя основните етични стандарти за преподаватели, студенти, изследователи, докторанти, служители, както и за целия друг персонал в Университета за национално и световно стопанство (наричан по-долу „Университет") – публична институция с ярко изявен стремеж да се зачитат етичните стандарти в междуличностните отношения и в отношенията между всички структури в Университета, което цели развитието и благополучието на цялата общност и на всеки един неин член.

Етичният кодекс има за цел да изгради, систематизира и поддържа високи професионални и етични стандарти между членовете на университетската общност, за да се насърчи техният професионализъм, да се засили тяхната институционална и междуличностна лоялност, да се гарантират прозрачността и социалната отговорност на Университета, да се развие свободата на научните изследвания и обучението на студентите и да се утвърждава положителен имидж на Университета сред академичните среди и обществеността в страната и чужбина.

Етичният кодекс продължава традициите и свободите, заложени от бележитите предшественици – създателите на Свободния университет, покъсно на Висшия икономически институт „Карл Маркс", а сега – на Университета за национално и световно стопанство, да развива техните ценности и постижения и да защитава правата на преподавателите, изследователите, студентите, докторантите, служителите и персонала и систематизира основните им отговорности.

Етичният кодекс се гради върху изискването за функционалност и отвореност. За да работи добре, той не само допуска, но и изисква непрекъснато да се добавят нови етични стандарти и наложили се добри практики, които са в съответствие с бързо развиващата се наука, изискванията на академичната среда и на обществото. Академичната общност поема

ангажимента за обновяването и адаптирането на Етичния кодекс чрез предложения към Комисията за академична етика.

I. Общи правила

Преподавателите, изследователите, докторантите, студентите и служителите демонстрират своята лоялност към Университета чрез спазване на основния етичен принцип: разпространяване и развитие на основните академични ценности. Академичната лоялност се изразява в общия ангажимент за съпричастност към Университета чрез поддържане и издигане на положителния му имидж в обществения живот, както и чрез популяризирането на неговите ценности в обучението, научните изследвания, художествената самодейност и спорта.

Основни ценности на Университета са: достоверност в преподаването и изследователската дейност; свобода в усвояването на науката и в развитието на научните изследвания, зачитане на личната неприкосновеност в творчеството и преподавателската изява, хуманизъм и справедливост в анализите и оценките, равен достъп до информацията и научните постижения. За утвърждаването на тези ценности преподавателите, изследователите, служителите и студентите се стремят към отговорно отношение в работата си, към приемане на друга критична позиция, към толерантност в дейността си и към отвореност за нови идеи.

Преподавателите, изследователите, докторантите, студентите и служителите реализират мисията на Университета чрез пълноценно, качествено и свободно преподаване, чрез заинтересовано и целенасочено усвояване на знания, както и чрез системна изследователска дейност, и своето отговорно участие в органите на Университета, в различните му дейности и прояви, като зачитат основните академични ценности не само в Университета, но и извън него.

Интегритетът на университетските преподаватели, изследователи, студенти, докторанти, служители и персонал се изразява чрез професионалната им компетентност и етичното им поведение.

Отговорното отношение към работата се доказва чрез пълноценното и редовното изпълнение на преподавателските, научноизследователските, учебните и служебните задължения, както и чрез проявяваните

инициативност и готовност за ангажиране с други задачи, когато е необходимо. Академичният състав осъществява отговорно своите задължения чрез висока образователна компетентност и научни изследвания, допринасяйки чрез тях за развитието на световната научна теория и практика, дори когато резултатите не са пряко свързани с кариерното израстване или трудовото възнаграждение.

Основната цел на преподаватели, изследователи и студенти е развитието на интелектуалната независимост, която дава възможност за критична позиция към различни проблеми на социалната и икономическата система и подпомага за изследователска или професионална дейност. Критичната позиция се разбира като ангажимент в посока на точни анализи и оценки на обективната действителност.

Отвореността към новите идеи е в основата на творчеството и един от ключовите добродетели в преподаването и изследванията. Отговорното и критично приемане на новите идеи е предпоставка за по-високо качество на научните изследвания.

Толерантността от страна на преподаватели, изследователи и студенти позволява критично приемане на многообразието. Безразличието и отсъствието на ясна позиция не са проява на толерантност.

Университетската лоялност се изразява в общия ангажимент за поддържане и издигане на имиджа на Университета и разпространяване на неговите ценности, постигнати чрез обучението, научните изследвания, художествената самодейност и спортните изяви.

Отношението към университетските ресурси е важен аспект в академичното общуване. Преподавателите, изследователите, студентите, докторантите, служителите и персоналът в Университета са длъжни да опазват и развиват всички университетски ресурси, да използват оборудването, съоръженията и финансовите средства в съответствие с тяхното предназначение и с грижата на добър стопанин, стремейки се да постигнат възможно най-голяма полза за обществото. Необходимо е да се отнасят с респект към човешките ресурси на Университета и да допринасят за тяхното развитие. Те трябва да пазят имиджа на Университета като основен ресурс на тази институция. Университетските ресурси не могат да се използват за лично облагодетелстване.

II. Основни академични ценности, норми, отговорности

Основните академични ценности на Университета са истината, свободата, хуманизмът, справедливостта и доверието.

Научната истина е ценност, която Университетът поставя и като основна цел на своята дейност.

Свободата е такава ценност, която е важна предпоставка за постигане на истината. Тя се конкретизира като академична свобода и включва свобода в усвояването на науката и в развитието на научните изследвания; зачитане на личната неприкосновеност в творческите изяви; независимост на преподавателските, докторантските и студентските изследвания, изяви, анализи и оценки.

Хуманизмът е универсална ценност, свързана с опазването на човечеството, съхраняване на човешкото и уважение към човека.

Справедливостта се възприема като основен критерий за балансиране на разпределителните и коригиращите отношения в Университета и като равен достъп до информацията и научните постижения.

Доверието е предпоставка за осъществяване на изследвания и постигането на надеждни резултати в науката, както и за тяхното усвояване и разпространяване.

Преподавателите, изследователите, докторантите, студентите и служителите се стремят отговорно да утвърждават тези ценности и да съблюдават посочените норми в работата си.

Зачитането на основните академични ценности, придържането към посочените норми, спазването на утвърдените в света модели на етично поведение в науката и възприемането на отговорно поведение в академичното общуване се налагат като модел за добра академична практика.

III. Академично обучение

Целта на обучението е да разпространява и развива съвременни знания, да формира самостоятелно, творческо, критично и отговорно мислене.

Обучението е основна дейност на Университета и включва две страни: преподаватели и студенти, които трябва взаимно да зачитат своите интереси и цели. Служителите и персоналът на Университета изцяло подчиняват дейността си на целите на съвременното и качествено обучение и подпомагат и двете страни.

Преподавателите и студентите са неделима общност. Преподавателите се ангажират чрез своята дейност да осигуряват на студентите оптимална духовна среда за обучение, а студентите, от своя страна, допринасят за нормалното протичане и непрекъснато усъвършенстване на учебния процес посредством съзнателно и отговорно отношение към своите задължения в обучението.

Академичната свобода е основно право на преподавателите, изследователите, студентите и докторантите. Преподавателите упражняват своята академична свобода чрез лекционната си дейност, личните и колективните си научни изследвания и творчески дейности, които съответстват на общоприетите етични стандарти. Технологията и методите на преподаване са основани върху съвременни научни открития и убедителни доказателства. За студентите академичната свобода означава академична автономия, в която те се развиват чрез отговорно обучение и лична инициатива, както и чрез обществено отговорно поведение в съответствие с общоприетите стандарти.

За гарантирането на академичната свобода на членовете на академичния състав, всички участници в процеса на обучението поемат и изпълняват добросъвестно своите отговорности и задължения, описани в Правилниците на Университета.

IV. Научни изследвания

Университетът приема за основополагащи в изследователската дейност основните етични стандарти, възприети от международната научна общност, а именно: обществен характер на науката, универсалност, безкористност, оригиналност, умерен скептицизъм.

Общественият характер обединява разбирането за публичност на научното знание, задължително публикуване на резултатите от научните изследвания, отговорност на учените за верността на публикуваните

резултати, самоуправление на научната общност, свободен обмен на информация между учените по света.

Универсалността означава, че науката трябва да е независима от раса, религия и националност, да е без ограничение в международната и световната изява.

Безкористността се свързва най-вече с честност и обективност на резултатите – те не трябва да се манипулират заради печалба, идеология, целесъобразност или поради друг личен интерес.

Изискването за **оригиналност** налага всяко изследване да има свой принос към науката – иначе е неприемливо. Изследователската оригиналност включва развитието и задълбочаването на авторските проучвания, правилното определяне и посочване на научните постижения на други учени, последователното прилагане на все по-подходящи методи на изследване, справедливото и професионално тълкуване на резултатите, честното отчитане на фактите и данните, както и обективната оценка на съществуващите научноизследователски хипотези.

Умереният скептицизъм насочва към изключителната полезност на критичността, която се гради върху съмнението, а заедно с това изисква резултатите никога да не се приемат заради авторитет или на доверие.

Научноизследователската дейност се основава върху свободата на информацията, академичната и личната свобода, личната неприкосновеност и независимост в творческата дейност, както и върху поднасянето на коректни и достоверни резултати от изследванията.

Научните публикации са важен завършек на научните изследвания и всепризнат начин за легитимиране на постигнатите резултати пред научната общност в локален и световен мащаб. Научните публикации осигуряват споделяне и публичност на изследванията, след което техните резултати могат да се ползват от всички хора. Изследователите, които публикуват научните си резултати, носят пълна отговорност за тяхната достоверност и оригиналност. Важно е да се уважават авторските права и да се спазват изискванията и отговорностите при съавторство, като се зачитат не само старшинството и званията, но и заслугите на съответните автори. Посочването на заслугите (чужди и собствени) и отдаването на признание са важен

елемент от научноизследователския процес. Академичният състав на Университета се придържа добросъвестно към трите основни начина за отдаване на признание в науката – изготвяне на добросъвестен списък на използваните автори, надеждно цитиране по установения ред, изказване на благодарност към други автори за тяхната помощ, идеи или други приноси.

В допълнение към съществуващите нормативни актове, учените от Университета се придържат към международно признатите етични правила и стандарти, които прилагат към конкретните области на научните си изследвания. Това изискване е от особено значение за социално-икономическите изследвания на общностите и личностите, демографските и икономическите процеси, при които резултатите могат да окажат влияние върху статута на общностите и лицата или върху доброто им име.

V. Академично израстване

Израстването на членовете на академичния състав на Университета е кариерно и е не просто цел, а средство за изпълнението на конкретните дейности, свързани с обучението и постигането на основните цели в Университета.

Академичният състав трябва да бъде осигурен, надеждно подкрепян и адекватно стимулиран от ръководството на Университета в кариерното си развитие за постигане целите на обучението.

Научното израстване на академичния състав се възприема като основно негово задължение, защото това осигурява по-високо качество на обучението.

В научното израстване членовете на академичния състав се придържат към основните етични стандарти на изследователя и преподавателя, утвърдени в световната научна практика и посочени по-горе.

VI. Заемане на административни длъжности в университета

В поведението си преподавателите, изследователите, докторантите, студентите и служителите, които заемат административни длъжности в Университета, се придържат към най-високите етични стандарти.

Те изпълняват своите задължения в духа на академичната традиция със себеотдаденост и отговорност, като винаги вземат предвид дългосрочните последици от мерките и действията, които въвеждат и осъществяват като административни ръководители.

При изпълняването на административните длъжности в Университета се спазва изискването за мандатност и за ограничаване броя на заеманите длъжности от един човек. Смяната при заемането на академичните длъжности е основно демократично завоевание на академичния състав и осигурява равен достъп на всички, които отговарят на изискванията за тези позиции, като същевременно стимулира отговорността и конкуренцията за налагане на нови идеи и практики в академичната среда. При смяната трябва да се осигурява пълна приемственост, за да има надеждно управление и непрекъснато надграждане на постигнатите резултати и добрите академични традиции в Университета. Приемствеността не означава повторение, а утвърждаване и развитие на постигнатото.

Преподавателите, изследователите, студентите, докторантите, служителите и персоналът, заемащи административни длъжности, се стремят да постигнат консенсус при вземането на решенията и избягват противопоставянето.

Изпълняването на академични длъжности в Университета не трябва да влияе върху основната дейност на академичния състав, свързана с обучението, научните изследвания и научното израстване.

VII. Поведение и дейност извън университета

Преподавателите, изследователите, докторантите, студентите и служителите, в качеството на частни лица извън Университета, се ангажират да спазват етичните стандарти, които са определени в този кодекс. Когато участват в дейности извън Университета, те трябва да спазват основните ценности на Университета и правилата от настоящия кодекс, особено по отношение на честност, критична позиция, добросъвестност и достойнство на хората в академичната среда.

Членовете на университетската общност имат законно и морално право да се присъединяват към политически партии, професионални организации и клубове по интереси, към религиозни общности, както и към други

организации, и в това си качество са свободни да изразяват мнението си като частни лица. Когато обаче говорят или действат като частни лица, те са длъжни да избягват потенциални конфликти на интереси, така че техните дейности да не са в противоречие с личните им отговорности и задължения в Университета.

Преподавателите, изследователите и асоциираните членове на Университета, които изпълняват ролята на експерти по разработката на политически анализи, в съответствие с академичните стандарти могат да представят свободно своите заключения както на широката публика, така и на студентите и докторантите по време на обучението.

Преподавателите и изследователите не могат да извършват извън Университета дейности, които възпрепятстват нормалното протичане на учебния процес и научните изследвания.

VIII. Недопустими практики

Съзнателните заблуждения в изследователската и преподавателската дейност са недопустими – те се възприемат като преднамерена нечестност и измама. Към тази група нарушения се отнасят всички измами и кражби, свързани с интелектуалния продукт на академичната общност, както и нагаждането, фалшифицирането и подправянето на данни в изследователския процес.

Плагиатството – като една от практиките на съзнателните измами, е изключително недопустимо, тъй като в науката се възприема като кражба и има тежки последствия за академичните изследвания и обществото. Академичната общност възприема изискванията за отдаване на заслуги и признание, държи на коректното използване на чуждите резултати и цитирането, като същевременно се обявява категорично срещу плагиатството. Плагиатството е еднакво недопустимо както за преподавателите и изследователите, така и за студентите и докторантите в конкретната им творческа дейност.

Небрежността в изследването, преподаването, публикуването и възпроизвеждането на знания също е недопустима, защото е отклонение от възприетите стандарти в науката – както методологични, така и етични. Недопустимо е поради небрежност да се нарушават методологичните норми на

съответното изследване, а също и да се представя непроверена и невярна информация, да се нарушава научната публичност в установените практики и процедури при съобщаването или публикуването на научни резултати, да се жертва качеството на научния продукт заради количеството или бързината, да се допуска неглижиране на обучението.

Конфликтът на ценности и интереси е недопустима практика, която нарушава баланса на академичната среда и пречи за постигането на ефективни резултати. Необходими са предварителни мерки, за да се избягват потенциалните възможности за конфликт на интереси във всички дейности на Университета - преподаване, научни изследвания, управление, администриране.

Възползването е недопустимо в академичното общуване. Еднакво неетични са както недобросъвестното възползване от чужд авторитет и име, така и възползването от чужд труд, което се приема за експлоатация. Недопустимо е също възползването от заеманата административна длъжност.

Недопустими са всички практики, които се приемат като неетични в съвременния обществен живот и организационното общуване - дискриминация, насилие, злоупотреби с ресурси, нелоялност, нарушаване на регламентираното поведение и разпоредбите (правни, административни и други).

IX. Комисия за академична етика

Академичният съвет в рамките на своя мандат създава Комисия за академична етика, определя нейните цели, правила и структура, избира членовете й и определя техните отговорности. Комисията за академична етика се състои от председател и четирима членове, които са авторитетни членове на академичната общност в Университета. Председателят и членовете на Комисията за академична етика действат обективно и независимо от административните длъжности, които евентуално заемат в Университета. Становищата и проекторешенията се приемат с обикновено мнозинство в едномесечен срок от подаване на сигнал или поставяне на задача. Заинтересованите лица и органи се информират в едноседмичен срок от приемането на становището.

Целта на Комисията за академична етика е да насърчава и гарантира спазването на Етичния кодекс на Университета.

Задачите на Комисията за академична етика са да наблюдава спазването на Етичния кодекс, да изказва компетентни становища на основата на добри академични практики и да предлага на Академичния съвет етично обосновани решения на по-сложни казуси.

Комисията за академична етика може да се сезира, но също и да се самосезира, за да предприеме разследване на определен казус в академичната среда на Университета.

X. Заключителни разпоредби

Общото събрание на УНСС приема настоящия Етичен кодекс на 19.12.2011 г.

Пета глава

ЕТИЧНО АКАДЕМИЧНО ЧЕТЕНЕ и ПИСАНЕ

Научната етика изисква преди да се говори или пише, да се прочете какво вече е казано и написано по темата, върху която работим. Това вече беше подчертано в Трета глава, но не е зле да го повтаряме, защото бързо се забравя. И като се забрави, като се пропусне първото действие – четене, писането или не върви леко и гладко, или става преписване. Четенето и писането са две взаимосвързани и взаимозависими дейности в научното поле. Следователно и двете подлежат на регулацията на научната етика.

Истината е, че без четене и писане в университета, бакалавърската ви програма ще бъде сведена до един лист луксозна хартия, на който е написана думата „диплома“. Ако четете книгите с научно познание, ако размишляване по него, ако дискутирате идеите и концепциите с колеги и преподавателите си, ако пишете оригинални авторски текстове и получавате семестриални оценки за знания и умения, то бакалавърската ви програма би завършила не просто с думата „диплома“, а и с културен и социален капитал.

Изборът е ваш – може да четете и пишете или само да слушате и да говорите, да преразказвате какво сте чули от клипове в YouTube, например.

Във видеоклиповете няма нищо лошо, особено ако са с образователно съдържание и функция. Но има съществена разлика между четенето и слушането, макар и чрез двете дейности да приемаме информация. Разликата е в концентрацията на ума, в неговото обучаване и трениране да мисли. Струва ми се, че четенето изисква значително по-висока концентрация и предизвиква ума за по-дълбоки мисловни съждения. Но може и да не е така. Защо не проверите сами?

Същата разлика съществува между преразказване на чутото и написване на авторски текст. Авторското писане е процес на създаване, той е едно

от практическите проявления на *позитивната свобода „да“* творим, да създаваме. И изисква своята концентрация, воля, усамотяване. Преразказването на чутото или на написаното другаде изисква от човека да влезе в ролята на посредник между автора – този който говори или е написал авторски текст, и реципиента – този, който приема преразказа. Посредник, но не създател.

Ето, имате поне две възможности за роля, която да изпълнявате по време на университетското си обучение – изберете си в коя да влезете, изберете информирано и свободно. И после си носете последствията, защото **свободният избор** си има и последствия, наричат ги **отговорности**.

По-рано в учебника беше казано, че научната етика учи студентите да правят свободен избор.

Свободният избор е нещо доста желано и в пъти повече трудно за хората. Затова човеците доброволно се отказват да избират и бягат от свободата, за която бленуват. Прочетете какво казва Ерих Фром за доброволното човешко бягство от свободата.[198] Докато четете не забравяйте, че свободата е сред основните етически категории (вижте Първа глава), а и основна ценност на науката, а следователно и на етиката, прилагана към научното поле, т.е. на приложната научна етика. (вижте Трета глава).

Знаете ли, че отказът от свободен избор води човека към колективно преклонение пред така нар. „*Велик инквизитор*“? При *Великия инквизитор* етика няма, а науката е подменена от неуката или псевдонауката, както я нарича Николай Михалов.[199] Етиката и науката са при Бога, заедно със свободния избор. Но по-добре е да прочетете сами какво пише Фьодор Михайлович Достоевски[200], вместо да четете моите преразкази. И моля да ме извините, че без да искам започнах да ви водя към четенето, но какво да се прави – четенето за мен е професионално изкривяване.

От друга страна, в тази глава от учебника фокусът е върху четенето и писането, по-точно върху нормите на научната етика, приложими към

[198] Фром, Ерих. *Бягство от свободата*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.

[199] Михайлов, Николай. Знание, идеологии, псевдонаука – етически измерения. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 196-203.

[200] Достоевски, Фьодор М. *Братя Карамазови*. С., „Захарий Стоянов“, 2022.

процесите на академично четене и писане. На пръв поглед звучи абсурдно да се търси етичност в академичното четене, защото то е дейност, която човек изпълнява сам със себе си.

Ако мислите така, то спомнете си, че етиката започва от отношението на човека към самия себе си и чак след това към другите. Що се отнася до академичното писане, то някак по-естествено се свързва с научната етика. Как точно и какво означава академично писане съгласно с нормите на научната етика са въпроси, на които се търсят отговори в следващите страници.

Етика в академичното четене

Четенето и писането са основни интелектуални дейности, т.е. чрез тях се произвежда интелектуален продукт – научният продукт е интелектуален продукт. Дейностите се извършват ежедневно от дейците в полето на науката. Следователно, към тях се прилагат нормите на *научната етика* – в част от случаите става дума за приложение на *изследователска етика*, в други – *публикационна етика*, етика на научното представяне.

Кое четене е академично четене?

След като се научи да говори, човек започва да изучава буквите, да разпознава сричките, да ги свързва в думи, да произнася правилно думите, да ги свързва интонационно в изречения, абзаци, текстове. С други думи казано, след като проговори, човек започва да се учи да чете. В училище се чете от учебници и книги. В университета също се чете от учебници, речници, енциклопедии, христоматии, монографии, статии, студии, отпечатани класически на хартия или публикувани модерно върху електронни носители и разпространени чрез интернет. Университетското четене е академично четене.

Академичното четене е умението
да се разбира и овладява научна информация, знание, познание
в писмена, текстова форма.

Има хора, които четат тонове научни книги, само за да могат да кажат, че имат знание, че притежават познание по дадена тема. Това са хора с

доминантен *притежателен модус – „аз имам“.*[201] Те се себевъзприемат и себеизразяват чрез това, което имат, независимо дали то е материално – имоти, автомобили, дрехи, гримове, телефони, или е нематериално – духовно и интелектуално по същността си като знание, познание.

Има и друг тип хора, тези с доминантен *битиен модус – „аз съм“.* Тяхното себеусещане и себеизразяване се базира на същностното, което са изградили в себе си, на онова, което са постигнали по стълбицата на физическото си и духовно израстване. Академичното четене при тях е естествена необходимост от висок ранг, според йерархията на потребностите на Ейбрахам Маслоу.[202] Те четат, за да се свържат с другите – социална потребност, трети ранг в йерархията на Маслоу. Също и за да постигнат себеразвитие, защото виждат себе си като саморазвиваща се система, която трябва да бъде захранвана и задействана, за да се развива – потребност от себеразвитие, четвърти ранг. Те четат академична, научна литература, защото осъзнават, че приключването на всяка фаза от саморазвитието поражда потребност от себеактуализация – пети най-висок ранг в йерархията на Маслоу, а тя изисква усвояване на нови социални роли, постояване на реалността на живота на друго, непознато досега ниво.

Как да изучим непознатото?
Как да се справим с него?
Как да намерим себе си в новото?

На тези въпроси отговори могат да дадат по-мъдрите от нас – някои от тях са оставили достигнатото и разбраното от тях познание в книги, поточно в научни книги. Хората с доминантен битиен модус осъзнават това и търсят в книгите потребните им отговори. Те четат, за да разберат написаното, за да се свържат с мислите и преживяванията на автора, за да съчетаят новото и непознатото със старото и добре известно, за да овладеят модели на мислене и да ги приложат в създаването на тяхната нова реалност.

---

[201] Фром, Ерих. *Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор*. С., „Кибеа“, 1996.

[202] Маслоу, Ейбрахам. *Мотивация и личност. В търсене на човешката същност*. С., „Кибеа“, 2010.

Кой от двата типа академично четене – битийното или притежателното, е по-близък до научната етика и етичното?

Етично от моя страна е да ви кажа, че битийният и притежателният модус никога не съществуват в идеална форма, всеки сам за себе си. В реалността и практиката на човешкия живот те са заедно, като в определени случаи доминира единият, а в други – другият модус. Тази предпоставка може да усложни отговора, но не го прави непостижим. Представете си, че ако не я бяхме споменали, можехме лесно и първосигнално да кажем, че четенето през призмата на притежателния модус е по-силно изкушено да се окаже далечно на етиката, поради склонността на притежателния модус да взема и използва всичко за себе си, да го представя като свое. Докато четенето през призмата на битийния модус се доближава до научната етика, защото то не присвоява, а вгражда познанието в тъканта на себеразвитието и себеактуализацията.

Четейки битийно или притежателно, читателят общува най-напред със себе си, а след това, лично и без посредник, с автора на произведението и другите автори, чиито идеи са в научната книга. Първото измерение на етичност е отношението към себе си. Читателят нека сам за себе си да прецени в каква степен е етичен спрямо себе си, т.е. в каква степен прилага и спазва собствените си разбирания за етичност докато сам общува с книгата, т.е. чете.

Второто измерение на етиката е отношението към Другия.

Другият е авторът и авторите, на които той се позовава. Четейки, читателят без посредник и лично общува с автора и учи от него. Етичното академично четене предполага читателят да възприема автора като субект, от който има какво да научи, субект, който може да даде. Това означава читателят да се интересува от автора, да търси автора в текста, да се подчини на мисълта и стила на автора, за да ги разбере и осмисли по своему и чак след това да реши кое му върши работа и кое не. Тази нагласа предполага спазване на един от висшите етични принципи – признаване на авторитета на Другия, уважение към достойнствата на личността му, опита, познанието и мъдростта.

В процеса на етично обуване с автора, т.е. в процеса на академично четене, читателят е обект на обучение. Той усвоява едновременно три неща:

- ☺ Научното познание, предадено в книгата;
- ☺ Методите да се достигне и разбере научното познание;
- ☺ Методите да се приложи научното познание в практиката на живота, включително и да се предаде на другите.

Усвояването предполага нещо външно – в този случай това е познание, придобито от други, да бъде възприето като органично вътрешно. Етиката в усвояването предполага да уважаваме източниците, от които черпим познание, което интегрираме в собственото си съзнание.

Да не забравяме източниците!
Да помним авторите и техните приноси!
Да отбелязваме това по подходящи начини в своя текст.

Фразата „*по подходящи начини*“ може да означава да поднасяме цветя и венци пред паметниците на авторите в науката, а също и да поставяме книгите, които сме прочели на видно място в библиотеката си, та като ни дойдат гости да се възхитят от дебелината на книгите, които притежаваме. Обърнете внимание на последната дума от предишното изречение – „притежаваме“. Тя подсказва, че подобни форми на проява на етично отношение към авторите са по-скоро присъщи на читателите с доминантен притежателен модус („аз имам“).

За читателите с доминантен битиен модус („аз съм“) „*по подходящи начини*“ означава коректно позоваване на авторите не само в писаните текстове, но и дори и по време на академичното четене. Това предполага читателят съзнателно да изработи етически рефлекс на уважение към авторите, чиито произведения чете, и към оставеното от тях познание. Едва ли съществуват книги, в които да е даден алгоритъм точно как да изградите този етичен рефлекс. Етиката е в сърцето. Ако във вашето я има, то вие ще почувствате как.

Познанието, което овладяваме чрез академичното четене, макар да не е в конкретна физическа, материална форма, в каквато е авторът на академичната книга, също, етически погледнато, следва да се уважава. Да се изправиш срещу познанието, да пренебрегнеш, да унизиш познанието често пъти води до много болезнени последици за неетичния читател, отколкото да направиш същото спрямо автора.

Ако читателят не е готов да се срещне с познанието, то по-добре за него е да не предприема тази среща. Вредни последствия тя би имала за него – може да се отрази зле на самооценката и самочувствието му; вследствие на неразбирането на познанието, може да предприеме действия, чрез които да навреди на физическото си, емоционално, социално здраве. Ето, в това се състои едно от възможните проявления на етиката в академичното четене като отношение на читателя спрямо самия себе си – да знаеш кое е подходящо за теб и кое не, кое можеш да разбереш и кое не.

От друга страна, срещата на неподготвен читател с познанието може да деформира, увреди самото познание. Тъкмо поради осъзнаването на този немалък риск римският папа отклонява молбата на пратениците на цар Борис I Покръстител (Св. Цар Борис-Михаил) да им даде „*мирските закони*“, за да ги пренесат и разпространят в новохристиянската България.

Ето разговора между папата и Борисовите посланици, предаден от Стефан Бобчев в единствения у нас български учебник по църковно право, чийто автор е самият Бобчев – този, чийто паметник се намира пред главния вход на **Университета за национално и световно стопанство**, защото именно той подписва акта за основаването на университета през 1920 год.

„*Борисовите посланици при папа Николай се обръщат към него с въпроса:*

„Нашият господар желае да знае християнския закон и ви моли да му го изложите“.

„Прекрасно желание, отговаря папата, но за да се изложи в подробности християнския закон, би било нужно да се напишат безбройни книги, същността им, обаче, е във вярата и добрите дела“.

Борисовите посланици не се задоволяват само с този въпрос, отиват по-нататък и казват: *„Ние желаем да получим от вас (папата) мирски закони“.*

Папата отговаря: *„Нужните за това книги ние драговолно бихме ви изпроводили, ако имаше у вас такъв човек, който би могъл да ви ги тълкува. Върченитe от нас на нашите посланици книги за мирски закони (de Mondana lege libros) не бива да ви се оставят, за да не би някой у вас да ги извърти или да ги тълкува умишлено".*[203]

[203] Бобчев, Стефан. *Черковно право*. С., Печатница „Художникъ“,1927, с. 80-81.

Със същия мотив – да не се изврати познанието чрез грешни негови тълкувания българският деспот Яков Светослав не позволява на киевския архиепископ Кирил III да направи препис на българската „Зонара“ (книга с норми и тълкувания на православното църковно право), а сам организира преписа й и го изпраща в Киев. *„Тази строгост да не се преписва „Зонарата“*, както казва Светослав, напомня думите на папа Николай да не се оставят Lex Mondana между българите, за да не се изкриви смисълът. Но когато е имало достойни и способни преписвачи и тълкуватели строгостта е губила място, обстоятелство, което се доказва от многото преписи, направени в Русия“, пише Стефан Бобчев.

Научната етика започва да се изгражда още в процеса на академично четене – първата стъпка към научното изследване, доколкото всяко научно изследване иска четене. Ако книгите са лични на читателя, той може да ги чете както си иска, да рисува по тях, да прави бележки, да къса страниците им. Ако са заети от библиотека, например, то е задължително книгите да бъдат пазени и запазени, а след това върнати в библиотеката такива, каквито са взети. Всяка библиотека има свои вътрешен ред и правила, които читателите се съгласяват да спазват. Част от правилата са правила за етично четене, които съвестните читатели приемат безвъпросно.

Читателите на университетската библиотека на Университета за национално и световно стопанство имат етичната отговорност „*да се грижат за запазване на заетите библиотечни материали, да ги пазят чисти, да не подчертават текст или да добавят бележки, да не късат страници, да не ги повреждат; да не повреждат или заменят звукозаписи, магнетофонни ленти, видеокасети, диафилми и информационни записи на електронни носители; да не повреждат библиотечната електронна, компютърна и друга спомагателна техника и инвентар*“ – чл. 10 от Правилник за вътрешния ред и обслужване на читателите в университетската библиотека при УНСС – сканирайте QR код № 8, за да прочетете целия правилник.

Книгите са като хората.
Както общувате с хората,
така общувайте и с книгите!

Етика в академичното писане

Писането изглежда по-лесно от четенето. Всеки пише – стотици хиляди, милиони постове във Фейсбук, в Туитър, къде ли не, направени с огромна лекота. Академичното четене иска концентрация, иска етично отношение към Другия – автора и познанието. Писането не е задължително да бъде свързано с Другия. То отразява преди всичко мен, моите мисли, моите чувства, моите дарове. Имам нещо за казване, искам да го кажа, самовглъбявам се и пиша. Аз съм сам с компютъра си. Наслаждавам се на писането, харесвам написаното.

Ако мързелът и наближаващият краен срок са те приклещили, може и да си „даунлоуднеш" идейка, да си я „копнеш" и „пейстнеш" в реферatчето и хоп – освобождаване от изпитчето. „Освобождаване" – сякаш университетските курсове са затвор, в който някой е задържал студентите и те, горкичките, трябва да се освобождават.

Всъщност, писането е по-трудно. Сам си със себе си, но трябва да мислиш, да измислиш какво и как да напишеш. Дори и без да съзнаваш, създаваш нещо ново, твориш. Свободен си, защото създаваш – истинско удоволствие е това.

Но свободата носи отговорност – отговорността за Другия. Какво да пишеш и как, за да не бъде подведен и излъган Другия, за да може той да разбере написаното, да го приеме, да го продължи. Написаните текстове, в които го има Другият – читателят, а не само авторът, само тези текстове читателят разбира, възприема, търси ги, за да ги прочете, иска да продължи идеите, заложени в тях. Тези текстове – те са истинските, защото са водени от ценностите и нормите на научната етика, те остават и след автора, те се превръщат в културни ценности, в културно наследство.

Без писане университет не може да се завърши, бакалавър не може да се стане. Ако овладяваме четенето веднага след говоренето, то учейки се да четем, се учим и да пишем. Писането е втората изразна система, която човек овладява, развивайки комуникацията си с другите. Има хора, които владеят само първата – говоренето. В науката и университета първото умение е академичното четене, т.е. умението да се разбира и овладява информация, знание, познание в писмена, текстова форма, а второто е академичното писане.

Доброто писмено изразяване, а също и устно, е в тежка зависимост и от познанията по *граматика на езика* и умението на пишещия да си служи с тях. Ако буквите редят думите, то граматиката подрежда изречението, т.е. думите в смислово завършена конструкция, наречена „изречение“.

„*Граматиката на един език, казва Ноам Чомски, схващана като система от правила и генерираща в слаба степен изреченията в този език и в силна степен структурата на тези изречения, има претенции да бъде онази „по-висока степен на реалност*“, *която физиците придават на математическите модели на вселената*“.[204]

Всички граматически системи имат своя вътрешна структура и заедно образуват обща структура. Тази обща структура се проявява и е видима във всяко изречение, което изписваме или изричаме. Тя отразява самата езикова граматика. Ноам Чомски я определя като по-висока степен на реалност. Ето затова, ако сте изкушени чрез езика и мисленето да търсите и постигате (четене), а след това да създавате и предавате познание и смисъл (писане и говорене), то уверете се, че познавате граматиката на езика, с който си служите и можете правилно да я прилагате.

Най-напред обърнете внимание на отделните правила, после на системите от правила, след това на структурата и ще видите, че ще започнете самите вие да създавате словесни реалности от по-висока степен. Тези словесни реалности се проявяват в материалната форма на текстовете, които пишете по време на университетското си обучение, например.

Етиката в академичното писане започва от *правописа*, който гарантира, че отделните думи ще са изписани правилно, в нормите на книжовния български език. Етичното академично писане минава през граматиката на езика, която гарантира, че думите ще са свързани в граматично издържани изречения, абзаци, текстове. Това е уважение към онази по-висша езикова реалност, която се създава чрез граматическата система на езика.

Напоследък се говори за шрифтове на българска кирилица, които са различни от шрифтовете на всички други кирилици, използвани по света и

---

[204] Ноам Чомски е един от големите мислители на нашето съвремие. Социолингвист, който разгръща социолингвистиката широко в полето на Социология на комуникациите, а също и Политическа икономия на медиите и комуникациите. Тук е използван цитат от книгата му „Студии за езика и философия на ума“. Вижте: Чомски, Ноам. *Студии за езика и философия на ума*. С., „ЛиК“, 2012, с. 78.

дават самобитен български облик на нашите текстове.[205] Ето още едно измерение на етичното академично писане – уважението към графичната система на българския език. Графичната система на всеки език показва начина за правилно ръкописно и печатно изписване на буквите от азбуката, с която си служи езикът. В речниците на българския език можете да видите графичната система на нашия език.[206] Българската графична система е съставена от главни и малки, печатни и ръкописни букви и има следните две особености:

- ☺ Първо – различно изписване на главни и малки букви. При печатните букви разликата се отнася за А – а, Б – б, Е – е;
- ☺ Второ – печатните малки букви: б, р, у, ф имат горни и долни дължини.

Уважението към българския език или езика, на който се пише произведението, е първото ниво на проявление на научната етика в академичното писане. Разпознава се като: правопис и пунктуация; граматическа издържаност; графика на текста – шрифт и графичен дизайн.

Следващо проявление на етичния академичен текст е чрез *научния език*, на който той е написан. Академичното писане предполага текстовете да са реализирани в *научен стил*. Не в разговорен, без жаргон, без думи и словосъчетания, които могат да обидят читателя. Всяка наука говори на собствен език, има си собствен речник от научни термини. Етичният научен текст борави с научна терминология, т.е. със система от научни термини, потребни на автора, за да предаде познанието, което е достигнал. Добре е преди да започнете да пишете, да овладеете някаква част от терминологичния речник, характерен за науката, в чиито предели разработвате писмено съчинение.

Научните термини са имената на научните понятия. А самите научни понятия са същностите, които изследователите откриват в хода на научните изследвания, които правят. Нерядко „термин“ и „понятие“ се употребяват като синоними. А всъщност терминът е името на понятието.

---

[205] Инициатива за българска кирилица, 13.06.2014. https://cyrillic.bg

[206] Мурдаров, Владко (и кол). *Официален правописен речник на българския език*. С., „Просвета“, 2012, с. 10-13.

Забележете, че в Трета глава не говорихме за дефиниции на научните термини, а за дефиниции на научните понятия. Това е така, защото имената не се дефинират. Дефинират се същностите в науката.

Етиката в академичното писане проличава и в *структурата на писменото научно произведение*. Структурата на научните произведения, макар да са разработени в различни жанрови форми – монографии, статии, студии, изглежда някак си еднаква. Разбира се, напълно възможно е авторите да правят промени в структурирането на текстовете си – науката, а с нея и академичното писане, чрез което тя се изразява, е поле на свободата, но и на отговорността.

Тук ще се спрем на основните елементи в структурата на научното произведение. Първо защото, за да създаваш творчески структури, трябва да си овладял до съвършенство основните елементи. И второ, защото студентите първокурсници, за които именно е предназначен този учебник, са все още в самото начало на етичното академично писане.

В структурата на писмените научни работи се открояват най-малко три глави плюс увод и заключение. Тези три глави следват вътрешната тризвенна структура на науката. Видно от Мисловна карта № ,2 в структурата на науката се разграничават: теоретично, методическо и емпирично ниво. Следователно, авторите на научни разработки трябва да включат в писмените си работи: теоретична глава, която да представи научната теория, в чиято призма се извършва изследването и която се прилага в изследването като негова методология; методическа глава, в която изследователят представя и аргументира избраните от него методи на изследване, заедно с методическия инструментариум, и емпирична глава, в която се излагат данните от емпиричното изследване, дискутират се изследователските резултати.

Главите, независимо как са структурирани, представляват цялостна, завършена част от писменото произведение. Тази част представя определена микротема или още подтема, съдържаща се в темата на произведението и изясняваща я. Всяка глава има своя вътрешна структура – тя се образува от реда, по който авторът избира да подреди абзаците. Външно погледнато, в структурата на всяка глава се отразява структурата на цялото произведение. Както произведението има увод, изложение и заключение, така също и всяка от неговите глави.

Най-големите научни произведения включват главите в раздели или части. Частта или разделът са структурни единици на текста, включващи няколко глави, посветени на микротеми в едно от проблемните и тематични ядра на темата на изследването.

Уводът на научно произведение представлява методическо въведение, в което се очаква да бъдат представени основните елементи от методическата инфраструктура на изследването. Те отговарят на въпросите:

- ☺ Какво изследвам – обект и предмет на изследване;
- ☺ Защо изследвам – цел и задачи на изследването;
- ☺ В какво се съмнявам и искам да проверя – хипотези на изследването;
- ☺ Как проверявам хипотезите – изследователски методи;
- ☺ Какво е съдържанието на произведението в резюме.

Уморени от писането, авторите са склонни да пренебрегват заключението, а то също има своите академични специфики. В него научно подготвеният читател очаква да намери основните изводи, направени на база проведеното изследване. Част от тези изводи имат теоретичен характер – предполага се, че авторът е направил теоретичен преглед по темата на изследването си (първа глава) и в заключение може да сподели изводите си относно приложимостта на теорията, възможностите за нейното обогатяване.

Втората част от изводите имат методически характер. Те са пряко свързани с втората, методическата глава, и се отнасят до методически проблеми и решения, които са достигнати в хода на изследването, ограничения на методиката, възможности за нейното доразработване.

Съответни на третата глава са изводите на база получените емпирични изследователски резултати. Изводите са нещо различно от представянето на едномерни и двумерни разпределения, тяхната интерпретация и анализ. Изводите са финала на този мисловен процес.

Последна част в заключението са предписанията за бъдещи изследвания. Очаква се, че след системното изучаване на даден научен проблем, авторът или авторите ще могат да очертаят идеи за следващи изследвания в проблемното поле.

Науката е структура.

Познание за структурата на същностните неща.

Следователно и всяко научно произведение трябва да бъде добре структурирано. Добрата структура е достижение на ума на автора, но е и проява на етично отношение към науката като такава, а и към читателите, които се ориентират по-добре в текста, ако той следва логична структурна последователност.

Етичното академично писане се разкрива и чрез *жанровото решение* на научните текстове. Често преподавателите ще ви поставят задача да напишете *реферат*. Писането на реферати е първата научна задача, с която всеки автор в науката се е справял многократно. Реферирането е умение за усвояване на познание, необходимо в начална фаза на обучение, а рефератът е първото научно съчинение, което студентът е добре да се научи да пише. Бакалавърът трябва да може да разказва за науката, която е учил по време на бакалавърската си програма. Това означава да може да реферира, да е написал вече няколко научни реферата.

Знаете ли какво е реферат и как се пише?

Ако не знаете, напълно в нормите на академичната етика е да попитате преподавателя, който ви поставя задачата. Неетично от ваша страна би било да се гневите на преподавателя, че не ви е обяснил, ако преди това не сте поискали обяснение. Ние, преподавателите, не може да знаем какво вие, студентите, вече знаете и какво искате да научите. Учителят в училище има тази информация за учениците си, той проследява развитието на тяхното познание. Но в университета не е точно така. Всеки един от нас има задача да преподаде предвиденото съдържание в учебната програма на съответната дисциплина. И ако нещо не е ясно за студентите, то те могат да попитат.

Защо не питат студентите?

Защото се срамуват от незнанието си. Не! Недейте! В университета сте не защото знаете, а за да научите. Гонете си сами познавателния интерес и образователната цел.

Защото се страхуват, че ще сгрешат. Не! Страхът спира творчеството и превръща позитивната свобода „да“ в негативна свобода „от“. Университетът е мястото, където можете да грешите, за да се научите.

Защото искат по-бързо да свършат лекционните им ангажименти и разчитат, че всичко, което могат да научат от преподавателя и Google ще им го каже, и Chat GPT, при това в удобно за тях време и пространство.

Защото не са били на лекцията, на лекциите на преподавателя, а само са получили от колегите си условията на изпитната задача. Е, тук ние не можем да помогнем.

А може би не питат, защото знаят къде да прочетат необходимите им отговори. В помощ на знаещите къде да прочетат са следващите редове.

Научният реферат е писмено научно произведение, представящо в ред, избран от реферирация, ключови идеи и понятия, теории в друго научно произведение (статия, студия, монография) или част от него. Наред с това, научният реферат представя осмислянето и оценката на реферирация за реферираното произведение. Реферирацият е свободен да избере как ще структурира реферата си. При все това, доколкото научният реферат е вид научно произведение, неговата структура следва класическите научни стандарти.

Разпространява се грешното разбиране, че рефератът е преразказ с елементи на разсъждение. Да, научният реферат има елементи на разсъждение. Не би бил научен без разсъждение, т.е. без мислене и осмисляне на оригиналните авторови идеи. Но не е преразказ с елементи на разсъждение, а авторово разсъждение върху систематизация на основни идеи от текст на друг автор или автори. Реферирацият е свободен да избере начина и последователността на представяне на ключовите идеи от реферираното произведение. Създаването на ред, различен от този на оригиналния автор, е израз на свобода. Следователно и на отговорност, ако авторът има усещане за етика в науката.

Става дума най-напред за отговорност по отношение на коректното и точно пресъздаване на идеите на автора, чието произведение се реферира. Реферирацият не си доизмисля идеите на автора на реферираното произведение. Не представя свое размишление като такова на другия автор. За да се спази това етическо изискване, то е необходимо в реферата да бъде направено строго дисциплинирано разграничение между оригиналното произведение и разсъжденията по него на реферирация. Това разграничение ще позволи на читателя на реферата да се ориентира в научното познание, да

го систематизира за себе си. Именно научният реферат е инструментът за подобно систематизиране на тази съкровищница наречена „наука“.

Архивът на науката показва различни видове научни реферати. По отношение на реферирания обект – реферат на откъс от научно произведение (глава или част от него), реферат на цяло научно произведение, реферат на няколко произведения на един автор, както и реферат на няколко произведения на различни автори. По отношение на задачата на реферата – реферат по дадена тема или реферат по даден автор. По отношение на характера на реферата – обзорен и аналитичен.[207]

По някои дисциплини в университета може да ви се наложи да пишете и есе, научно есе, социологическо есе, икономическо есе, политикономическо есе.

Знаете ли какво е есе и как се пише?

Писали сте есета и в училище. Сигурно няма да имате проблем, но все пак питайте, за да сте сигурни в конкретните изисквания на преподавателя. Има най-различни форми на есе, всяка от които предполага изпълнението на нещо отличаващо я. Понякога преподавателите дават литература, въз основа на която да се напише така нар. реферативно есе, т.е. нещо средно между есе и реферат.

Ако тръгнете да търсите отговор на въпроса „що е то есе“ в интернет, ще намерите множество статии. Не се доверявайте на всички. Проверете някои основни индикатори, преди да се доверите на текстове в интернет, включително и такива, които ни казват какво е това „есе“.

От всички интернет материали избирам да се доверя на: „Текстът есе – познат и непознат“ от Ивелина Савова. Авторът е професор по български език в Шуменския университет. Текстът е авторски – личи си. Няма подсказващи неграмотност и ниска култура грешки. Той представлява научна студия, т.е. съдържа научно изведена и проверена информация.[208]

---

[207] Прочетете повече за научен реферат в:

Михайлова, Катя. *Меди@ Общество. От книгата до видеото*. С., ИК УНСС, 2023.

Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. *От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти*. С., „БГ Учебник“, 2016.

[208] Савова, Ивелина. Текстът есе – познат и непознат. В: *Електронно списание LiterNet*, 01.01.2004, № 1 (50).

Студията е публикувана след рецензиране в едно от авторитетните български научни електронни списания за литература, изкуства, хуманитарни и социални изследвания, съществуващо от 1999 г., което днес е индексирано в четири бази данни за научна информация. Всичко това означава, че достоверността на информацията е гарантирана не само от автора, но и от рецензентите, но и от редактора на списанието, а също и от реферирашите бази. Цялата тази информация е достъпна на страницата на всяко електронно списание, което можете да откриете в интернет.

След като прочетете студията за есе, нека заедно да помислим какво би могло да е социологическо есе.

То е вид научно есе, разработено по социологическа проблематика и въз основа на социологическата методология. Съчетава логичната рационалност на науката с емоционалното въздействие на публицистиката и художественото слово. Разработва се по предварително зададена тема, с ясен проблемен акцент, с откроен теоретичен подход, със структура на научно съчинение. Водещи са: авторовата теза, рационалната аргументация, логически издържаната композиционна структура, основани на научните познания, култура и творчески потенциал на автора. Може да бъде аргументативно, представящо логическа аргументативна верига след авторовата теза, и експозиционно – логическо изложение, експозиция, обзор на проблема, зададен в темата на есето. Експозиционното есе е информативно, то информира читателите. Аргументативното социологическо есе е убеждаващо, то цели да убеди читателите, да изгради у тях желана нагласа, да формира обществено мнение.

Има един особен тип социологическо експозиционно есе, което би ви помогнало много да започнете да пишете есета и да овладеете жанра. Това е така нар. *реферативно есе*. Както бързо става ясно, то съчетава реферата и есето в едно.

От есето реферативното есе си взема авторовата позиция по темата – тезата, за чиято аргументация се използва рефератът на реферираните произведения. От есето се взема още и художествено-публицистичното въздействие на емоцията и стила. Но за да не остане текстът на нивото на сърцераздирателната сълзливост, към него се прибавят две дози от научната фактология, структура и логика на реферата.

Рефератът задължава авторът да чете преди да започне да пише.

Да чете, за да провери дали неговата теза вече не е формулирана и аргументирана от друг. Ако това е факт, то следва да се изясни и разкаже как е подходил първият, какво още може да се добави, как може достигнатото да се приложи в опознаването на непознатото. Защото науката е това – път към овладяване на непознатото, подреждане и структуриране на хаотичното.

Есето провокира авторът да направи следващата стъпка след четенето и да формулира своя позиция, да изрази тази позиция, да я аргументира. Да има смелостта да я напише. Писането носи голяма отговорност за автора. Писаното слово остава във времето, запечатило чувствата, преживяванията, мислите, идеите, тезите на автора си. Колко дълго? Казват, че писмените произведения умират заедно с последния си читател.

Нищо чудно като студенти в бакалавърска програма да се окажете пред задачата да напишете доклад, научна статия, а дори и студия. Не изключвам тази задача, особено за по-активните студенти, които по време на бакалавърската си програма може да проявят инициатива да участват в студентска научна конференция, на която да представят своя научна разработка.

Що е то доклад и как се пише?

Докладът е документ, чрез който някой се уведомява за нещо, на някого му се докладва, систематизирано и синтезирано му се разказва за нещо, което се е случило или предстои да се случи, за някакво обективно или субективно състояние. Научният доклад представлява същото систематизирано представяне на състоянието на даден научен проблем. За да се направи научен доклад, докладващият или още докладчикът, е необходимо да се е запознал със съответния научен проблем. Как ще се запознае? Ами като прочете за него или като направи собствено научно изследване, за да провери какво е точно състоянието.

Докладът много прилича на реферат, ако се основава само върху систематизация на наличната научна информация по даден проблем. Ако, обаче, чрез доклада се представят, докладват резултати от научно изследване, то докладът значително се разграничава от реферат и започва да прилича на научна статия или студия.

Когато участват в научни конференции, студентите, а също и ние, преподавателите, представяме доклади по темата на конференцията. Но често се говори не за доклад, а за презентация. *Презентацията* е формата на представяне на доклада. Същността, т.е. научната информация най-често е в жанровата форма „доклад“.

След конференциите представените доклади биват трансформирани в научни статии или студии и публикувани в сборници от конференцията или в научни списания.

Научната статия

Статията е „*сравнително кратко изложение, написано в проза, което разглежда някакъв обществено-политически, културен или научен въпрос, печатано в периодическо издание или сборник*“, казва Речникът на българския език.

От това определение следва, че има обществено-политически статии и такива по културни въпроси. Но статията може да е посветена на въпрос, предизвикал научния интерес. Това е научната статия.

По същество научната статия е научен труд, представящ оригинално изследване в обем до 20 страници, публикуван в научно издание. Тя е най-малкият писмен научен жанр, който се вгражда в студията, монографията и е една от най-разпространените форми за презентиране на научни изследвания и техните резултати. Иванка Мавродиева и Йовка Тишева казват, че „*научната статия е научна разработка, която има своя специфика, а изготвянето ѝ е част от научната работа и академичното развитие най-вече на магистрантите и докторантите*“[209], но не е изключено и студенти в бакалавърски програми да се изправят пред задачата да напишат и публикуват научна статия.

Според Закона за развитие на академичния състав в Р България, статията е публикуван научен труд, който съдържа описание на оригинални научни изследвания и е в обем до 20 стандартни страници с 1800 знака на страница. Следва да е публикувана в списание или сборник с научен редактор и / или рецензенти, притежаващо съответно ISSN или ISBN.[210]

---

[209] Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. Цит. съч., с. 82.

[210] ЗРАСРБ, Допълнителни разпоредби, чл. 1, ал. 12, 14. Обн. ДВ. бр. 56/19.07.2022 г.

Подготовката на статията предполага да бъде направено научно изследване, чиито резултати да се представят в текста. Това означава, че статията се подчинява най-напред на нормите на така нар. *изследователска етика*. Ако изследването вече е факт, то следва писане на статията. Статиите обикновено имат класическа структура на научно произведение като по-горе описаната. Писането на статия е академично писане и се ръководи от *етиката в академичното писане*, за която говорим в тази глава. „*Магическа формула за успех при подготовката на научна статия няма, но има някои правила, които увеличават шансовете за успех*“, казва Пенчо Пенчев.[211] Част от тези правила са в обхвата на академичната етика.

Статиите, както и всички други научни писмени произведения, имат нещо твърде специфично, за което досега не сме говорили. Това е така нар. научен апарат – той е нещо като еманация на етиката в академичното писане.

Научният апарат се формира от всички бележки, които авторът прави по съдържанието, препратките към литературата, която е използвана в изследването и при написването на статията, цитатите, които авторът използва. Бележките може да са поставени в края на всяка страница (foodnotes) или в края на статията (endnotes). Научният апарат завършва със списъка на цитирана и използвана литература след края на статията.

При изготвянето на научен апарат е задължително коректното библиографско описание на използваните източници – то е проявление на съзнанието за авторите и техните идеи, на уважението на автора на статията към научните постижения на колегите, работили по същите теми преди него. Има множество указания за това как се прави коректно библиографско описание на използваните литературни източници.[212] Принципът, който се спазва във всички формати за библиографско описание, е да се посочи най-напред фамилията, след това малкото име на автора или авторите, след това заглавието на цитираното произведение, град на издаване, издателство и година на издаване. Това са основните библиографски индикатори. Освен тях може да се добавят и други – това е решение на автора или на

[211] Пенчев, Пенчо. Как се пише успешна научна публикация. В: *Икономиката на България и Европейския съюз в дигиталния свят*. Сборник с доклади. С., Издателство на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2020, с. 49-58.

[212] Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. Цит. съч., с. 150-170.

редакционната колегия, която издава изданието, в което статията ще бъде публикувана. Има вече и различни дигитални приложения, които може да използвате, за да улесните техническата работа по цитирането и библиографското описание на източниците.[213]

Техническата работа като цяло е лесно да се свърши. По-важно тук е етическото осъзнаване на отговорността и уважението към предходните автори по темата и тяхната научна работа. Същото етическо осъзнаване е и форма на самоуважение, което авторът проявява към труда си. Показвайки какво са постигнали другите преди теб, ти като автор, ясно откроваш направеното от самия теб, показваш че познаваш полето, в което работиш, а това познаване е първото необходимо условие за успешна работа в науката.

В този учебник цитираните източници са дадени в бележка под линия. След това са описани в „Цитирана и използвана литература“. Има само един източник, който не се посочва в бележка под линия, а в самия текст – това е Библията. Прието е текстовете от Свещеното писание да се посочват в кавички, а конкретното място, на което се намират, се описва в скоби веднага след затваряне на кавичките. Например: „(Мат. 5: 44)“. Подобно описание означава, че цитираното слово се намира в Св. Евангелие от Матея (Мат.), глава 5, стих 44. По този начин се отличава Библията като книга на книгите, като първоизточник на човешкото познание, от всички други книги, които се използват за написването на дадено ново научно произведение.

А ето и какво се казва в „(Мат. 5: 44)“. Прочетете, помислете. Мисля, че това е най-висш принцип на християнската, т.е. на човешката етика.

„*Аз пък ви казвам: обичайте враговете си,*
благославяйте ония, които ви проклинат,
добро правете на ония, които ви мразят,
и молете се за ония, които ви обиждат и гонят.“

Трудно постижимо, нали?
Но защо да не опитаме да обичаме вместо да мразим?

[213] Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. Цит. съч., с. 190-199.

Навярно вече сте забелязали, че в този учебник има текстове в „*италик*“ или още „*курсив*“.

Това са цитати от други произведения, обикновено са оградени с кавички като е описано и съответното произведение. Подобни графични решения може да вземе всеки автор. Пак повтарям – графичният дизайн е лесен за постигане. Съществено е съзнанието за етика в академичното писане и научно изследване. Съществено е уважението към труда на предходниците. Обратното на това съществено се нарича „преписване“ или „плагиатство“ – крайно неетична практика и дори инкриминирано в Наказателния кодекс деяние.

След като статията или научното произведение е завършено, авторът започва процесът на публикуване на статията. Научните статии се публикуват в научни списания или сборници с научни статии. Публикацията изисква спазване на нормите за *публикационна етика.*

Една от честите форми за завършване на лекционен курс и оценяване е разработване на *курсова работа* или *курсово задание*. Тази задача предполага академично четене по дадена тема, а след това и академично писане. Добре е преди да започнете подготовката на задачата, да уточните с преподавателя в какъв *научен жанр* се очаква да бъде вашата курсова работа – реферат, есе, доклад, статия. Ако преподавателят пропусне да спомене това, то вие попитайте, защото това е преди всичко вашият интерес.

В „*Изкуството да се пише добре*” Франк Лукас посочва принципи, които са ръководни за стиловото конструиране на писменото произведение. Валидни са за изграждане на художествен стил, но са изцяло приложими и към текстовете, разработени в научен стил. Те са: краткост; изисканост и простота; яснота; звук и ритъм; комуникация; акцентиране; честност; страст и контрол.[214]

Кои от изброените принципи са **етически принципи в академичното писане**?

Сигурно първият, който посочвате, е „честност“? Нищо чудно. Честността е свързана с истината. Тя е отношение на автора към истината. А

[214] Lucas, Frank L. *The Art of Writing Well*. 3rd edition. Harriman Modern Classics, 2012. (1st Ed. 1955).

истината е свързана със свободата. Честен е този, който се придържа към реално и обективно случилото се, дори и когато то е противно на него самия, дори и когато то дискредитира личното му достойнство. Честността е обратното на лъжата. Спомнете си, че честността е елемент от ценностното ядро на **научния етос**.

Какво означава **честност в академичното писане** и по-широко – в науката?

Първо – *прецизен научен апарат*, разработен с уважение към науката, към авторите и техните постижения. Научният апарат включва библиографско описание на всички източници, които използвате, и завършва със списък на цитираната и използвана литература. В този списък е добре да бъдат включени само произведения, които действително са използвани за разработването на настоящото.

В какво се проявява „използването“ на дадено научно произведение? В цитирането на отделни части от него. *Цитирането* означава дословно повторение на чужд текст, като текстът задължително се огражда с кавички, съобразно правилата за цитиране в българския език, и се посочва точно библиографско описание на източника, от който е текстът.

Библиографското описание означава да бъдат посочени следните основни реквизити[215]:

Име на автора – обикновено лично и фамилно, като се изписва първо фамилията, а след нея личното име или инициал. Например, ако авторът на книгата е Цветан Тодоров, то библиографски се изписва: „*Тодоров, Цветан*.“ или „*Тодоров, Цв*.“. Ако авторите са повече от един, обикновено се изписва името на първия и след него се поставя в скоби „*(и кол.)*“, което означава, че има и други съавтори. Възможно е да се изпишат имената на всички автори, като при следващите след първия се изписва първо личното име или инициал и след това фамилията. Вижте бележки № 13, 15, 20, 21 в бележките под линия тук – в тях са описани източници с повече от един автори.

[215] Съществуват различни стандарти за библиографско описание. Има и различни варианти за цитиране на електронни книги, аудиокниги, медийни публикации, източници, достъпни в интернет, филмови и музикални произведения, театрални постановки, видеоклипове. Тук са дадени задължителните реквизити, които фигурират във всички.

Заглавие на произведението – посочва се без съкращения след името. Например: „*Тодоров, Цветан. Завладяването на Америка или въпросът за Другия*“. Ако произведението е публикувано в списание, сборник, част е от монография, учебник или друг тип книга, то след заглавието му се посочва името на източника, от който е част. В този учебник, в бележките под линия ще видите много примери за библиографско описание на статии или части от книги. Например: *Ангелов, Стефан* (автор на статията). *Как е възможно плагиатството у нас?* (заглавие на използваното произведение). *В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.)* – това са имената на съставителите на сборника, в който е публикувана използваната статия, в скоби се пояснява, че те са съставители или че са редактори (ред.). *Етика в българската наука* (заглавие на сборника). След заглавието на произведението има „*В*“ – предлогът може да бъде заменен и с „//“. Ако цитирате статия, то е необходимо след заглавието на списанието, в което е публикувана, да посочите брой на списанието и година на издаване. Вижте бележка № 165, 166, 170, 176 като пример.

Издател – научните текстове, преди да се публикувани и издадени, се наричат ръкописи. Ако ползвате ръкопис, то задължително е да посочите в библиографското описание, че работите с ръкопис, т.е. неиздадено съчинение. Ако е публикувано, то задължително в библиографското описание е да се посочи издателят му. Издателят, издателството се посочва след заглавието на произведението. Възможно е преди него да се посочи инициал на мястото на издаване (град, село). При цитиране на научни произведения, публикувани в научна периодика (списания), издателство не се посочва.

Година на издаване – посочва се след издателството. Времето на издаване на произведенията е важно, включително от гледна точка на авторските права.

Брой **страници** – след годината на издаване се посочва общият брой страници на произведението. Ако то е самостоятелна книга – броят страници на книгата, ако е част от друга книга или списание – номер на първата и на последната страница от източника, в който се съдържа цитираното произведение. Вижте бележка № 211, 213, например. Посочването на общия брой страници на книга не е задължително. Както ще видите в този учебник, общ брой страници на използваните книги не е даден.

Не подценявайте кавичките, когато ползвате дословно чужд текст във вашия! Не ги забравяйте – те отграничават другия текст във вашия. Разбира се, недопустимо е целият ваш текст или по-голямата част от него да е изпъстрен с кавички, указващи началото и края на дълга поредица от чужди текстове.

Възниква една интересна ситуация. Прочетете и помислете какво решение вие бихте взели и кое е академично етичното решение.

* *

В източника, с който работите, виждате обозначен цитат от друг автор. Цитатът ви харесва и искате да го включите във вашия текст. Например, в книгата на Дончо Градев „*Властта на малкия човек*“ на стр. 24 виждате следното, което искате да цитирате:

„*Ти жадуваш за любов… Ти обаче се страхуваш от истинската любов, страхуваш се от отговорността за работата си и имаш смъртен страх от знанието. Затова ти можеш само да изчерпваш, да изгребваш любовта, работата и знанието на другите, но никога да ги създаваш. Затова крадеш щастието си“ [Reich, op. cit. p. 52-53].“*

Какво бихте написали:

А) Пълния цитат с бележка под линия, указваща произведението на Вилхелм Райх „Listen, Little Man”, което вие не сте чели, но сте го намерили описано в прецизния научен апарат на Дончо Градев.

Б) Пълния цитат с бележка под линия, указваща произведението на Вилхелм Райх, което сте използвали от книгата на Дончо Градев.

В) Преразказ на цитата с ваши думи, за да предадете идеята без цитиране и позоваване.

* *

„*Малкият човек*“ – човекът с посредствени интелектуални възможности, както го определя Вилхелм Райх, а преди него и Хосе Ортега-и-Гасет, и в смисъла, в който Дончо Градев употребява понятието, би избрал вариант „А“ без никак да се замисли. „В“ също го съблазнява, но е по-трудно изпълним. Затова „А“.

Етичният човек и особено академично етичният, без да се замисли ще приложи вариант „Б“, защото само този вариант отговаря на истината, каквато тя е към момента на подготовка на текста. Изписва се произведението на Райх и след него „Цитиран по“ или „Цит. по“ произведението на Градев. По-късно академично етичният ще намери „Listen, Little Man”, ще я прочете, ще разбере от нея за „*емоционалната чума*“ и още куп болезнено верни неща и в следващото свое произведение ще се позовава на нея или ще я цитира директно с благодарност – мислена или вербализирана, към автора, който ни е отвел до другия автор.[216]

В научните произведения често използваме не директни цитати, а отделни идеи или понятия на други автори. Това се нарича позоваване. *Позоваването* не е цитиране, то е изграждане на авторовата мисъл и текст върху концепция или понятие от друг автор. Позоваването също се отбелязва и е част от прецизния научен апарат. След като сме представили идеята или понятието, поставяме бележка, указваща източника, на който се позоваваме. Бележката може да бъде бележка под линия или в края на текста, може да бъде и в скоби – така нар. Harvard или APA стил на описание на използвани източници.

Възможно е да сме използвали дадено произведение, да сме го прочели, да сме систематизирали съдържанието му и то да се е превърнало в методология на нашето изследване, т.е. да е съставна част на нашето изследователско мислене. Тези произведения също се включват в списъка, защото дори и без да се виждат в нашия текст, те присъстват, а запознатият читател лесно ги улавя.

В научни произведения на студенти, дипломанти, докторанти, а и на преподаватели се случва в списъка с цитирана и използвана литература да се намерят достатъчно произведения, които реално не са използвани по никакъв начин от автора. Дори когато произведението става част от методологията, т.е. начина на мислене на автора и то не се вижда в текста, фактът че то е реално използвано личи. И обратното – когато описано

---

[216] В примера са използвани:

Градев, Дончо. *Властта на малкия човек*. С., „Наука и изкуство“, 2015.

Ортега-и-Гасет, Хосе. *Бунтът на масите*. Съчинения Т. I. С., „Захарий Стоянов“, 2016.

Reich, Wilhelm. *Listen, Little Man*. Penguin Books, 1974.

произведение не е използвано, също личи. Видимо в библиографското описание на неизползваните произведения авторите правят грешки – объркват името, годината на издаване, понякога дори и заглавието, поставят без да искат странни знаци между думите. Виждала съм и библиографски описания, според които цитираният автор е написал произведение, което никога не е писал в действителност.

Нали се сещате, че всичко това е нелепа претенция да бъдеш такъв, какъвто не си – четящ, умен, културен, начетен. Смешно е и много далеч от етиката в науката.

Второ – *представяне на авторски текстове*, а не на заимствани от други, преписани или написани от други.

***Авторски текстове** са оригинални текстове,*
*чийто автор съвпада с този, който се подписва като техен **автор**.*

Нерядко студенти наемат „писачи“ на курсови и дипломни работи, на които плащат, за да създадат те от тяхно име изискваното научно произведение. Този сделка винаги личи, особено ясно, ако преподавателят честно спрямо себе си и студентите си, а също и спрямо колегите си изпълнява преподавателските си ангажименти и чете всяка от представените му курсови разработки.

Има и студенти, а също и колеги преподаватели, които за да си спестят някой лев или някой друг час от времето на живота си, или за да скрият невежеството си, сами си подготвят произведението, като копират и поставят в него чужди текстове. Без кавички и библиографско описание – ей така, сякаш че чрез техните съзнания са дошли умните мисли. Това е ни повече, ни по-малко преписване. Или още – плагиатство.

Преписване и плагиатство са думи, близки по значение – синоними. И двете означават едно и също – представяне на чужд текст за свой. Преписване е популярната дума. Плагиатство е научният термин. Преписването е етически недопустимо. Плагиатството е морално и законово недопустимо. По силата на Наказателния кодекс то е престъпление.[217]

[217] Ножаров, Щерьо. Особености на престъплението плагиатство по чл.173 от Наказателния кодекс при посегателства срещу произведения на науката. В: *Наука*, бр.3 / 2019, с. 61-70.

***Плагиатство** е кражба на слово.*
Една от най-безчестните практики в академичния свят.
Плагиатството е лъжа.

Кой лъже? Преписвачът – този, който си е позволил да изгражда текст чрез копи-пейст технологията и да го представя за оригинален авторски.

Кого лъже? Най-напред себе си, след това преподавателя и колегите си.

Защо трябва да лъжем себе си? Нали днешната култура на позитивно мислене, на свободно общуване с вселената, на сила да постигаме каквото пожелаваме, казва тъкмо обратното – погледни себе си, бъди честен със себе си. Самозалъгването не е модел, който води до саморазвитие. Тъкмо обратното постига, поради неизбежния сблъсък на лъжовното (изграденото чрез самозалъгване) и истинското аз (природно даденото). Този сблъсък се проявява в най-неочаквани моменти и проваля доста сериозни планове.

Един от тези планове е да си вземеш изпита при сериозен преподавател с преписана курсова работа или бързо и без много усилия да успееш да защитиш дипломна работа, която е твоя авторска, доколкото сам ти си подбрал кои текстове да копираш и в какъв ред да ги поставиш.

Друг план е да защитиш дисертация, да станеш доктор, да започнеш да преподаваш. А какво точно ще преподаваш?

А може би да изградиш добър личен имидж и сам да си повярваш, че много си постигнал, че си велик. И това докога? Докато плагиатството се разкрие и самият ти се отчаеш от себе си и се откажеш от развитието си.

В какво се състои лъжата?

По отношение на науката, плагиатството е лъжа, че преписвачът знае, чел е, овладял е къс познание. Подписвайки преписана работа, преписвачът лъже, че писмената работа е оригинална разработка, представяща неговите размисли по дадената тема. А такива размисли въобще няма в главата му.

Лъже, че споделените уж негови мисли са били провокирани от емоции, които той е изпитал. Най-сетне лъже, че написаните думи, изречения, абзаци са плод на негово творческо търсене, а те не са. Някой друг е достигнал до тях, преписвачът само ги е откраднал с надеждата, че никой друг

освен него няма да разбере това, а и самият той ще забрави или, ако не може, то ще претендира до последен дъх и с всички сили, че именно негово е авторството. Виждали сме такива случаи. Не един. Не само сред студентите, но и сред преподавателите. Не само в университета, но и в други сфери на обществения и политически живот.

Напишете в Google „Петър Илиев“ и ще видите какво ще излезе. Напишете „Даниела Везиева“ и четете. Вижте в „*Меди@ Общество. От книгата до видеото*“ още примери за плагиатство сред европейското висше политическо пространство.[218] Тъжното е, че гл. ас. д-р Петър Илиев напусна Софийския университет след утвърдително становище на Етичната комисия за наличие на плагиатство и наскоро бе избран за доцент в Тракийския университет. А Административният съд в Русе реши Даниела Везиева да запази докторската си степен, въпреки становището на Комисията по академична етика към МОН за наличие на плагиатство.

Разгледайте страницата на Комисията по академична етика към МОН и в нейните становища ще откриете факти в подкрепа на тезата. За студентските писмени работи да не говорим. Често студентите използват като оправдание за преписването си поразената от плагиатство макрообществена рамка – всички правят така, никой това не може да го спре или накаже. Но не би ли било по-здравословно и в индивидуален, и в обществен план, ако всеки се опита малко нещо да промени от това, което не му харесва? Да се отдалечи от лъжата, да се дистанцира от кражбата, да развие истинския си творчески потенциал.

Плагиатството е вирус
и бързо се предава от един на друг.

Трябва здрава имунна система, лична и на общността, за да се предотврати заразяването. Тя се формира от морално-етичните принципи на човека в академичното поле – преподавател или студент, от отношението му към науката, словото, колегите и общността и накрая към себе си. Академичната етика има какво да направи тук. Именно тя е центърът на здравето в академичната общност.

[218] Михайлова, Катя. *Меди@Общество. От книгата до видеото*. С., ИК – УНСС, 2023, с. 369-372.

Трето – академичната честност означава сила да признаеш грешката – твоята или грешката на колегата. Всеки греши – и студентите, и преподавателите. И всеки има право да се страхува да признае, че е сгрешил или че колегата до него е направил нещо извън академичната етика. Понякога и плагиатството може да е по погрешка и дори неволно. Причините за грешките може да са от най-различен характер. Честно е да казваме едни на други какво виждаме, къде смятаме другия и себе си за неправ. Честно е да поправяме грешките си. Нечестно е да мълчим, да се гневим едни на други. Дори и да сме преписали, ако сме осъзнали това, можем да си признаем, да се извиним, да поправим грешката си. И ако го направим още докато проблема може да се реши в сферата на научната етика и законът не се е развихрил, бихме спечелили много.

Наблюденията ми показват, че тези, на които се е случило да препишат, по-често трудно си признават. Дори и преписването да е очевидно и документирано в съответни становища, пак отричат или просто мълчат, сякаш не за тях става дума. Или нападат, обвиняват, упражняват тормоз – само и само, да не признаят очевидното. И това не е защото не разбират какво са направили, а защото искат да се скрият от него, защото искат да не се беше случило, да не го бяха направили.

За щастие, макар и рядко, но съм виждала и други случаи. „Да, направих това“ – казва колегата. „Моля, извинете ме! Ще го отстраня.“ А после, в края на семестъра, поставя ниска оценка на преподавателя или къса отношенията си с колегата, от чиито трудове е преписвал и дори се обръща срещу него.

Човешко, твърде човешко. Нека психолозите да го обяснят.

Стефан Ангелов пита как е възможно плагиатството у нас и дава три възможни посоки към отговора:

„*Учудващото на пръв поглед примирение и незаинтересованост на научната общност у нас към плагиатството*“;

„*Научната общност у нас не е склонна да проверява как точно стоят нещата при всеки конкретен случай на плагиатство, за който е алармирана, но пък е склонна да се съгласява с оправдателните контраатаки на плагиатите*“;

„*Вслушването в едно псевдоюридическо оправдание от страна на плагиатите, че те, видите ли, не са такива, защото не са осъдени за плагиатство. След това те преминават в контранастъпление, като заплашват, че поради липса на осъдителна присъда именно те ще осъдят всеки, осмелил се да изкаже гласно своето възмущение от тяхната постъпка. Това е стряскаща закана, която, както по всичко изглежда, има силен психологически ефект върху съзнанието на честните хора, и която ги отвежда към прегръдката на гузното мълчание*.“[219]

Франк Лукас казва, че авторът трябва да бъде честен с читателя си – да не преувеличава в своето самопредставяне чрез думите и да не се самоподценява. Честността изключва всякакви форми на присвояване на слово (преписване, плагиатство). Авторът трябва да съзнава, че всичко, което пише, може да бъде употребено срещу самия него.[220]

Обърнете внимание – „*всичко, което пише, може да бъде употребено срещу самия него*“. Не само неетично написаното, а „*всичко, което пише*“. Това подчертава **отговорността** на автора в науката за всичко, което той създава чрез свободната си мисъл, вдъхновение и слово.

Как да се предпазя от преписване?

От една страна, въпросът визира ситуация, в която аз съм изправен пред изкушението да препиша чужд текст. От друга – че други представят текстове, написани от мен като техни. И двата варианта не предполагат приятно преживяване. В първия случай аз съм в ролята на преписвача – т.е. *извършителя* на престъплението, защото преписването, т.е. плагиатството си е престъпление и в правно-юридически, и в морално-етически смисъл. Във втория – аз съм в ролята на *жертва*, т.е. този, които бива ощетен, ограбен, наранен. Може да не подозирате, но има и трета страна, трета роля, в която човек може да попадне при случай на преписване или плагиатство – това е ролята на *наблюдател* на развиващото се действие.

---

[219] Ангелов, Стефан. Как е възможно плагиатството у нас. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 177-179.

[220] Lucas, Frank L. *The Art of Writing Well*. 3rd edition. Harriman Modern Classics, 2012. (1st Ed. 1955).

Следователно, за да се предпазим от преписване или плагиатство, необходимо е да помислим как да не преписваме, т.е. как да не се окажем в ролята на преписвачи или плагиати. Важно е също така да погледнем плагиатството и от страната на автора, чиито текстове за откраднати – какво той може да направи, за да се самопредпази от плагиатство. Стефан Ангелов (по-горе цитиран) обръща внимание, че един от факторите, които правят плагиатството възможно у нас, е примирение и незаинтересованост на научната общност, която не е склонна да проверява, а да се съгласява с „*контраатаките на плагиатите*“. Подобна теза води към идеята, че много от нас приемат ролята на наблюдател и оставят нещата да се развият от само себе си. Оказва се, че наблюдателската роля има също съществено значение за предпазването от плагиатство – не личното предпазване, а ограничаването на разпространението на вируса в общността.

В следващите страници ще бъдат разгледани трите роли: извършител – преписвач или плагиат, жертва, наблюдател, и какво всяка от тях може да направи, за да се ограничи неетичността в академичното поле.

Но преди да помислим как да се предпазим от плагиатство, нека да направим списък от неща, които може да бъдат обект на плагиатство. Мисля си за следните, вие добавете и други:

- ☺ **Текст** – това е най-лесно различимия обект на плагиатство, изразява се в еднаквост между две произведения;
- ☺ **Идея** – може би най-трудно уловимия обект, но все пак ако две произведения твърде много си приличат, то е възможно второто по време на издаване да е присвоило идеята на първото и да си е спестило позоваването на източника;
- ☺ **Методика** – научните изследвания се правят чрез определена методика. Възможно е две да ползват една и съща методика, но второто по време да не се позовава на методиката, приложена в първото, и авторът да претендира за методическа оригиналност;
- ☺ **Научни резултати** – изследванията постигат определени резултати. Неетична практика е да се представят като собствено изведени резултати от изследвания на колеги;
- ☺ **Схеми**, графики, изображения, мисловни карти и всички други форми за визуализация *в научното творчество.*

Извършителят

За да не влезете в ролята на преписвач или плагиат, то още сега, веднага и завинаги изключете автоматично съществуването на подобна опция за вас.

Деинсталирайте, без възможност за повторна инсталация, приложението за преписване от вашето съзнание! На същото място инсталирайте ценностите на научната етика в академичното писане и се научете да се придържате към честността.

Плагиатството, освен съзнателно действие, може и да е неволно. Възможно е двама автори, работещи без комуникация помежду си, по еднакъв научен проблем да достигнат до една и съща идея или методика и да формулират няколко еднакви или почти еднакви изречения, за да ги изразят. Нищо лошо няма в това – просто синхронизация или по-точно – единомислие, а не преписване. Но все пак единият публикува текста първи във времето, а другият след него.

Има ли етическо основание първият автор да потърси отговорност от втория за еднаквите или почти еднакви текстове в двете публикации?

Ако искате да не сте в позицията на втория автор, то преди да започнете академично да пишете, научете се академично да четете. Интересувайте се какво вече е направено по темата, която изследвате, какво вече е написано по нея. Не може да се очаква, че един автор ще е запознат с всичката публикувана литература по изследвания проблем. Но отговорността си е негова. Всеки автор следва да познава областта, в която работи и да следи авторската чистота в собствените си текстове. Изследователският професионализъм и научната етика ще ви помогнат да не влезете в ролята на втория автор от този пример.

Знаете ли, че има студентски писмени работи, а също и научни публикации на преподаватели, които се четат с удоволствие? Въвеждат читателя в свят на нови идеи, показват му този свят с красив език и дори без много граматически и правописни грешки. И изведнъж читателят се стряска от внезапния въпрос: „Защо това ми е познато?“. Въпросът нахално си иска отговора и читателят рано или късно му го дава. Ами то увлекателното авторско произведение било *превод* за „отличен“ на чуждоезиково!

Преводът също е плагиатство, когато преводачът крие, че текстът е преводен, не посочва източника, от който превежда и претендира, че самият той е автор. Обратното – преводът е добре дошъл в студентските и научните съчинения, ако преводачите посочват и библиографски коректно описват източниците, от които са превеждали.

Съществува изкушение да вземем текст, който ни харесва леко да го перифразираме чрез своя естествен интелект или използвайки приложение за перифразиране, базирано на изкуствен интелект, и да представим резултата като авторско произведение. *Перифразирането* е синоним на *преразказването.* Двете думи са близки по значение, доколкото и двете предполагат работа с текст.

Целта на преразказването е да се създаде преразказ на текста, в който преразказващият предава съдържанието през призмата на неговия си начин на възприемане на текста, неговата си гледна точка към текста. Резултатът от преразказването не е нов авторски текст, а преразказ на съществуващ текст. Преразказващият е автор на преразказа. Преразказът, ако в него е посочен и библиографски описан преразказвания текст, е честна академична практика. Ако се представя за оригинален авторски текст, е нечестна практика, форма на плагиатство.

Перифразирането, както и преразказът, предполага предаване на авторски текст с думи на читателя. Но докато преразказът работи върху съдържанието и смисъла на целия текст през призмата на възприятието на преразказващия, то перифразирането действа върху отделни фрази – смислово завършени синтактични части от текста. Перифразирането променя фразите, т.е. сменя словореда или една дума с друга. Перифразиране е възможно в нов авторски текст, но само ако е посочен и точно библиографски описан оригиналният текст, чиито фрази се перифразират.

* *

Представете си, че имате задача да напишете есе на тема: „Човешкото в човека“ и попадате на текст от етическата монография на Иван Панчовски „*Животът и щастието в християнско осветление*“, чийто смисъл искате да вградите във вашето есе. Текстът е на следващата страница:

„*Величието и превъзходството на човека пред неодушевената материя и пред животинския свят се състоят на първо място в това, че той съзнава и познава вселената, той овладява природните сили и ги заставя да му служат. Човекът твори наука и култура, изкуство и техника, и създава цял нов свят, непознат и недостъпен на растенията и животните. Но превъзходството и величието на човека пред целия останал свят се състоят най-вече в това, че той е свободно религиозно-нравствено същество – той има религия и нравственост, най-висшите духовни прояви, чрез които се издига далеч над пределите на природата и принадлежи към божествения свят. Като помислим за всичко това, ние непременно трябва да признаем, че човекът е венецът на цялото творение и че той носи нещо божествено в себе си, че е създаден по Божи образ и е предназначен за богоуподобяване*.“ [221]

Какво ще направите?

А) Ще преразкажете с точно библиографско описание на източника.
Б) Ще перифразирате с точно библиографско описание на източника.
В) Ще перифразирате без да цитирате източника.
Г) Ще преразкажете без да цитирате източника.

* *

Честни, т.е. академично етични, са вариант „А“ и „Б“. При позоваването на източника се отбелязва, че преразказът или перифразирането е направен по оригиналното произведение. Употребяват се фрази като: „*По идея на*…“ „*Както пише*….“, след които се представя идеята.

Вариант „В“ означава, например, да разделите първото сложно изречение на четири прости (подлог, сказуемо, допълнение) и да напишете:

„*Човешкото величие и превъзходство се неоспорими. Те се проявяват пред неодушевената природа и пред животинския свят. Човекът осъзнава и изследва вселената. Той овладява природните сили, за да му служат*.“

[221] Панчовски, Иван. *Животът и щастието в християнско осветление*. С., „Синодално издателство“, 1957, с. 31. Това е монография, която утвърждава основите на християнската етика в българската етическа и богословска школи.

Сравнете сега оригиналното сложно изречение и перифразираните четири прости. Дали не се загуби красотата, целостта на смисъла? Защо е нужно да правим подобни погубвания? Защо е нужно да се правим, че Иван Панчовски (авторът – класик) не съществува, а ние – прашинките във времето – сме велики, че сме достигнали такива прости откровения на смисъла?

Не се поддавайте на това изкушение! Перифразирането е форма на плагиатство, макар и значително по-лека и по-трудно доказуема. Самото решение да прибегнете към перифразиране, вместо да създадете авторски текст, е нечестност, която рано или късно довежда перифразаторът (няма такава дума в речника на езика ни) до плагиатство.

Често до перифразиране се прибягва поради липса на време и пренебрегване на задачата. Бързането, неглижирането и гневът водят до нескопосани резултати в „новия“ текст. Старият текст се запазва, но се променят само някои дребни неща в него – например, вместо абревиатура използва пълното наименование, разместват се редът на думите, някои отделни думи отпадат или дори изречения, а други биват заменени със синоними. Между тези редакционни промени старият текст продължава да личи, т.е. налице са факти, говорещи за преписване.

Какво да направите, за да не сте в ролята на този, който перифразира?

Планирайте си бюджета на времето, така че да имате достатъчно време, за да изпълните на ниво ангажиментите по всички социални роли, които в момента заемате. Не пренебрегвайте задачите си. Оставете зад вас нисковибрационните емоции – страх, гняв и подобни – те винаги водят от зло към по-голямо зло.

Мислете за всички други автори, докато пишете!
Мислете за тях с добро!

Описвайте библиографски точно трудовете, които използвате!

Проверявайте текстовете си преди да ги предадете или публикувате! Сами ги четете, за да се убедите че всяка дума отразява ваша мисъл. Пуснете ги в електронно приложение за проверка на оригиналността – в библиотеката на Университета за национално и световно стопанство работи подобно приложение и всички ние можем да го ползваме безплатно.

Софтуерите за проверка на оригиналността показват понякога резултати, според които авторът е преписвал от собствените си предишни произведения. Преповтарянето на текст от един научен труд в друг, на текст от една курсова работа в следваща, е известно като автоплагиатство.

Естествено, нормално, методологически обосновано е всяко следващо произведение да прилича на предишното, да доразвива идеи от предишното, да добавя към тях нови. В този смисъл е етично допустимо да повтаряме част от старите си текстове в нови. Но само част, при това с посочване на оригиналния източник. Само част, която количествено съставлява до 20% от съдържанието на новия текст.[222] Само отделни части, които служат за основа на идеи, развити в новия текст. За да се получи надграждане и развитие на идеята, на мисълта на автора, което е самата цел на науката и университетското обучение. Повтарянето на собствени текстове извън количествено и съдържателно допустимите рамки означава автоплагиатство или да преписваш от самия себе си – сам да си едновременно извършител и жертва на плагиатство.

Жертвата

Какво бихте направили, ако видите, че текст, написан от вас, се представя като написан от друг? Как ще се почувствате?

А) Ще ми стане неприятно, но няма да направя нищо.
Б) Ще се присмея на преписвача – толкова си може, горкичкият.
В) Ще говоря лично с преписвача и ще го помоля да направи необходими поправки.
Г) Ще споделя с други приятели и колеги и ще потърся съвет от тях.
Д) Ще потърся защита по формален път – чрез писмо до катедрата или сигнал до съответната етична комисия.
Е) Ще разкажа случая в социалните медии.
Ж) Ще създам ново произведение.

[222] Пенчев, Пенчо. Как се пише успешна научна публикация. В: *Икономиката на България и Европейския съюз в дигиталния свят*. Сборник с доклади. С., Издателство на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2020, с. 49-58.

Има колеги, които в подобна ситуация подават сигнали до Комисията по академична етика към МОН – вижте сигналите на страницата на Комисията. Подаването на сигнал изисква провеждане на административна процедура по неговата проверка, която завършва с официално становище на сезираната комисия за основателността на сигнала. Комисията може да отхвърли сигнала като недопустим, да го потвърди или да го отхвърли. Подобно действие съответства на отговор „Д“. Същата формална процедура се открива и чрез подаване на сигнали до етичните комисии в университетите или чрез сезиране на съответния катедрен съвет.

Има и колеги, които следват отговор „В“, т.е. избират неформалния път на междуличностната комуникация, за да решат възникналия проблем.

Формалният път дава институционална защита на подателя на сигнала в процеса на проверката му. По неформалния път открилият плагиатство е сам и трябва да разчита единствено на своите собствени защитни механизми. Формалната процедура е чиста и ясна, следва обективните правила, тя е публична. Неформалната дава възможности за свободни интерпретации и разпространение на клюки и интриги.

„Ще ми стане неприятно, но няма да направя нищо“ – отговор „А“ – е може би най-масово разпространената реакция сред научната колегия. Масовостта на тази реакция се крие зад констатацията на Стефан Ангелов за „*примирение и незаинтересованост на научната общност*“[223]. Потвърждава се и от Наталия Киселова, която споделя в интервю за „Нова телевизия“ от 7.08.2021 (QR код № 9 вляво), че реакцията на много колеги, които са намерили част от текстовете си в чужди, е „*Хайде от мен да мине, защото…*“.

Самата Наталия Киселова открива части от дисертацията си в книгата на Петър Илиев, неин колега, през 2015 г. и сигнализира за това в катедрата им. Съветват я да изяснят случая двамата помежду си и те провеждат неформални разговори, които тя определя като неудовлетворителни. Случаят спира дотук, защото както казва Киселова, „*трябва да продължим да живеем*“. През 2021 г. Петър Илиев е номиниран за министър на вътрешните работи и плагиатството става публичен факт.

[223] Ангелов, Стефан. Как е възможно плагиатството у нас. В: Драмалиева, Валентина, Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 177-179.

Какво означава „*трябва да продължим да живеем*“?

Моят отговор е – да направим най-доброто, което ситуацията ни позволява и да насочим енергията си в създаване на нови полезни произведения. Да изберем *позитивната свобода „да“* създаваме, а не да се затворим в *негативната свобода „от*“ някой, нещо, което ни пречи да реализираме талантите си.

Същия избор е направила и доц. Киселова – след 2015 г. тя пише нови книги. Първата публикува през 2017 г. – „*Политически права на българските граждани*“ – сигурна съм, че ще е полезна и на вас. Втората, през 2021 г. – „*Парламентарен контрол*“.[224] Ако се върнете към вариантите за отговор на въпроса, с който започна този параграф, изборът на позитивната свобода „да“, чрез която животът продължава, е отговор „Ж“.

Изборът на живота или отговор „Ж“ настойчиво изисква от всички, които го избираме, разумна активност – лична, професионална и обществена. Не активност, която изпълва смисъла на основни етически категории като „зло“, „насилие“, „безсмислие“, „смърт“, а добродетелна активност, която утвърждава техните противоположности – „добро“, „ненасилие“, „справедливост“, „дълг“, „достойнство“, „смисъл“, „свобода“, „безсмъртие“ (вижте категориите в Първа глава).

Наблюдателят

Ролята на наблюдател предполага пасивна позиция. Наблюдателят не е лично засегнат от плагиатство. Той не е и извършител на плагиатство. Но вижда плагиатството в текст на колега и не съобщава за него. Проследява взаимоотношенията между плагиата и жертвата, мълчаливо участва в дискусиите по случая – формални или неформални, и гласува при съответните формални процедури. Наблюдателите често подкрепят с гласа си плагиатството и когато случаят приключи, те си отдъхват и продължават напред.

Какво правят? Спасяват себе си и предават общността. Спасяването на себе си изглежда самоподразбиращо се – не вземат ничия страна, защото не се знае накрая какво ще стане.

---

[224] Киселова, Наталия. *Политическите права на българските граждани*. С., „Сиела“, 2017. Киселова, Наталия. *Парламентарен контрол*. С., „Парадигма“, 2021.

В какво се изразява предателството към общността? Всяко видяно и забравено плагиатство, всеки глас в полза на плагиатството или друга подобна практика подкопава устоите на академичната етика и утвърждава моделите на академична неетичност.

*Научната етика е **нравственият гръбнак***
на научната общност.

Разместете прешлените на гръбнака и вижте какво ще стане с тялото. Деформирайте етичните норми в общността, която и да е тя, и вижте в каква посока ще се измени общността. В главата за „Приложната етика“ бе казано, че именно тя е инструмент за социална промяна. Тази промяна може да е към по-добро – когато общността и всеки неин член действително, а не само на думи работи, за да установи чистите принципи на академичната етика. Промяната може и да е към по-лошо – когато етичните предателства към общността спъват развитието ѝ.

Богдана Тодорова говори за „*мълчалив свидетел*“ на различни форми на академично насилие – плагиатството е в списъка на тези форми. Тя пише, че „*културата на „мълчаливия свидетел“ се оказва култура на тотално насилие, защото, за разлика от „насилника“ или „жертвата“, опитът на „мълчаливия свидетел“ не е ограничен времево. Той живее с една илюзорна свобода, от която не може да емигрира. Тя съблазнително предоставя възможност за реализация на собствения „аз“ или за превръщане на „аза“ в център на влияние. Това е действащ механизъм за въвличане на учения в акумулиращото насилие на научната реалност.*“[225]

Така, както е описан от автора, „мълчаливият свидетел“ е пасивния наблюдател, онзи който вижда и се прави, че не е видял, избира да не взема позиция и гласува в подкрепа. Има, за щастие, и друг тип наблюдатели, които не остават „мълчаливи свидетели“, а участват активно, прилагайки собствените си разбирания за етика в науката. Тях, работно, в рамките на този текст, можем да наричаме *активни наблюдатели.*

От личен опит знам, че никак не е лесно да си в ролята на наблюдател на плагиатство. Тежка е хамлетовата дилема: „To be or not to be?“, която,

[225] Тодорова, Богдана. Етиката в българската наука като социокултурен феномен. В: Драмалиева, Валентина и Е. Маринова (съст.) *Етиката в българската наука*. С., ИК - УНСС, 2012, с. 259-266.

пренесена в конкретния случай, е: да бъдеш *мълчалив свидетел* или да не бъдеш; да бъдеш активен наблюдател или да не бъдеш. Наблюдателят не е лично засегнат, в този смисъл – той няма персонален мотив да участва по какъвто и да е начин. Активни наблюдатели избират да бъдат само тези, които имат силно развито **емпатично чувство** и **съзнание за общността**.

Ако сте в ролята на наблюдател и видите плагиатство в чужд текст, то преди да решите хамлетовата дилема, убедете се, че преписване действително има. Върнете се към текстовете, прочетете ги, сравнете ги. Проверете още веднъж. И чак когато сте сигурни, решавайте дали да мълчите или да действате. Сигурността се постига, ако познавате добре научната литература по проблематиката и бързо можете да направите справка с нея при появата на съмнение. Убедеността се засилва, ако познавате добре граматичните норми за цитиране и позоваване, както и нормите за библиографско описание на използваните източници. Следователно, трябва много да сте чели и писали, за да можете да разпознаете плагиатство и да сте сигурни в това, което сте разпознали.

Защо са необходими тези проверки? Защото, ако съобщите или подадете сигнал за плагиатство, а такова не бъде установено след съответна процедура, то вие носите отговорност и ще трябва да понесете съответно наказание за уличаване на колеги в плагиатство.

Ако сте в ролята на наблюдател може и да решите да останете „мълчалив свидетел“ и да не съобщите за регистрираното от вас плагиатство. Може просто да седите отстрани и да наблюдавате агресията от плагиатите към жертвите, без да вземате каквото и да било отношение. Може и да разпалвате емоциите от двете страни, за да продължи шоуто. Как ще реагирате зависи от вашата етическа чувствителност и от това дали науката за вас е призвание.

Има доза страх да кажеш нещо, да застанеш на нечия страна, да бъдеш активен, да следваш високи етични стандарти и ценности. Но страхът е неприсъщ за науката. Тя е път към истината, по който ако се страхуваш да вървиш, просто не тръгвай.

Изборът е ваш и е свободен.

☺ ☺ ☺

Уважаеми читатели,

Пета глава от учебника по „Научна етика“ завърши. Нека да резюмираме съдържанието дотук чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено. След тях е приложен текстът на Политиката за почтеност в академичното творчество на УНСС. Прочетете. Помислете. Не забравяйте, че ***да бъдеш автор в науката изисква почтеност*** *като най-висока степен на проявление на научна етика.*

Академично четене – интелектуален процес на овладяване на научно познание.

Академично писане – интелектуално и комуникативно умение за създаване на научни произведения в различни жанрови форми.

Научен реферат – писмено научно произведение, представящо в ред, избран от реферирания, ключови идеи, понятия, теории в друго научно произведение (статия, студия, монография) или част от него.

Социологическо есе – научно есе, разработено по социологическа проблематика и въз основа на социологическата методология.

Научен доклад – писмено представяне на състоянието на даден научен проблем, научно изследване или друга научно значима информация.

Научна статия – научен труд, представящ оригинално изследване в обем до 20 страници, публикуван в научно издание.

Научен апарат – система от библиографски цитирани източници на научно познание, които са използвани в научно съчинение.

Цитиране – използване на чужд текст при спазване на книжовната норма на българския език.

Позоваване – използване на идеи на друг, с коректно библиографско описание на източника.

Плагиатство – присвояване на текст от друг автор и представянето му за свой. Плагиатството е академично престъпление, което може да доведе до сериозни негативни последици за плагиата.

Политика на УНСС за почтеност в академичното творчество

Преамбюл

Политиката на УНСС за почтеност в академичното творчество се основава на основните етични стандарти, възприети от международната научна общност, на зачитането на научното творчество на другите и на недопускането на практики на недобросъвестно научно творчество. Нарушенията на почтеността в академичното творчество влияят негативно на научноизследователските процеси, влошават отношенията между изследователите и подкопават доверието в научните резултати.

Тази политика не установява конкретни процедури и правила, различни от законовите, нито такива, които касаят установяване на нарушения или налагане на санкции, както и не е средство за прилагане в процедури за придобиване на образователна или на научна степен или в конкурси за заемане на академични длъжности.

1. Обхват

Политиката на УНСС за почтеност в академичното творчество се прилага по отношение на творчеството на студентите, докторантите и преподавателите от УНСС, въз основа на което се придобива образователна степен, научна степен или се заема академична длъжност. Политиката се прилага и по отношение на академичното творчество, за създаването на което са използвани средства на УНСС, или резултатите от което се публикуват в научните издания на УНСС или в издания, финансирани от УНСС.

2. Цели

Политиката има за цел:

- Да насърчава почтеността в академичното творчество;
- Да определи практиките, които представляват непочтеност в академичното творчество;
- Да повиши нетърпимостта към проявите на непочтеност в академичното творчество;

- Да предвиди мерки, които да предотвратяват допускането на практики на непочтеност в академичното творчество;
- Да изгражда култура на почтеност в академичното творчество.

3. Органи

Прилагането на политиката се осигурява от заместник-ректора по НИД, от деканите на факултети, от директорите на институти, от ръководителите на катедри, от главните редактори на научните издания на УНСС и от председателите на редакционните колегии на сборниците с материали от научни форуми, от комисиите за защита на дипломни работи, от Комисията за академична етика и от други органи, в съответствие с техните правомощия съобразно нормативните актове и вътрешните правила на УНСС.

4. Практики на непочтеност в академичното творчество

4.1. Академично плагиатство

Академично плагиатство е целенасоченото представяне като свои на резултати от чуждо научно творчество, включително със съгласието на техния автор, без значение дали тези резултати представляват закриляни обекти на авторското право и без значение дали те са били вече публикувани или не.

Академичното плагиатство може да се прояви в някоя от следните форми:

- посочване като автор на произведение, създадено от друг, независимо от езика, на който е създадено;
- представяне за свои на чужди научни тези и заключения;
- включване в резултатите от академичното творчество чрез представяне като свои на чужди произведения или на части от чужди произведения;
- перифразиране на чужди произведения или на части от чужди произведения и представянето им като собствени резултати от академичното творчество;

- непосочване на съавтор, който е участвал в създаването на резултата от академичното творчество.

4.2. Повторно използване на значителна част от по-ранни собствени публикации

Препубликуването без промяна на значителна част от по-ранни собствени публикации, включително преводи, без да се направи надлежна препратка или да се цитира оригиналът, се счита за нарушение на академичната почтеност. Такова нарушение на академичната почтеност е налице особено когато това се прави с цел доказване на научна продукция, за да се изпълнят определени количествени изисквания към академичното творчество, с изключение на случаите когато правилата, приложими към съответните процедури или конкурси, допускат това.

4.3. Недобросъвестно използване на научни произведения и на научни данни и създаване на привиден научен принос

Недобросъвестното използване на научни произведения и научни данни се отнася до посочване на неверни или неточни данни, целенасочено изкривяване на данни или на чужди твърдения, мисли или заключения, позоваването в научното творчество на несъществуващи източници, данни, резултати и др.

Създаване на привиден научен принос е налице в случаите, когато за постигане на научен резултат се използват забранени помощни средства, нерегламентирано се ползва помощ и творчески усилия на друго лице (ghostwriting), дори да е с негово съгласие, използват се измислени или фалшифицирани данни, които се представят като достоверни, или се прилагат други умишлени изопачавания на изследователския процес.

5. Мерки срещу непочтеността в академичното творчество

5.1. Повишаване на информираността

Повишаването на информираността относно непочтените практики в академичното творчество сред студентите, докторантите и преподавателите се осъществява чрез провеждане на обучения, семинари и други мерки.

Прилагането на тези мерки се осъществява от заместник-ректора по НИД, от деканите на факултети и директорите на институти.

5.2. Прилагане на технически средства

Проверката на оригиналността на академичното творчество се подпомага и чрез прилагането на технически средства за електронна проверка на съвпадения с вече публикувани научни резултати, както и чрез други мерки. Прилагането на тези мерки се осъществява от заместник-ректора по НИД, от деканите на факултети, от директорите на институти, от ръководителите на катедри, от главните редактори на научните издания на УНСС и от председателите на редакционните колегии на сборниците с материали от научни форуми, от комисиите за защита на дипломни работи, от Комисията за академична етика и от други органи, в съответствие с техните правомощия съобразно нормативните актове и вътрешните правила на УНСС.

Редът за прилагане на мерките чрез технически средства се урежда от Правилата за електронна проверка на оригиналността на академичното творчество.

5.3. Деклариране на обстоятелства

При представянето на научни резултати за придобиване на образователна или на научна степен или за заемане на академична длъжност авторите подписват декларация за оригиналност на представените трудове и за почтеност в академичното творчество.

6. Превенция и противодействие на нарушенията на почтеността в академичното творчество

В случаите на прояви на непочтеност в академичното творчество, които представляват нарушения на законовите и подзаконовите нормативни актове в областта на висшето образование и науката и вътрешните разпоредби на УНСС, се прилагат предвидените в съответните актове процедури и се налагат предвидените в тях наказания.

Шеста глава

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ЕТИКА

Стигнахме и до Шеста, последна глава на този учебник по „Научна етика“. Шест са главите като за „шестица“. Не беше изрична цел съдържанието да е структурирано в точно шест глави. Следваният дедуктивен подход – от общото към съставящите го частни, от абстрактното към видимите и ясно разпознаваеми конкретни, изведе шестте глави. Ако помните, започнахме от предметното поле на *етиката като наука* и в структурата на етическото познание открихме така нар. *приложна етика*. Продължихме дедуктивно в приложната етика и стигнахме до *научната етика* или още, етиката в науката, или академичната етика, която се прилага в научното и академичното поле. Научната етика е основа на етическите взаимоотношения в университета – спряхме се на тях в Четвърта глава. Университетът иска сериозно академично четене и писане, за да изпълни образователната си и изследователска функция – да търси и преподава познание и култура. Така дойдохме до етиката в академичното четене и писане като две от основните университетски дейности, от които започва образованието и научното изследване – прочетете повече в Пета глава.

Не можеше учебникът да завърши с Пета глава, защото освен социални контакти, академично четене и писане, в университета се правят научни изследвания както от преподавателите, така и от студентите. Следователно, необходима беше още една глава, занимаваща се с *изследователската етика*. Ето, така се получиха шест глави като за „отличен“.

Има още един аргумент, който потвърждава необходимостта от шеста глава в този учебник по „Научна етика“. Една от основните линии за разгръщане на неговото съдържание е връзката между етика и социология – въвежда се като отговор на въпроса: „*Защо Научна етика“*? в един параграф от уводната част, задълбочава се в Първа глава, където се говори за

теоретико-методологическа обвързаност между двете, преминава и в Трета глава, където се разглежда приложната професионална етика в социологическите изследвания, присъства в Четвърта и Пета глава и тук достига своето заключително обобщение.

А то започва от факта, че изследователската етика в социалните науки, от една страна, следва от теорията и практиката на емпиричното социологическо изследване, от друга страна, съдейства за нейното методическо и методологически обогатяване. Изследванията в социалните науки – социология, психология, политология, икономика, включително комуникационните и медийните науки имат за свой **основен обект човека** и продуктите от неговата дейност. Ето защо е необходима изследователска етика – за да гарантира уважението към човека и човешкото, към неговото човешко достойнство и граждански права по време на изследването.

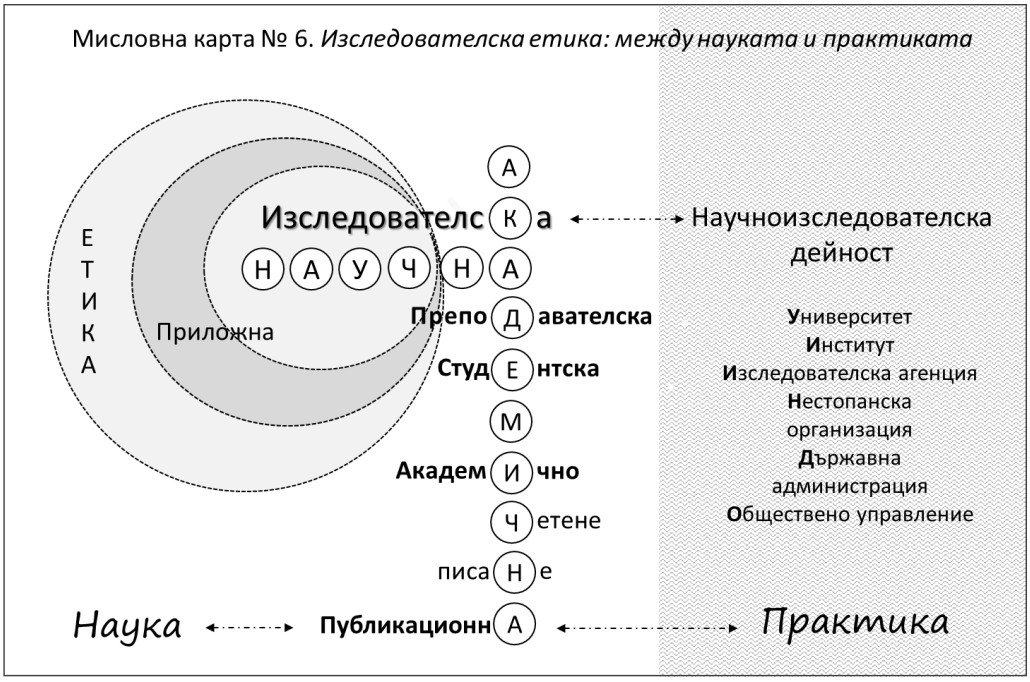
Помислете за човека като основен обект на социологически и социални изследвания. Прочетете какво мисли по въпроса и Стоян Михайлов – социологът, автор на социологическата класика „*Емпиричното социологическо изследване*“ от 1973 г. Откъс от същата книга е поместен след края на настоящата глава.

Изследователската етика - в името на Човека

Често научната етика или етиката в науката се свежда до изследователска етика – система от етични принципи и норми, които осмислят моралноетичната страна на научноизследователската дейност и конкретно се прилагат в процеса на научното изследване. Както видяхме дотук, научната етика е вид приложна етика, в чиято дисциплинарна структура взаимодействат множество други етически дисциплини, приложими към конкретна дейност или казус в сферата на науката – вижте Мисловна карта № 6 на следващата страница. Една от всички тях и равностойна на всяка от тях е изследователската етика, която е относима към изследователите и тяхната научноизследователската дейност в университетите, научните институти и в други изследователски организации с бизнес ориентация. Такива са, от една страна, агенциите за социологически, маркетингови или най-общо

казано, социални изследвания, и от друга – нестопанските или неправителствени организации, в чието дейностно портфолио се предвиждат и елементи на научноизследователска дейност.

Научната етика или още академичната етика съвсем не се изчерпва само и единствено с един от своите компоненти – изследователската етика. Но без този свой компонент – без изследователска етика в дисциплинарната си структура, научната етика би била някак незавършена, би стояла нестабилно. Същото се отнася и за преподавателската, студентската етика, за етиката в академичното четене и писане, за публикационната етика.

Научното изследване се изгражда върху два взаимодействащи си фундамента: **методика и етика**. За този методико-етически баланс в изследванията става въпрос в Трета глава, където се разглежда научният етос. Методическата чистота води ума в лабиринтите на изследването. А изследователската етика е онази нишка на Ариадна, която помага на изследователя във всеки момент от изследването да остане честен пред себе си и другите, да взема решения, чрез които няма да наруши Кантовия категоричен императив: „*Отнасяй се с другите като към цел, а не като към средство*“, и в

крайна сметка да достигне до научно аргументирани резултати, до научни приноси, утвърждавайки етиката в науката и самата наука.

Принципите на изследователската етика най-напред се осмислят в периметъра на медицинските изследвания. Първите успешни опити за етическо нормиране в научните изследвания са представени във Втора глава тук. Защо именно в медицинските изследвания? Защото те са пряко свързани, те засягат човека и неговия човешки живот и здраве. Важни са не само методиката на провеждане на изследването, не само резултатите и приносите в разбирането на здравето, но и това човекът – обект на медицинско изследване, да се чувства добре, да остане психически и физически невредим. Тази втора важност налага основните етически принципи в изследователската дейност[226]:

- ☺ Да се прави добро, а не да се вреди – ако не можеш да помогнеш, то поне не увреждай;
- ☺ Да се подлагат на изследване хора, изразили доброволно и информирано съгласие да бъдат обекти на изследване;
- ☺ Да се запазва анонимност на изследваните лица и конфиденциалност на получената изследователска информация.

Същите принципи по-късно се пренасят и в изследванията в областта на обществените науки. Защо?

Защото и те, както и медицинските, имат като основен свой обект човека и неговата жизнена дейност.

Тук може да възразите и да кажете, че икономическите изследвания изследват икономиката, а не хората. Икономиката, обаче, такава каквато е, е резултат от човешката дейност. И изследвайки икономиката, изследователите всъщност изследват какво и как прави или е направил, или възнамерява да направи, или не може да направи Homo economicus.

Същото се отнася и за политологичните изследвания, които изследват политическите ценности и интереси, привилегиите на властта, политическия процес, партийната организация и система, политическата и избирателна активност през Homo Politicus и неговата дейност.

---

[226] Посочените тук принципи са изведени от *Декларация от Хелзинки на Световната медицинска асоциация. Етични правила за медицински изследвания върху хора*. Юни, 1964.

Социологическите и социални изследвания не правят изключение, а потвърждават тезата за човека и неговите потребности и интереси, дейност и поведение, състояние и качества на съзнанието му като основен изследователски обект и предмет.

Следователно, изследователските програми е задължително не само да са методически изрядни, което гарантира обективност и точност на резултатите, но те следва да са напълно синхронизирани с принципите на изследователската етика. За да се съхрани човекът като най-великото творение на Бог. За да се почете неговото човешко достойнство и неотменимо право на живот. За да се уважат личните му, политически и граждански права.

Ето някои *основни етически принципи* при провеждане на емпирични изследвания в областта на обществените науки, заимствани от етиката в медицинските изследвания и включени в етичните или професионалноетичните кодекси за изследователска дейност. Изследователската практика многократно потвърждава необходимостта от тяхното съблюдаване.

Доброволно участие и информирано съгласие

Респондентът (обектът на изследване) участва в изследването *доброволно* и след *информирано съгласие*. Същите етически принципи се прилагат и по отношение на формирането на изследователски екип – всеки член на екипа участва по своя воля и след информирано съгласие за екипна работа по изследването.

Липсата на информирано съгласие води до хипотезата, че респондентите или членовете на екипа са насилствено принудени да участват в изследването. Информирано съгласие от всеки респондент или участник ва екипа се получава преди започване на изследователската работа – за респондента преди набиране на *първична информация*.[227], за член на екипа преди започване на етапа, в който той ще бъде включен.

[227] *Първична информация* се нарича информацията, която всяко изследвано лице дава в хода на изследването. Тя се набира чрез така нар. методи за набиране на първична информация – анкета (социологическа, а не журналистическа или литературна), интервю (стандартизирано и дълбочинно), наблюдение и др. Прочетете повече за методите за

Преди започването на интервюто или анкетата, анкетьорът – този, който събира информацията, прилагайки съответния изследователски метод, подробно разяснява на респондента характера и целите на провежданото изследване. Практически дава отговор на въпросите:

- ☺ Кой провежда изследването – университет, институт, частна агенция, неправителствена организация;
- ☺ Каква е изследователската цел и основните методи;
- ☺ Каква информация ще бъде помолен респондентът да даде – информация за политическите му нагласи, потребителските, културните, религиозните, сексуалните;
- ☺ Как и при какви условия ще бъде съхранявана и разпространявана получената първична информация – анонимност, конфиденциалност, предоставяне на трети лица;
- ☺ Колко време ще отнеме участието в изследването;
- ☺ Какво е необходимо респондентът да осигури, за да участва в изследването – ако интервюто се провежда в дома на респондента, то респондентът трябва да осигури достъп на анкетьора до своя дом;
- ☺ Как се гарантира сигурността на респондента;
- ☺ Какво е възнаграждението на респондента за участието.

Ако респондентът приеме условията за участие в изследването, той подписва документ за информирано съгласие, който се съхранява в архива на изследването и не се предоставя на трети лица, освен ако не се налага по причини от съдебен характер.

Анонимност и конфиденциалност

Първичната информация, получена в хода на изследването, включително и допълнително получената информация, която не се търси чрез изследователския въпросник, следва да бъде запазена само за нуждите на изследването. Предоставянето на първична информация на лица и институции, неангажирани с изследователската дейност, е забранено.

набиране на първична информация в литературата по методика и методология на изследванията. Тук ще се придържаме преди всичко към етичните съображения, но те не могат да бъдат напълно отделени от методическите и методологичните.

Същото важи и за всяка друга информация в хода на изследването между екипа, в изследователската организация и извън нея. В това се изразява етичната норма за *конфиденциалност* на информацията.

Огласява се, т.е. представят се публично, само финалните резултати от изследването, базирани на анализ и интерпретация на *съвкупната информация*.[228] При това разпространяването на резултатите от изследването е възможно при условията на договора, който изследователят сключва с възложителя за изпълнение на изследването. Ако няма договор, то изпълнителят сам преценява каква част от резултатите да публикува и по какъв начин.

Конфиденциалността се отнася към предоставяната от личността информация. От една страна, конфиденциалността защитава източника на информация – в конкретния случай респондента, от друга – принципът на конфиденциалност защитава и всички останали възможни лица, до които изследователската информация може да достигне. Информацията, която човек получава, без да е готов – емоционално, психически, социално, физически, да я разбере и осъзнае, може да е причина за сериозни беди.

Принципът за конфиденциалност на информацията е свързан с принципа за запазване на *анонимността* на респондентите, т.е. на даващите първична информация. Анонимността означава да не бъде обявявана самоличността на респондентите, както и всяка друга информация за тях или свързана с тях и имаща отношение към самоличността им. Например – обзавеждането в дома на респондента, ако интервюто е проведено там, състояние на другите живеещи в този дом, отношения между тях.

Уважение на достойнството и правата на личността

Уважението на човешкото достойнство и правата на личността е фундаментален етичен принцип при научните изследвания. Неговото прилагане видимо започва още с получаването на информирано съгласие по време на първото взаимодействие между изследователя (анкетьор или

[228] *Съвкупна информация* е термин, обозначаващ събраната и статистически обработена първична информация. Първичната информация е характерна за всяко изследвано лице, тя формира съвкупната. Съвкупната информация е характерна за изследваната група лица – извадката на изследването.

интервюер) и респондента. Цялата следваща работа по набиране на първична информация след това, която по форма представлява комуникационно взаимодействие между изследователя и респондента, следва да бъде извършена при взаимно уважение и ненарушаване по какъвто и да е начин на правата на участниците в това комуникационно взаимодействие.[229]

Изисква се висока професионална и лична етика от страна на изследователя (акнетьор или интервюер). Тя е необходима не само за да гарантира достойнството и правата на личността, но също и за да успее изследователят да извлече необходимата му информация. Работата с хора изисква доверие – респондентът трябва да се довери на изследователя, без това няма как да започне и продължи техният разговор. Доверието е и резултат от изследователската етичност.

По-горе е споменато, че прилагането на принципа за уважение на човешкото достойнство и правата на личността „видимо“ започва да се проявява в началото на комуникационното взаимодействие с изследваните лица. Невидимо за околните, но съвсем осъзнато от страна на изследователите, прилагането на същия етически принцип започва още при формулиране на изследователската идея и *програмата на изследване*.[230]

Тогава изследователят трябва да помисли не само за това колко е интересен, неизследван и актуален намерения изследователски предмет, не само за това колко иновативна е изследователската методика, която ще бъде приложена в изследването. Но също и затова нужно ли е това изследване, за какво и на кого? Иновативната му методика, освен до научни приноси, до какво още ще доведе – вреда или благосъстояние на човека? Какви биха могли да бъдат очакваните резултати от етическа гледна точка? Каква е степента на тяхната полезност и вредност за човека? Ако отговорите са поскоро в положителния регистър, то изследването би било етически издържано.

---

[229] Прочетете повече за в: Ченгелова, Емилия. *Интервюто в социалната работа*. С., „Омда“, 2016, с. 142-206.

[230] Научните изследвания се извършват по предварително разписана и аргументирана *програма на изследването*. Тя се разработва от изследователите и включва дефиниции на основни методически компоненти на изследването – тип изследване, обект и предмет, цел и задачи, хипотези и методи, теоретично моделиране, изследователски инструментариум, извадка, организация на теренната работа.

За да гарантират именно следването на принципите на изследователската етика в научните изследвания, множество университети и научноизследователски институти извършват своеобразна колективна проверка на изследователските програми преди започване на изследването. Практиката има разпространение предимно извън България. Най-често колективната проверка се извършва от етичната комисия към университета, като изследователят депозира програмата с молба тя да бъде прегледана. След положителна санкция от страна на етичната комисия, изследването може да бъде проведено.

Има една много характерна особеност при този тип колективни етически оценки на изследователски програми. Ако изследването се провежда сред национална общност, различна от тази, в която е комисията, тя изисква етическа проверка на програмата от представители на общността – изследователски етични комисии, университетски звена. И след тяхната оценка взема решение. По този начин, чрез двойна етическа проверка, се гарантира етичността на изследването.

Защо са необходими толкова проверки?

Защото ценностите и моралът са различни в различните човешки общности – нещо, за което говорихме в Първа глава. И съответно на тях са различни и етическите системи, приложими в конкретния случай към научноизследователската дейност.

Защото изследователят сам по-трудно може да оцени обективното ниво на изследователска етичност в изготвената от него програма. Необходими са другите, колегите, които да дадат външен поглед, външна оценка.

Защото науката е общностно дело – спомнете си за първия елемент от Мъртановия модел на научния етос – общностен характер (Трета глава). От това следва, че научните изследвания и техните резултати са не само грижа на отделния изследовател, но и на колегията и на общността. Те стават лице на общността. Неслучайно интелектуалната собственост върху научни произведения принадлежи на институцията, в която се извършват изследванията, а за изследователите остават авторските права. Всичко това означава, че както отделният изследовател, така също и научната общност следва да имат ангажимент към академичната почтеност и изследователската етика. Затова общността прави етически проверки – за да защити изследователите, но и собственото си колективно лице.

Етическият принцип за уважение на достойнството и правата на личността се прилага също и по отношение на членовете на изследователския екип. Недопустими са действия и поведения, които уронват честта и достойнството – лично и професионално, на член от изследователския екип. Недопустими са практики на интелектуална експлоатация като омаловажаване на труда на изследователи, присвояване на идеи, на авторство на екипно произведените изследователски продукти.

Достоверност и обективност

Методиката на научното изследване има задачата не само да извлече информация, да постигне знание за изследваните обект и предмет, но да гарантира, че получената информация е достоверна и обективна.

Защо е необходимо това? Отново в името на човека – основният потребител на научна информация, този, който съзнателно или не, използва информацията, знанието и дори научното познание в ежедневния си живот.

По-напред в учебника, във Фигура 3, в един триъгълник са представени информацията, знанието и познанието. Информацията, тъй като е най-много и най-лесна за достигане, се намира в основата на триъгълника, от друга страна – върху нея се конструират знанието и познанието.

Във Фигура 3 липсва нещо съществено важно, на което ще обърнем внимание тук. То е, че работещи в името на човека и неговото добруване са само и единствено научното познание и знание, основани върху достоверна и обективна научна информация. Научната информация е тази, която е извлечена чрез валидни научни методи и индикатори. Такава информация има качеството „валидност“.

Недостоверната научна информация – „фейкът“, както днес се нарича, и който днес залива дигиталното и аналогово информационно пространство, води до лична беда, конфликт, общностна криза, обществена аномия, политическа агония. Информация, която се представя за научна, а не е научна, също е недостоверна от гледна точка на науката. Помислете си само какво може да се случи, ако човек вземе решение въз основа на недостоверна информация и след това извърши съответните действия. А какви биха били системните ефекти от подобно действие, ако човекът решава и действа от и в името на общността и държавата?

Информацията, която не отразява обективно изследваното явление, а само субективната гледна точка на изследователя към него, очевидно не е научна, няма никаква валидност и води до подобни щети в индивидуалното и колективно съзнание и психика. Казваме, че науката е път към истината, но към коя истина? Днес има колкото гледни точки, толкова и истини, и често се оказваме в ситуацията „моята истина е по-истинна от твоята“ и започват така нар. *културни войни*. Ето защо е необходимо научната информация да е достоверна и обективна, т.е. отразяваща изследвания предмет такъв, какъвто той е, а не какъвто изследователят го вижда.

Още Огюст Конт, говори за същите проблеми с обективността на научната информация.[231] Следователно, те далеч не са нови и ние съвсем не сме първите, които изпитваме неудобства от тях. Конт твърди, че именно обективната изследователска методика и нейното стриктно прилагане от изследователя гарантира отдалечаване на субекта на изследване – изследователя, от обекта на изследване – това, което се изследва. Колкото по-голямо е отдалечаването, толкова по-добри са перспективите за получаване на обективна и достоверна научна информация. Наука, която е основана на обективни методи, Огюст Конт нарича „позитивна“. Тук „позитивна“ не означава положителна, а наука, която изследва явленията такива, каквито те са.

Друг именит социолог – Макс Вебер, казва, че за да се гарантира научност на научните изследвания (достоверност, обективност), то изследванията трябва да са ценностно неутрални.[232] Това означава изследователят напълно да освободи съзнанието си от личните си, професионални, общностни, национални ценности и да конструира и проведе изследването си отвъд тях, независимо от тях, подчинен единствено на предписанията на метода.

Дали е възможно и доколко?

Колкото повече изследователска етика прибавяме към изследователската методика, толкова по-възможно става гарантирането на достоверност и валидност на информацията. Без етика е по-трудно. Самата изследователска методика може да бъде употребена и в посока към получаване на достоверна научна информация, но и в другата посока също. Личната и професионална етика на изследователя са решаващи.

---

[231] Огюст, Конт. *Трактат върху позитивния дух*. С., СОНМ, 2000.

[232] Вебер, Макс. *Смисъл и ценност*. С., „Критика и хуманизъм“, 1998, с. 199-245.

Ето някои често срещани деформации на достоверността и обективността, за които и в учебниците по етика в науката често пише. Събират се в абревиатурата FFP – Fabrication, Falsification, Plagiarism.[233]

- ☺ Фабрикуване (fabrication) – има случаи, в които изследователите си измислят или доизмислят резултати от изследвания. Понякога дори представят напълно измислени резултати, които не са следствие от изследване, т.е. такова не е проведено;
- ☺ Изопачаване на информация (falsification) – това означава методически необосновано своеволно променяне или подменяне на получена изследователска информация, а също прикриване на част от нея. За да има изопачаване на информация, трябва все пак изследване да е направено и то да е достигнало до някакви резултати;
- ☺ Плагиатство (plagiarism) – едно от най-честите етически нарушения в изследванията. За плагиатството говорихме в предходната Пета глава, защото то се проявява най-вече в писмените научни текстове, представящи научни изследвания. Но може да има плагиатство и в изследователската програма, изразяващо се в присвояване на елементи от друга програма, без това да е отбелязано по съответния коректен начин. Логично е, че ако го има на нивото на програмата, преди още изследването да е започнало, то ще се прояви и в следващите етапи от изследователската работа. Превенцията на подобни практики на академична непочтеност е още една причина за проверка на изследователската програма от специализирана етическа комисия. Подобна проверка отново е в защита на правата човека – на авторските права, например.

За съжаление FFP далеч не изчерпва всички проявления на академична непочтеност в научните изследвания. Прочетете Политиката за почтеност ва академичното творчество на **Университета за национално и световно стопанство** и ще откриете и други. Недобросъвестност при работата с източници на информация, примерно.

---

[233] Динев, Димитър. Предизвикателства за етичното академично развитие. В: *Икономиката на България и Европейския съюз в дигиталния свят. Сборник с доклади от конференция*. С., Издателство на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2020, с., 58-68.

Какви могат да са източниците на информация?

Хората, респонденти в изследванията. За етичните принципи при работата с тях стана дума по-горе.

Литературните източници. За да няма плагиатство, е необходимо коректно библиографско описание на използваните литературни източници. Но освен плагиатството недобросъвестността при работата с литературни източници има и други проявления. Перифразиране, например. Цитиране на източник, който не сме ползвали, а сме открили в труда на друг. Включване в списъка с използвана и цитирана литература на източници, които дори и не сме виждали. А също и подменяне на смисъла на това, което цитираме. Звучи почти абсурдно, но и това се случва в научноизследователската работа.

Мерки срещу непочтеността в академичното творчество

Предпоследната част на Политиката за почтеност в академичното творчество на УНСС е: „*Мерки срещу непочтеността в академичното творчество*“. Посочени са три групи:

- ☺ Повишаване на информираността;
- ☺ Прилагане на технически средства;
- ☺ Деклариране на обстоятелства.

Повишаване на информираността означава акцентиране на вниманието на академичната общност по проблеми в кръга на научната етика и конкретно на изследователската. Няколко пъти в учебника бе казано, че етиката е в съзнанието. Но за да влезе и да се вгради в него, най-напред е необходима информация – що е то изследователска етика и академична почтеност, защо е важна, какви проявления има, какви нарушения се наблюдават и кой как се засяга от тях. Неетичните прояви в науката винаги облагодетелстват неетичния за сметка на колегата му и на научната общност.

Едва ли ние ще успеем да спрем неетичните постъпки в науката. Колко много други преди нас са мечтали, опитвали… Очевидно ще трябва да приемем съжителството на непочтеното и почтеното в университета и науката. Но да приемем, не означава да се примирим пред непочтеното и да го

пускаме да минава безнаказано. Подобна реакция би била неетична спрямо самите нас, а след това и спрямо колегите ни. Да приемем означава да се разделим с илюзията за розов свят и да изострим собствената си чувствителност и активна реакция срещу неетични проявления.

Форма на активна реакция срещу неетичните прояви в академичното творчество е използването на технически средства за проверка на оригиналността на студентските и преподавателки произведения. В УНСС работи специализиран софтуер за проверка на оригиналността. Всеки от нас може да изпрати текста си за проверка и ще получи доклад с резултати от проверката. В доклада ясно се виждат съвпадения между проверявания текст и други текстове от електронната база данни, с която работи университета – никак не е малка. Откритите съвпадения следва да се проверят от автора или от друго лице, за да се види дали има кавички или не, дали има коректно библиографско описание на цитираните източниците или не, дали съвпаденията не са с предишни текстове на автора. След тази проверка може да се направят изводи дали има форми на етически нарушения. Сканирайте QR код № 10, за да разгледате регламента на университетската проверка на оригиналността.

Третата мярка срещу непочтеността е „Деклариране на обстоятелства“. Това може да се направи, като в началото или края на всяко научно произведение – монография, студия, статия, курсова или дипломна работа, авторът сам декларира спазване на етични принципи в направеното изследване. Подобни етични декларации направиха докторантите Калоян Янков и Лусиен Петърс[234] в увода на дисертациите си. Същото е направено и във Въведението на монографията „*Онлайн обучението в процеса на всеобща дигитализация“*.[235] Друга форма за деклариране на обстоятелства са декларациите за авторство по типова бланка, с която дипломантите придружават дипломните си работи.

---

[234] Янков. Калоян. *Граждански избор в условия на обществена трансформация*. Дисертация за придобиване на ОНС „Доктор“ по социология. УНСС, 2022.

Peters, Lucien. *Students' Social Capital, Social Space and Civic Life in Sofia*. Dissertation for acquiring of PHD in 3.1. Sociology, Antropology and Culture Science. UNWE, 2022.

[235] Михайлова, Катя. М. Мирчев. *Онлайн обучението в процеса на всеобща дигитализация*. С., ИК – УНСС, 2023.

Какъв е ефектът? Осмисляне на етическите принципи в научно изследователската дейност и самооценка доколко и как в работата си авторът е запазил вярност към академичната почтеност. Чрез подобни форми на осмисляне и саморефлексия етиката в науката от нещо чуждо става свое.

☺ ☺ ☺

Уважаеми читатели,

Шеста глава от учебника по „Научна етика“ завърши. За шести път в този учебник и тук, нека да резюмираме съдържанието на главата чрез основните понятия, върху чиято конструкция то е изградено.

След тях е откъс от първия български научен труд върху методиката и методологията на емпиричното социологическо изследване – „Емпиричното социологическо изследване“, с първо издание през 1973 г. и автор чл.-кор. проф. Стоян Михайлов.

Защо избрах този текст? Защото в него авторът защитава тезата за човека като главен обект на социологическите изследвания. Върху същата теза тук е развита идеята за неизбежната необходимост от високо ниво на изследователска етика, което да защити човека, човешкото достойнство и права по време на изследването.

Защото откъсът е от книга, представяща истински научен принос в българската социология. Забележете, че българските социолози най-напред осмислят методологията на емпиричните изследвания, след тях и руските и другите от така нар. „източен блок“. Веднага след публикуването си в България на български „Емпиричното социологическо изследване“ е преведено и издадено на руски и други славянски езици. Това вероятно е една от книгите с най-висока цитируемост за времето си и със сигурност е книгата, от която са учили и продължават да учат социолозите.

Защото едно от най-вълнуващите неща за мен в писането на този учебник беше преоткриването и събирането на перлите в българската етическа и социологическа школа. „Емпиричното социологическо изследване“ е перла, чието отделяне е станало възможно благодарение на научните качества и нравствеността на учения, но и благодарение на общността.

Ученият е човек, който отделя перлата от бисерната мида, казва Хосе Ортега-и-Гасет (вижте текста след Пета глава). Удоволствие е да се събират и подреждат перлите в гердан.

Изследователска етика – основен дял от структурата на научната етика. Система от етически принципи и норми, приложими в научноизследователската дейност.

Информирано съгласие – израз на доброволно съгласие на респондент за участие в емпирично изследване в областта на обществените науки. Информираното съгласие се дава след предоставяне на информация, достатъчна, за да може респондентът сам да прецени какви биха били ползите и рисковете от неговото участие в изследването.

Достоверност – едно от основните качества на научната информация, отразяващо в каква степен научната информация отразява реалното фактическо състояние на изследвания предмет.

Обективност – качество на научната информация. Състояние на нещата, такива каквито те са, независимо от субективните представи и нагласи на съзнанието ни.

Фабрикуване – измисляне на изследователски резултати в допълнение към получени в изследването или без да е проведена изследователска процедура.

Изопачаване – манипулиране на изследователски резултати чрез променяне, преувеличаване, неглижиране, скриване.

Електронна проверка на оригиналността – проверка на оригиналността на научно произведение чрез технически софтуерни средства на база на сравнение с база данни с научна информация.

Деклариране на обстоятелства – осмисляне на спазването на етически принципи и норми в научно произведение и даване на писмена самооценка – декларация.

Уважение на човешкото достойнство и правата на човека – императивен принцип на изследователската, научната и персоналната етика.

Човекът като главен обект на емпиричното социологическо изследване[236]

Стоян Михайлов

„В емпиричното социологическо изследване обикновено се изучават хора. Това обстоятелство не е случайно. Хората, както казва Маркс, са и автори, и актьори на собствената си историческа драма (3, с.138)[237]. Те са субект на всички социални изменения, но същевременно създаваните материални и духовни блага от техния труд в края на краищата са предназначени за тях. В този многостранен, грандиозен, сложен, в едни исторически епохи антагонистически, а в други неантагонистически процес, хората влизат в различни отношения помежду си. Така те изграждат себе си, променяйки и усъвършенствайки постоянно своята природа.

Оттук човекът се формира като специфична социологическа система, която има своя релационна и субстанциална същност като две главни негови страни (45, с. 54).[238]

---

[236] Откъсът е от: Михайлов, Стоян. *Емпиричното социологическо изследване*. С., „Партиздат“, 1973, с. 178-181.

[237] Стоян Михайлов употребява специфичен стил на цитиране. След въвеждане на идеята на друг автор посочва в скоби две числа. Първото обозначава номера на цитираното произведение в списъка с литература в края на книга, второто показва страницата, на която се намира цитираното. Един от най-разпространените стилове за цитиране днес е върху същия принцип – Harvard Citation Format, APA Citation Format, като в скобите се посочва вместо номер на произведението, фамилия на автора, година на издаване, страница.

Така записът *„(3, с. 138)“* води към страница 3 от „*Маркс К., Енгелс Ф. Соч., т. 3“*. От днешна гледна точка това е странен библиографски запис – името на произведението е съкратено - „*Соч.“*, липсва издателство и година на издаване.

Списъкът с литература е интересно конструиран от днешна гледна точка. Започва с 13 произведения на Маркс, Ленин, Тодор Живков и два партийни документа. Те са отделени от останалите 128 литературни източника, подредени по азбучен ред и библиографски описани по българския стандарт. Обръщам внимание на това авторово решение, защото то предава научния етос на времето си.

[238] Цитирано произведение: Михайлов, С. *Социализъм и отживелици*. С., Изд. на БКП, 1967.

От една страна, всеки човек се намира в сложна система от жизнени отношения – производствени, трудово-технологически, политически, семейни, морални, правни, естетически и т.н. Той е необходим елемент от тази система от отношения. Тя определя неговото индивидуално битие, но и той от своя страна като действуващ[239] фактор й оказва известно влияние., което зависи както от мястото му в системата от обществени отношения, така и от личните му качества.

От друга страна, осъществявайки в своята дейност връзки с околната социална и природна среда, влизайки в многостранни отношения, човек формира себе си като единство от определени качества. В резултат той придобива определена материална заинтересованост, която зависи главно от мястото му в организацията на обществения труд, изработва си определена културност и съзнателност, психофизическите му сили и способности се развиват до определена степен.

Предмет на изучаване при емпиричното социологическо изследване могат да бъдат всички тези аспекти на човека, или с други думи:

и неговите материални потребности и интереси,

и неговите мисли, чувства, оценки, желания, намерения, влечения (състоянието на неговото съзнание),

и неговите постъпки и действия (поведение),

и неговите черти като пол, семейно положение, социално положение, професия, образование, здраве и др. (качества на съзнанието),

и неговите отношения със социалната среда.

Разбира се, извън човека има и друга обществена реалност. Това са на първо място оръдията за производство, производствените сгради, жилищата, мебелите, битово-културният инвентар, произведенията на науката и изкуството, обективирани в някакви вещи (книги, картини, скулптури и пр.) и т.н. Тези материални, обективни резултати от практическата енергия на хората, веднъж създадени, придобиват своето отражение върху дейността на хората, предявяват съответни изисквания към тях.

---

[239] Текстът се публикува тук в оригинал, за да се запази специфичният авторов език, отразяващ съответните за времето -1973 г., правописни и граматически правила. Днес, 50 години по-късно, наставката „ува“ в глаголите в сегашно време е отпаднала и „действува“ се изписва „действа“, „участвува“ – „участва“, а „използуване“ – „използване“.

На второ място, съставна част на обществената действителност са обединенията на хората – обективни и субективни, дълготрайни и краткотрайни, формални и неформални и т.н. Всеки човек участвува в различни обединения. Цялата негова дейност се извършва във и чрез тях. Но обединението е винаги нещо повече от хората, които го съставят. То има някаква обща заинтересованост, то функционира по писани и неписани правила, предпоставя някаква дисциплина и ред, развива се съобразно с някакви специфични закономерности.

Най-сетне, в обществената действителност се включват социалните отношения, т.е. отношенията между хората и техните обединения, които се осъществяват по повод и в процеса на колективната и индивидуална дейност на хората, както при създаването на материални и духовни блага и при потреблението им, така и при изменението на обществената действителност. Обективните социални закони изразяват съществено общото в дейността на хората и техните отношения.

Извършвайки всички изменения в обществото, като произвеждат и потребяват материални и духовни блага, влизайки в разнообразни взаимоотношения помежду си, хората изграждат себе си, своите качества, съзнание, култура, потребности, оценки не произволно, а в зависимост от сложилата се социална среда, която изпълнява по отношение на тях ролята на обективен фактор. Хората със своите качества и страни акумулират по специфичен начин свойствата на обществената среда, превръщат се в неин малък фокус. Разбира се, отделният индивид акумулира и отразява в различна степен, пълнота и дълбочина обществената среда, едни или други нейни аспекти. Но независимо от това фактът, че обществената действителност се акумулира от хората, прави възможно чрез тяхното проучване да се възпроизведе по принцип цялата обществена действителност, да се покаже състоянието на обществените отношения, на различните обществени явления, на цялостната структура на обществото.

Изхождайки от този факт, Ошавков направи важния теоретически извод за наличието на качествена разлика между органически свързаните помежду си реална и акумулирана социологическа структура на обществото (58, с.80).[240] Реалната структура се състои от самите обществени явления,

[240] Цит. източник: Ошавков, Ж. *Социологията като наука*. С., Наука и изкуство, 1970.

които включват хората само като свой елемент или страна, а акумулираната – от отразените в хората елементи, аспекти и състояние на реалната структура.

Когато предмет на емпиричното социологическо изследване не са хора, а някакви събития или явления (събрания на обществени организации, селища, жалби, спортни прояви, художествени прояви, стопански организации и др.), всъщност работата пак опира до хората. Необходимата информация се набира чрез тях или чрез продукти, в които е обективирана, запечатана тяхната дейност.

Изучаването на хората обаче е най-трудно. Човекът е една динамична система, в която постоянно се извършват изменения. Не винаги има съответствие между неговото съзнание и поведение. В някои случаи човекът съзнателно прикрива мислите и намеренията си. В други случаи отлага за неопределено време практическото приложение на възгледите и влеченията си. Не прилага на практика в еднакви интервали мислите си. Като правило не разбира и не може да предвиди изцяло смисъла и последствията от действията си. Често очаква едни резултати, а последните се оказват по-различни или даже противоположни. При това човек е поставен в сложна и противоречива социална среда, която му влияе в различни направления.

Всичко това прави много сложен процеса на набирането на информация и създава опасност от допускането на грешки. Предотвратяването на евентуални грешки зависи в голяма степен от правилното използуване на източниците на информация за хората с помощта на съответни методи на регистрация.“

Заключение

НАУЧНАТА ЕТИКА – между Аз и Другия в науката

Уважаеми читатели,

Времето за четене на този учебник по „Научна етика“ свърши и дойде ред на заключението. Както в заключението на всяка глава, така и тук е изведен списък с ключовите понятия, поставен е въпрос, даден е текст, върху, който да мислим заедно. Но в заключението на учебника тези три елемента са подредени в обратен ред и леко допълнени.

Ключовите понятия са последни, след няколко страници – вижте ги в „Предметен индекс“. В индекса, вместо кратко определение на понятието има числа, които показват номера на страницата в учебника, където може да откриете понятието и особености от неговата дефиниция и приложение.

В допълнение към „Предметния индекс“ е разработен „Именният индекс“, защото понятията в науката не стават известни сами – трябва някой да ги открие, да ги дефинира, да ни покаже как те работят за нас. Това са изследователите, авторите в науката. Имената на тези, чиито трудове са използвани за написването на настоящия учебник, са включени в „Именния индекс“ – числата след всяко име показват страниците, на които то се споменава.

Авторите описват откритото от тях в монографии, студии, статии, което налага тук да се направи още едно допълнение – списък с „Цитирана и използвана литература“, в която са представени понятията, теоретичните концепции, методите и методологиите, върху които е изградено съдържанието в този учебник. Библиографското описание на литературните източници както в списъка, така и в целия учебник е направено съгласно българския

държавен стандарт – фамилия, лично име, заглавие в курсив (италик), място на издаване и издателство, година на издаване.

Преди ключовите понятия (Предметен и именен индекс) е текстът за мислене – за етически анализ, оценка, решение. За заключение на учебника избрах притчата за „Лукчето“ на Фьодор Михайлович Достоевски.[241]

* *

Лукчето

Имало едно време една жена, зла, презла, и тя умряла. Не останало подир нея нито едно добро дело. Уловили я дяволите и я хвърлили в огненото езеро. А нейният ангел-хранител стои и си мисли: „Какво ли нейно добро да си спомня, че да го кажа на Бога?“ Спомнил си и дума на Бога: „Тя – казва – веднъж отскубна от градината едно лукче и го даде на една просякиня.“ И отговаря му Бог: „Вземи сега пък ти – казва – същото това лукче, па й го подай в езерото, нека отиде в рая, ако се скъса лукчето да си остане жената там, където е сега.“ Отърчал ангелът при жената, подал й лукчето: „На – казва – жено, улови се за него, да те издърпам.“ И започнал той предпазливо да я дърпа и вече почти цяла я изтеглил навън, но другите грешници в езерото, като видели, че я издърпват навън, наловили се всички за нея, да изтеглят и тях заедно с нея. А жената била зла, презла, та започнала да ги рита: „Мене ме вадят, а не вас, лукчето е мое, не е ваше.“

Щом рекла тя това, лукчето се скъсало. И паднала жената в езерото и гори там до ден днешен. А ангелът заплакал и си отишъл.

* *

Нека сега да се опитаме да направим етически анализ на ситуацията „Лукчето“. Ще кажете, може би, че няма смисъл да се задълбочаваме, защото това не е ситуация от практиката на реалния ежедневен живот, а е художествена реалност, т.е. измислица.

Да, прави ще сте наполовина. „Лукчето“ наистина е художествена измислица. Първото важно в етическия анализ е да уточним **статута на**

[241] Достоевски, Ф. М. *Братя Карамазови*. С., „Захарий Стоянов“, 2017, с. 425.

ситуацията – реална или измислена е тя, например. От друга страна, обаче, художествените реалности, които големите автори в литературата измислят, са метафорични проекции на реални ситуации от ежедневния живот на хората. Дори нещо повече – те са съвкупен образ на множество ежедневни ситуации.

Същото се отнася и за „Лукчето“ и затова по-добре е да погледнем каква е реалната ситуация, която е предадена в художествена форма, и през метафората за „Лукчето“ да анализираме етически реалната ситуация.

Това пък е второто необходимо за извършване на етически анализ – да се уточни подходът на анализа, **начинът на мислене**.

Дали „Лукчето“ не е ситуацията на студентите в края на семестъра, които са пропуснали лекциите по дадена дисциплина и панически се опитват да разберат каква ще е изпитната задача и как могат да я изпълнят с най-малко напрежение от своя страна? Тези нередовни студенти – нередовни, защото не изпълняват задължението си да посещават лекционните занятия, в края на семестъра се оказват в нещо като огнено езеро и горят в огъня на своите емоции. Огънят пари, защото емоциите са нисковибрационни – гняв, страх. Огънят изгаря, защото емоциите са насочени срещу преподавателя, който видите ли, никъде в интернет не е написал какви са изискванията му за завършване на курса, а и на имейли от студенти не отговаря, защото вече е обяснил всичко на живо в лекционната зала и може би е дал изискванията си написани на хартия.

Етическият анализ обръща внимание на емоциите. **Емоциите са проявление на духовния свят на човека, а етиката е самата най-висша форма на човешката духовност**. От друга страна, **чувствата** провокират **мислите**, те пък **действията**, както казва социологът Огюст Конт.

В нашата конкретна ситуация до информация за изпита достъп имат редовните студенти, тези, които съзнават, че след като нашата държава плаща обучението им, то следва те да се постараят да изпълнят своите задължения, като това да посещават редовно лекционните занятия. Какво означава „нашата държава плаща обучението“?

За да свалим абстрактността и да разберем, е необходимо да операционализираме. Етическият анализ операционализира, за да проникне в дълбочината на проблемната ситуация. Операционализацията изисква

рационалност. Без рационалност етическият анализ води до грешна оценка и съответно решение.

И ето какво се получава.

Държавата плаща висшето образование на студентите от държавния бюджет ➢ Държавният бюджет се формира от приходи, т.е. данъци от данъкоплатците ➢ Данъкоплатци са гражданите, включително родителите на нередовните и на редовните студенти, от чиято месечна заплата всеки месец се отчисляват по 10% за държавния бюджет; данъкоплатци са и самите нередовни студенти, които именно защото работят, не посещават лекции – те са редовни в изпълнението на трудовите си задължения, но нередовни по отношение образователните си.

Следователно, нередовните студенти са загуба за държавния бюджет, т.е. за всички плащащи данъци, включително и за самите себе си. Ето защо са попаднали в „огненото езеро“ в края на семестъра.

Етическият анализ изисква да се анализира **етическия профил на всеки участник** в дадената ситуация. Студентите днес са в ситуация да избират между две възможности за собствената им реализация – „работа и финансов капитал“ или „образование и културен капитал“. **Етиката е наука за свободния избор**, учи ни да бъдем свободни в избора си, т.е. да бъдем на нивото на отговорностите, които поемаме чрез избора си. Студентите, които избират да следват втората възможност, стават наши колеги в университета. Другите стават колеги на тези, с които заедно извършват трудова дейност по договор и в университета в края на семестъра логично попадат в „огнено езеро“.

Дали са „зли“ и „презли“ като онази жена, за която пише Достоевски? Не, съвсем не са. Макроикономическата ситуация в България днес е такава, че за доста млади хора е трудно да учат в университет, без да работят и да получават съответни доходи, чрез които да покриват минималните си разходи за живот. Няма да изпадам в подробности – ние всички знаем, за какво става въпрос и практически горим заедно в едно друго макро- „огнено езеро“. Оцеляването в голямото „огнено езеро“ твърде често е далечно на етиката и етичното. И този модел на оцеляване, за съжаление, се налага, избутвайки към центъра на огъня в езерото етическите модели на поведение, основани на висока нравственост спрямо себе си и спрямо другите.

Социологическият анализ изисква да поставим ситуацията, която анализираме в **макро- и дори метамакропроекция**, защото **каквото е горе (макро, метамакро), същото е и долу (микро, мезо) и обратно**. За да разберем етическия профил на дадена ситуация и участниците в нея, също е необходимо да разширим етическия обхват, защото етическите решения, които вземат участниците, в голяма степен са повлияни от общностната ценностна рамка, от общностното разбиране за морал, за нравственост. И тъкмо поради макроситуацията (етическа, икономическа, социална, културна) е трудно и дори би било грешно, ако сме крайно осъдителни спрямо нередовните студенти, попаднали в „огнено езеро“ в края на семестъра, тъкмо преди изпита.

За голямото „огнено езеро“, пълно с „грешници“, разказва Достоевски. Но в какво сме сгрешили, та толкова време и ние да сме там? Ами със системната съзнателна подкрепа към неетичните прояви, която практически всеки ден избираме да даваме.

Виждаме преписване и мълчим, за да не си създаваме проблеми.

Виждаме арогантност към колеги и **стоим настрана**, за да не страдаме.

Поставяме висока оценка на научни трудове или студентски разработки, които не отговарят дори и на минималните научни изисквания за академично творчество, за да не развалим отношенията си с колегите и за да получим някой грешен лев като хонорар за рецензиите, които пишем.

Подкрепяме професионалното и обществено издигане на хора, които нямат необходимите качества, за да заемат високи управленски позиции и сами стимулираме статусната несъвместимост или *парвенющината*, по израза на Иван Хаджийски, от която после се оплакваме и дори страдаме. Защо? За да си нямаме неприятности, а и с надеждата, че това дето го подкрепяме, ще подкрепи после и нас.

Какво всъщност правим,
докато „етично“ си мълчим?

Вземаме пари за неправда. С тях живеем ли добре?

Казано е: „*но със заплатата за своята неправда той придоби нива и, като се струполи ничком, пръсна се през средата, и всичката му вътрешност се изсипа*“ (Деян. 1:18).

Не разваляме отношенията си с колегите, избягваме конфликтни ситуации, за да не ни залепят етикет, че сме от лошите, от злобните, от ревнивите. Никой не обича конфликти и е добре всеки така да постъпва, че да не провокира конфликти. Но това не бива да става от обратната страна на етиката, на академична етика, ако сме в университет и се занимаваме с наука.

Етиката се опира на честност.
Научният етос на безкористност и критичност,
на истина и свобода.

Лъжата в името на добрите отношения в науката води до самообезличаване на лъжеца, до издигане на научния авторитет на този, в името на когото се лъже, до пълно и грозно обществено дискредитиране на науката като човешко мислене, осмисляне, разбиране, като производителна дейност в човешкото общество. Страда науката, но и обществото, което без наука е като тяло без глава.

Съчувстваме на този, срещу когото пред нас друг упражнява тормоз или насилие. Съчувстваме означава, че споделяме емоцията – мъката, която той изпитва и успокояваме сами себе си, че сме съчувствали, че сме били емпатични, т.е. влезли сме му в обувките. Но само гледаме и нищо не правим, за да му помогнем, за да спрем тормоза или насилието – било то физическо, психическо или интелектуално.

Какво можем да направим?

Да изкажем словесна позиция, да вземем страната на правдата. Да прекратим със съответно действие – административно или физическо, акта на насилие. Да гласуваме с вдигане на ръка в полза на правдата.

Не правим нищо от това, а по-скоро обратното, защото се страхуваме да не загубим нещо, което с мъка сме придобили – позиция, заплата, връзки с шефа. А и защо да правим каквото и да било? Та това си е пътят на тормозения и насилвания, не е нашия път, да си бере грижата той, а ние да си се хванем за „лукчето“ и да си излезем от огъня.

Е, добре. Но излизането от „огненото езеро“ не е поединично – вярно е, че на един ангелът му дава „лукче“, но ако той тръгне сам „лукчето“ се къса и всички, включително и той, остават в „огненото езеро“. След време кой знае какво ще се случи със самоспасяващите се мълчаливи наблюдатели.

Ето, за такива неща и за още множество подобни, разкъсващи цялата тъкан на днешното българско общество, всички сме и продължаваме да бъдем в макро- „огнено езеро“.

Забележете само каква метафора – „огнено езеро“!

Как може езеро, пълно с вода едновременно с това да гори в огън? Та нали водата потушава огъня? **Етическият анализ** обръща внимание на **думите**, защото те изразяват чувствата, мислите, ценностите, смислите. Ако се върнете към първите страници на учебника, ще откриете още по-плътно подчертана връзката на метаетиката и езика.

А ето и друга метафора – „лукче“. Това „лукче“ може би щеше да спаси всички, ако жената не ги бе отблъснала. Това „лукче“ сигурно може да изведе и нас, българите, от голямото „огненото езеро“, и тях – нередовните студенти, от тяхното предизпитно „огнено езеро“.

Лукче! Перце от зелен лук трябва. Люто и миризливо, което можем да нарежем в пролетна салата и да изядем. Но докато го режем, то може и да ни разплаче.

Какво е това спасително „лукче“?

Според мен, това е самата тя – етиката, чрез която ние всички се свързваме и заедно ставаме едно цяло. И още веднъж това е тя – етиката, чрез която ние всички поотделно и заедно се свързваме с голямото, великото над нас, с ценността и смисъла на човешкия живот. Това голямо за мен е Бог. Наричайте го вие както сами го разбирате, но както и да го наречете, все някога ще разберете, че в Него всички ние сме заедно – и редовните и нередовните, и авторите и плагиатите, и умните и глупавите, и добрите и злите, и мъжете и жените.

Може и да не сте обърнали внимание на една идея, подхвърлена в предходните страници, че етиката и още по-точно **приложната етика е методология за промяна** – лична, социална, обществена промяна. Спасението

от „огненото езеро“, което е възможно благодарение на едно „лукче“ е също промяна. Тогава метафора на какво е „лукчето“? Дали не е на етиката, приложната етика, чрез която е възможно, ако нещо не ти харесва, да го промениш, а не само да се оплакваш на другите от него?

И сега в последните страници, ако зададем въпроса с който започнахме: **Защо „Научна етика“?**, то аз ще допълня към отговора още и:

- ☺ За да разберем, че сме уникални, но не единствени в университета;
- ☺ За да открием Другия до нас – състудент, преподавател, наш колега;
- ☺ За да се научим да мислим и работим заедно с Другия, признавайки неговата изключителност и борейки се за неговото достойнство, така както признаваме нашата уникалност и се борим за нашето достойнство;
- ☺ За да уважаваме и защитаваме науката и **университета като храм на познанието.**

Всичко това звучи чудесно, но какво да правим с нередовните студенти в тяхното „огнено езеро“?

Казано е, че спасението на давещите се е в ръцете на самите давещи се. Нека да прочетат учебника, за да знаят поне що е то „Научна етика“. После да овладеят гнева си срещу преподавателя, който не е публикувал всичко нужно в интернет, не е изпратил презентации и други материали по имейл, не провежда изпитите си онлайн чрез тестове със затворени въпроси. Университетът за малко и принудително беше в интернет – извънредното положение през 2020-2021 г., когато всички учихме онлайн през компютрите[242], но не е там мястото му.

Днес вече университетът си е на мястото и приема всички. Завършват само тези, за които образованието е ценност.

---

[242] Запазихме изследователски спомен от това време в изследване на студентската, преподавателска и управленска перспектива към онлайн обучението, проведено през 2020-2021 г. Изследването е първото, проведено у нас, и сред първите в света. Изпълнено е в синхрон с изследователската етика, по проект, финансиран от НИД на УНСС. Изследователските резултати са публикувани в: Михайлова, Катя. М. Мирчев. *Онлайн обучението в процеса на всеобща дигитализация.* С., ИК – УНСС, 2023.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1:

Учебна програма по дисциплината „Научна етика“

задължителна в учебния план на ОКС „Бакалавър“
специалност „Социология“ и „Икономическа социология“

Титуляр: доц. д-р Катя Михайлова

Анотация

Дисциплината „Научна етика“ се чете пред студенти в професионално направление „Социология, антропология и науки за културата”, специалност „Социология“ и в професионално направление „Икономика“, специалност „Икономическа социология“ в УНСС от учебната 2022-2023.

Описание на съдържанието

Лекционното съдържание е структурирано в пет модула. Първият представя научния паспорт на етиката през призмата на философията, социологията и правото. Вторият е фокусиран върху приложението на етиката във висшето образование и университета. Акцент е поставен върху етичните ангажименти на студентите в УНСС. Третият запознава студентите с международните стандарти за академична етика, приложими в програмите за студентски обмен и мобилност, като „Еразъм+“ и „Engage.eu“. Четвъртият насочва вниманието към академичната почтеност в научните изследвания. Последният е ориентиран към етичните принципи и професионални стандарти в социологическите изследвания.

Учебната програма надгражда знанията, които първокурсниците са получили в средното училище по дисциплини в областта на гражданското образование и обществените науки. Тя цели да въведе студентите в националното и международно университетското пространство, създавайки им

нагласа за етично академично поведение. Тъй като дисциплината е предназначена за студенти от специалностите „Социология“ и „Икономическа социология“, тя има задача да очертае етичната рамка на професионалната изява на социолозите.

Лекционни теми

Модул 1. Етиката като наука

1.1. Етиката като научна дисциплина

Предмет и история на етиката. Традиционни и нови етически дисциплини. Научната етика в дисциплинарната структура на етическата наука. Научна етика и академична почтеност.

1.2. Етиката в социологическа перспектива

Етиката – регулатор на социалните отношения и фактор за социална кохезия. Традиционни и нови етически стандарти в социалните взаимоотношения. Социална етика.

1.3. Етика и право

Консенсус между етика и право в съвременното общество. Формални и неформални социални отношения. Решаване на конфликти по етичен и правен път.

Модул 2. Етика във висшето образование и университета

2.1. Обществена мисия на съвременния университет

Университетът като институция на висшето образование. УНСС в университетската система на България, Европа и Света. Структура и политика на университета. Участие на студентите в академичния живот.

2.2. Етични стандарти в УНСС

Институционализация на етичните отношения в университета. Етична рамка на взаимоотношения между студенти, преподаватели и администрация. Студентски права и отговорности.

2.3. Ангажимент към доброто име и обществен авторитет на УНСС

Утвърждаване на авторитета на УНСС чрез форми на студентско участие в обществения живот в България. Утвърждаване на авторитета на УНСС чрез форми на студентско участие в европейското академично и публично пространство.

Модул 3. Международни стандарти за академична етика

3.1. Етика в междукултурните академични отношения

Междукултурен диалог и толерантност. Международни университетски мрежи и общности. УНСС в ENGAGE EU – възможности за участие.

3.2. Етика и студентска мобилност

Образователна мобилност с цел обучение. Научноизследователска мобилност. Мобилност за студентски стаж или доброволчество.

3.3. Програма „ЕРАЗЪМ +“

Правила, условия и етични стандарти за кандидатстване и участие в програмата. Етичен код в отношенията с чуждестранни студенти, реализиращи мобилност в УНСС. Популяризиране на програмата „Еразъм +“.

Модул 4. Етика в научните изследвания

4.1. Академичната почтеност

Принципи и кодекси за академична почтеност. Форми на нарушение на академичната почтеност – плагиатство, измама. Защита на авторското право и интелектуалната собственост в науката.

4.2. Етика в академичното писане

Особености на научните жанрове. Работа с информационни източници. Презентация, публикация на научно съчинение.

4.3. Академична свобода и социална отговорност на изследователите и интелектуалците

Социален статус и мисия на изследователите и интелектуалците. Изследователски социални мрежи. Изследователският път от идеята през етичните и правни норми за реализацията до социалната отговорност на учения.

Модул 5. Етика в социологическите изследвания

5.1. Етични принципи на професионално поведение на социолога

Научна и професионална компетентност. Уважение към правата и достойнството на личността. Почтеност и социална отговорност.

5.1. Етични принципи в социологическото изследване

Етични принципи при провеждане на изследване. Професионални стандарти при огласяване на емпирични данни и изследователски резултати. Колегиална етика спрямо изследователския екип, възложителя, конкурентите, други свързани лица и институции.

5.3. Етични кодекси на социологически организации

Институционализиране на социологическата наука – академична социология, социологически агенции, професионални организации. Етични принципи и професионални стандарти на Българската социологическа асоциация и други национални професионални организации. Етични кодекси на Европейската и Световната социологически асоциации.

Методи на преподаване

Комбинират се различни методи на преподаване, съобразени с формата на обучение. Аудиторната заетост включва 2 часа лекции седмично. Всяка лекция включва лекционна, дискусионна и практическа част. В лекционната част се представя учебния материал като се използват всички технически форми за презентиране и онагледяване на преподавания материал. Подготвени са и електронни видеоматериали за презентиране на лекционното съдържание. Дискусионната част предвижда активно участие на студентите в дискусии по лекционната тема. Практическата част акцентира върху работа в малки групи по решаване на дадена задача в тематичното поле на преподавания учебен материал и практическа подготовка на финалния курсов проект. Обучението предвижда и активно използване на нови информационни и комуникационни технологии.

Необходимите ресурси за обучение са: компютърна мултимедия, свободен интернет достъп, бяла дъска, маркер. За да се постигне целта на курса, ще се използват всички достъпни обучителни платформи на онлайн средата в съчетание с традиционни форми и средства за провеждане на академична лекция. Предвиждат се изнесени обучения в организации, ангажирани с предметното поле на лекционния курс.

Оценяване

Оценяването по дисциплината е комплексно. Семестриалната оценка се образува на база курсов проект (КП), който се разработва в хода на курса на обучение, чрез изпълнение на задачите за текущ контрол. Изпълнението на проекта предполага текущ контрол (ТК) във формата на:

- Изпълнение на различни видове задачи, вкл. изискващи работа с електронни платформи и приложения и електронни бази данни;

- Решаване на казуси индивидуално или в група като организацията на груповата работа се реализира чрез посредничеството на дигитални комуникационни платформи;
- Извършване на тематично проучване на електронни източници.

Резултатите от изпълнението на всяка задача се дискутират със студентите и оценяват текущо. Оценката на всяка задача и семестриалната оценка се одобрява от обучаемите, за да се осигури контрол над оценяването.

При редовна форма на обучение крайната оценка се образува по следния начин:

КО (крайна оценка) = 30% КП (курсов проект) + 70% ТК (текущ контрол)

Крайната оценка е по шестобалната система. Минималната оценка за успешно приключване на обучението е „Среден (3)".

Присъждат се кредити, както е по учебен план.

Резултати

Учебната програма е насочена към формиране на изискваните за образователно-квалификационната степен знания, умения и компетентности, в съответствие с Националната квалификационна рамка и Европейската референтна рамка на Ключовите компетентности за учене през целия живот.

Дисциплината предоставя на студентите следните основни знания:

Теоретични: основни социологически и философски теоретични концепции за етиката и в частност – научната етика; концептуален модел на академична почтеност; обществена функция и мисия на съвременния университет като институция на висшето образование.

Фактологически: етична рамка за участие на студенти в програми за студентска мобилност като "Еразъм+"; етични и научни стандарти при реализиране на научноизследователски проекти; етични норми и професионални стандарти на социолога при реализиране на емпирични социологически изследвания; правно-нормативна и етическа рамка на взаимоотношенията в университета.

Обучението по дисциплината формира у студентите следните основни умения:

Познавателни: ориентация в ценностния облик на съвременния университет; умения за утвърждаване имиджа и обществения авторитет на университета; умения за превенция и разрешаване на конфликти в и извън университета по етичен път; академична и гражданска култура.

Практически: познаване и приложение на стандартите за научна етика и академична почтеност в и извън университетска среда; подготовка за участие в програми за студентска мобилност и доброволчество; развитие на комуникативната култура и уменията за работа в екип.

Разпространение на дисциплината

Open University (UK)
University of Houston (USA)
University of Edinburgh (Germany)

Приложение 2:

Цитиране, позоваване и библиографско описание

Цитирането е дословно включване на дума, словосъчетание, едно или няколко изречения, абзац или по-дълга текстова единица от друг текст в текста, който пишем. Цитираните части се наричат цитати. Цитатите се оформят съобразно правописните норми на българския книжовен език.

Цитатът се огражда в кавички – поставят се долни кавички („) преди началото на цитата и горни (“) след края му. Кавички не се поставят, ако цитатът е оформен в различен от основния шрифт на текста – напр. *Лукчето* на 292 стр. тук. Правописните и пунктуационни особености на цитата се запазват. Задължително е точното посочване на източника, от който се използва цитата – автор, заглавие, издателство, година на издаване. Точното посочване на източника се нарича *библиографско цитиране* и се прави съобразно стандартите за оформяне на библиографско цитиране.

Това са основните правила за оформяне на текст с цитат. Има различни варианти за тяхното приложение – напр. при разделяне на цитата с пояснителен израз, при цитиране на лирически текст. Прочетете правилата за оформяне на текст с цитат в: Мурдаров, Владко и кол. *Официален правописен речник на българския език*. С., „Просвета“, 2012, с. 120-124.

Позоваване е отглаголно съществително, произхожда от глагола *позовавам (се).* Означава: (1) викам, призовавам някого, (2) опирам се, аргументирам се, отпращам към. В научните текстове позоваването по-често се разбира и използва във второто му значение. Позоваваме се на научни теории и модели, на понятия и концепции, на идеи на други автори и колеги, на закони и нормативни документи, на етични кодекси и политики, за да:

- ☺ Оттласнем собствените си мисли и разсъждения;
- ☺ Аргументираме теза, до която сме достигнали;
- ☺ Представим идеи на други автори по предмета, който изследваме;
- ☺ Подкрепим или оборим теза, теория, концепция, понятие на друг автор.

Текстът, на който се позоваваме, ако не се използва дословно, а се реферира към него, не се оформя по правилата за цитиране.

Пример 1: В последната си студия Иванка Мавродиева представя изследване на комуникацията човек – чатбот [156, 2023].

Позоваването, също както и цитирането, задължително изисква точно посочване на източника – автор, заглавие, издателство, година на издаване. Прави се библиографско цитиране на използвания документ.

Библиографско описание е същността на библиографското цитиране, което съдържа информация за използвания (в директен цитат или чрез позоваване) документ.

Източниците се описват по правилата в стандарта за библиографско цитиране – *БДС ISO 690:2021. Информация и документация. Ръководство за библиографски позовавания и цитиране на информационни източници* (QR код № 11 в дясно).

Библиографското цитиране може да се постави в:

- ☺ Самия текст веднага след приключване на цитата или позоваването;
- ☺ Под линия на страницата, на която е цитата или позоваването (footnotes);
- ☺ След текста в самостоятелен библиографски списък на използваните източници (endnotes) или „Цитирана и използвана литература“.

Ако няма изрични указания за библиографско цитиране, авторът сам решава как да оформи библиографското цитиране в текста, който пише. В учебника по „Научна етика“ е използван втория възможен вариант, при който източниците се цитират под линия на страницата (footnotes). Предложен е и списък с цитирана и използвана литература в края на учебника, в който са подредени в азбучен ред всички използвани източници. При този

вариант (втори и трети от горепосочените) цитирането и позоваването на източник се обозначава с цифрова препратка чрез индекс на съответното място в текста (след края на цитата, позоваването), който насочва към библиографското описание под линия на страницата или след края на текста.

При първо цитиране на даден източник, се прави пълно библиографско описание. При следващи цитирания на същия източник може да се даде съкратено описание, напр. име на автора, начало на заглавието и многоточие, страница, на която е цитата. Прието е при второ и следващо цитиране на даден източник да се използва и „Цит. съч.“ след името на автора и страница – виж бележка 211 на стр. 244 тук. Когато източникът се цитира два или повече последователни пъти, всеки следващ след първия може да се опише с „Пак там“ и посочена страница – виж бележка 98 на стр. 108, тя показва, че отново е използван библиографски цитирания източник в предходната бележка 97 на стр. 107.

Библиографското цитиране в текста (първи вариант) задължително се използва при цитиране на книгите на Свещеното писание – Библията, като след цитираният текст в скоби се посочва съкращение на името на съответната книга, номер на главата и стиха – виж бележка 9 и 10 на стр. 15 и текст на стр. 245, където са дадени правила за цитиране на библейското слово.

Цитираният в текста източник може да се въведе чрез пояснителни думи от автора, насочващи към източника като: според име на автор; както казва автора; в текста четем; по същия въпрос вижте още; както казва в студията си. След края на цитата или позоваването в скоби се поставя библиографския цитат на източника.

Пример 2: Според Димо Пенков „Нравствените закони, които трябва да управляват науката и към които безусловно трябва да се придържа учения са формулирани преди две хиляди години в *Проповедта на планината (Мат. 5:1-7, 29, Лук. 6:17-49)*“ (Пенков, Димо. Вяра и знание. В: *Религиозна идентичност и светоглед. Човекът в европейската цивилизация на XXI век*. С., 2019, с. 349-359).

В скоби може да се постави пълно или съкратено библиографско описание. Може да се посочат числа, обозначаващи номер на източника в списък с източници, представен след края на текста и страница, на която се намира цитирания текст. Същото е направено в книгата на Стоян Михайлов

„*Емпиричното социологическо изследване*“ – прочетете откъс от нея на стр. 287-290 и по специално бележка 237 на стр. 287.

В скоби може да се посочи фамилията на автора, година на издаване на произведението и номер на страницата, на която се намира цитата.

Пример 3: Три са основните принципи, на които почива йерархията: принципът на всеобщата хармония, на включването и изявяването и сакраменталния принцип на синергията (Христов, 2001, 13).

Записът в скобите показва, че цитираният източник е: Христов, Иван. Предговор. В: Св. *Дионисий Ареопагит. За небесната йерархия*. За църковната йерархия. С., „ЛИК“, 2011. А тезата, която се представя се намира на стр. 13.

Подобно цитиране също се прави и в квадратни скоби, в които се посочва номер на източника в списъка с литература, година на издаване и страница) – вижте по-горе Пример 1 и потърсете източника в Цитирана и използвана литература тук.

Библиографското цитиране в текста в скоби (кръгли или квадратни) е характерно за така наречения Harvard Citation Format (QR код № 12 в ляво) или още APA Citation Format (QRкод № 13в дясно).

Правила за библиографско описание

Преди да започнете да пишете курсовата си работа, доклада за конференция, статията или друго произведение, проверете дали преподавателя, при който разработвате курсов проект, редакционния съвет на научния форум, пред който ще представите доклад, списанието или издателството, в което ще публикувате произведението си имат изисквания за библиографско цитиране. Ако има такива, то задължително се съобразете с тях! Ако няма, изберете си вие как да цитирате – в текста, чрез бележки под линия или в края на текста, и следвайте избрания модел до края на работата.

Всички стилове за библиографско описание имат задължителни общи изисквания за посочване на следните реквизити в следния ред:

Фамилия, лично име (инициал) на автора. Заглавие на произведението. Издателство, година на издаване, брой страници или страници, на които се намира цитата.

Пример 4. Тонева, Клара. *Мюсюлманката между традицията и модерността*. С., „Плеяда“, 2004, 312 стр.

Заглавието на произведението обикновено е в курсив, за да се обозначи като цитат. Когато се цитира статия в сборник или списание, то в курсив е заглавието на сборника (списанието), а не на статията. Вижте Пример 3 – посочва се автора на конкретното цитирано произведение, заглавието на произведението и след него се поставя предлог „В:“ или „//“, след което се посочва име на редактор или съставител на сборника; име на сборника (книгата) в курсив; издателство и година на издаване; страници, на които се намира конкретно цитираното произведение. Ако се цитира статия, публикувана в списание, не се посочва името на главния редактор на списанието, а само името на списанието, заедно с том, брой, година на издаване – вижте Пример 1.

При библиографско описание на произведение с повече от един автори, се изписва фамилията и личното име (инициал) на първия автор, след него се изписват лично име (инициал) и фамилия на всички следващи автори. Възможно е да се изпише след името на първия автор „(кол.)“, което означава, че произведението е с колективно авторство. Срещат се и „(съст.)“, „(ред.)“, „(et. al.)” – първото означава, че името (имената) не са на автор, а на съставител, второто – на редактор, трето се използва при описание на източници на латиница и означава, че произведението е колективно.

Библиографско цитиране на интернет източници

Правилата за библиографско цитиране на източници, публикувани в интернет не се различават особено от установените правила за цитиране на източници на хартия.

Крайно неприемливо и много лесно е решението да се копира само адреса, на който се намира цитираната интернет публикация (пълен или съкратен) като бележка под линия или в края на текста. Освен адреса, задължително е посочването на автор; заглавие; сайт, в който се намира текста; дата на която публикацията е последно видяна от автора. За повече информация относно библиографското описание на интернет източници, сканирайте QR код № 14 в ляво. Ще откриете международни конвенции за цитиране на източници от интернет, представени от Албена Вачева.

Разгледайте правилата за библиографско цитиране на водещи български научни списания – сканирайте QR кодовете, за бърз достъп.

Списание „*Economic Alternatives*" (QR код № 15) е научно издание на УНСС, индексирано в Scopus – световна база данни за научна информация. Обърнете внимание на изискването за транслитерация на библиографските цитирания на български източници на английски език. Разгледайте не само стандарта за библиографско цитиране, но и рубриката „Publication Ethics".

Списание „*Етически изследвания*" (QR код № 16) е рецензирано електронно академично списание с отворен достъп, основано и издавано от екип на секция „Етически изследвания" към Института по философия и социология при Българска академия на науките. В него ще намерите научни текстове по приложна и теоретична етика, история на етиката, българската академична етика.

Списание „*Реторика и комуникации*" (QR код № 17) е издание на Институтът по реторика и комуникации. Освен инструкциите за библиографско цитиране, прочетете внимателно и съдържанието на рубриката „Етика". Ще видите етически норми към рецензентите, членовете на редакционната колегия и издателския съвет, към авторите.

Цитирана и използвана литература

Независимо дали цитирате източниците в текста или в бележка под линия, задължително е подреждането им в самостоятелен списък в края на курсовата работа, есето, статията. В списъка източниците се подреждат по азбучен ред и на всеки от тях се прави пълно библиографско описание.

Приложение 3:

Проект за българска наука за морала (Нравствено богословие)[243]

Димитър Киров

„Стратегия на науката за морала

През първата четвърт на XX в. българските интелектуалци и общественици се амбицират да пресекат пътищата на вредните нравствени влияния и да предпазят обществото от духовни сътресения. Те правят наблюдения в областта на нравствения морал и търсят форми за ориентиране на творческите способности на народа в правилна посока. Тези действия обаче не намират удовлетворителен израз, а са отразени единствено в отделни вестникарски статии или съобщения. В същото време на амбициозните радетели не достигат средства и познания, за да преодолеят сложната духовна и морална ситуация в страната.[244]

---

[243] Откъс от: Киров, Димитър. *Структура и граници на християнската етика*. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 18-42.

Нравствено богословие е научна дисциплина, основаваща се върху християнската етика. В първа глава в учебника се говори за „Християнски етики“ като период от историята на етиката (стр. 80-83). В приложения текст става дума за православната християнска етика като основа на българската наука за морала. Предвид относителността на морала (моралът е различен съобразно обществото, вижте за това стр. 57-60), защо да не помислим и върху хипотеза за изграждане на българска наука, изучаваща българското морално съзнание? В „*Структура и граници на християнската етика*“ Димитър Киров представя първия такъв проект, предложен от проф. Ганчо Стефанов Пашев (1885-1962). Ако българската наука за морала е основана върху православната християнска етика, то и *българската академична етика* – понятие, което срещаме в анотацията на списание „*Етически изследвания*“, като приложна дисциплина в структурата на българската етика като наука за морала, следва също да се обляга върху православната нравственост.

Предлагам да прочетете приложения текст като не забравяте, че науката е плуралистична, т.е. възможни са множество гледни точки, диалектическа – съчетава противоположни и приличащи на несъчетаеми неща, и едновременно с това тя изисква аргументирана лична и изследователска теза.

[244] Дали може да се направи подобна етическа оценка и за първата четвърт на XXI век, сто години по-късно?

Младият тогава университетски преподавател Ганчо Пашев[245] бил убеден, че най-важното място за духовното възраждане на народа се полага на още младата **българска наука за морала**. В тази ситуация спонтанните действия на духовенството и интелигенцията трябвало да бъдат методично ръководени, като се вниква в съдържанието на нравствените констатации. В действителност това означавало да се проникне чрез специализирани изследвания и анализи в душевността и нравите на българите. Ганчо Пашев смятал, че по този път ще се разбере и характерът на духовното творчество, защото в него се отразяват нравствените характеристики както на отделния човек, така и на цялото българско общество.

В процеса на проучване и извършване на конкретни просветителски начинания Ганчо Пашев открива място на нравственото знание в духовния живот на обществото. Той си задава два въпроса, които би си задал всеки човек относно смисъла на придобиваното знание. Дали знанието е необходимо, за да бъдат поставени научните основи на българската етика, или след като опознаем своя нравствен характер и недостатъците си ще станем по-нравствени? Дали се учим, защото според всеобщо убеждение знанията са необходими за успешен живот?

Ганчо Пашев се стреми да положи началото на научното систематизиране на знанието за нравствеността, знание, което обуславя ценността на самия човешки живот. Той открива идейна опора на своя възглед във философското учение на Сократ за знанието, което може не само да се научава, но и да се преподава. **Началото на истинското знание обаче е самопознанието.** Нравствената личност и християнското служение не могат правилно да се развиват и да бъдат смислени без знания за самия човек. Затова **едно от основните задължения на човека е да се образова**. Знанията

[245] Проф. д-р Ганчо Стефанов Пашев (1885-1962) е сред основателите на научната дисциплина „Православна християнска етика“ в България. Той е основоположник и първи преподавател по „Нравствено богословие“ и „Етически системи“ в Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Монографията му „*Етичната държава. Общ поглед върху държавата от гледището на християнската социология и нравственост*“ представлява синтез между християнска социология (самостоятелна частносоциологическа дисциплина) и етика – нравствено богословие. Прочетете повече в: Нушев, Костадин. Проф. Ганчо Пашев и неговото академично дело за изграждане на православното християнско учение за нравствеността в българската богословска наука. В: *Светодавец,* том 3, бр.10, 2022, стр. 41-66.

разширяват личното самосъзнание и допринасят за разбиране на душевността на другите, помагат за култивиране на хуманност и човеколюбие. Особено ценно за християнина е, когато **знанието** взаимодейства с **вярата** и способства за **помъдряването на човека** като улеснява общуването му с Бога.

Знание се придобива чрез наука и посредством учене. Има хора, които смятат, че християнството трябва да се отнася враждебно към науката, защото науката не допринася за вярата. Християни, които се основават изцяло на вярата си, не трябва да забравят, че епохалните научни открития винаги са съпровождани с вяра; бихме могли да приведем десетки примери, които потвърждават тази истина.[246]

Християнството също си служи със знание; то разбира значението на истинното знание и на мъдростта, която е лъч от Божията мъдрост.

Ганчо Пашев високо цени знанието и светската култура, но отдава поголямо значение на това знание, което възражда човека и го облагородява, на знанието, чрез което се изгражда добър характер и християнски светоглед. Това знание въздейства върху **волята** и се трансформира в конкретни **хуманни дела**. Това състояние Ганчо Пашев илюстрира с израза „*благородна дейност“.*

Разделяйки знанието на два вида: теоретично и знание-дейност, Г. Пашев отнася второто към важните средства за изграждането на нравствената култура и наука. Той препоръчва да изследваме социалния живот, характера и творчеството на българския народ, за да се самоопознаем и да установим нравствените основи, върху които градим живота си. В процеса на самопознание трябва да внимаваме за всяко **явление с морален характер**, да го анализираме и да откриваме връзките в пораждащите го причини.

[246] В бележка под линия Димитър Киров изброява редица световно известни учени в различни дисциплини и казва, че „*Тези учени са една малка част от убедените изследователи в съвместимостта на религия и наука*“. Сред тях са полякът Бронислав Малиновски – социолог и социален антрополог, българинът Димитър Михалчев – философ. Днес можем да прибавим още редица имена като професорите Георги Фотев – социолог, Калин Янакиев – философ, Георги Каприев – философ, Димо Пенков – богослов, Вера Бонева – историк. Възможно е допускането, че съвместимостта между религия и наука, между вяра и знание е пронизала творчеството и на българските етици, които в учебника нееднократно са цитирани –Зоя Ставрева, Любомир Драмалиев, Васил Момов, Станка Христова, Кирил Нешев, Васил Проданов.

Това е необходимо, за да доловим скрития ход на живота, който външно се проявява в подеми и сътресения, съпровождани от нравствен упадък. Трябва да познаваме факторите, които въздействат върху **душевността на човека**, както и духовните потенции на народа, които са необходими в борбата срещу лошите влияния.

Придобитото знание има много по-широко приложение отколкото ние допускаме. Не е достатъчно да знаем какво е добро за народа, какво го възвисява или възпрепятства духовно, потребно е да насочим този народ към **съзидателна духовна работа**. Ганчо Пашев съзнава, че малцина са личностите, които могат да ръководят правилно живота си, да придобиват знание и самопознание, другите трябва да бъдат ръководени и обучавани от знаещи хора, защото **самопознанието е трудно интелектуално дело**. То, както и умението да разбираме душевността на заобикалящите ни, е важен момент за изграждане на **нравствената култура**.

След толкова десетилетия сме длъжни да се запитаме какво е направено досега; и **в какво състояние е проектът за българската наука за морала**. Според Ганчо Пашев задачата на преподавателя по етика е да разработва нравствените теми в тяхното историко-философско и богословско-историческо осветление, за да придобият характер на детайли на българската наука за морала. Не по-малко важно е обаче систематичното конструиране на християнската нравственост със специфичните й характеристики. А това може да се постигне успешно според него като се използват резултатите от самопознанието и като се вземат предвид принципите на християнския морал.

Ако проследим духовното и интелектуално развитие на българския народ и Възраждането му, за които говори Ганчо Пашев, ще се приближим до будителското дело на св. Паисий Хилендарски, който чрез своята *История славянобългарска* поставя няколко въпроса, важни за българския народ. Както повечето от въпросите, така и качествата на народа, за които говори Паисий Хилендарски, са от морален характер. На различни места в неговата *История…* пряко се говори за значението на нравствените ценности, за

качеството на личния и социалния живот, което се обуславя от морала.[247] Върху тази основа се изграждат всички идеи на св. Паисий Хилендарски, които засягат националното съзнание, църковната и политическа независимост и умствената просвета.

Будителската дейност на св. Софроний Врачански се изгражда също върху християнските нравствени начала. Според него просвещението и познанието е първото и най-важно задължение на народа и на всеки човек поотделно.

Импулси за своето дело Г. Пашев получава и от архим. Нефит Бозвели, който се бори за чиста вяра, за чиста българска култура и за чисто народно съзнание – принцип на християнското нравствено учение.

Духовните и интелектуални движения, зародили се след св. Паисий Хилендарски, в голямата си част се стимулират от нравственото в обществото. В края на XVIII и първата половина на XIX в. настъпват важни събития, възникват нравствени и обществено политически движения, които пробуждат нацията, разпалват благородните намерения на хората и ги освобождават от присъщата им дотогава пасивност и примирение. Вероятно **по-слабата интелигентност и нестабилната православна духовност** са се оказали добри предпоставки да някои личности да предприемат действия, противоположни на интересите на народа. Това не би било възможно, ако са съществували подготвени хора, които да разкрият на обществото благодатните основи на православната християнска нравственост и да го научат как да разбира тези нравственост и да я използва за изграждането на обществения живот.

В следосвобожденския период нравствените теми не получават нито верен отговор, нито съответно разрешение. Институциите, които е трябвало да поддържат традициите, не се изпълнявали задачите си.

За сериозно изследване на нравствените теми не е могло да се мисли, защото у нас не е имало възможност да се развива каквато и да било наука.

Не е било добре организирано изучаването на етика и в средните училища. Може би по-задълбочено е била преподавана дисциплината в

---

[247] В „*История на етиката*“ Кирил Нешев също посочва етически категории, които Паисий Хилендарски вгражда в „История Славянобългарска“ – например категорията „срам“ – виж тук стр. 85-86.

университета, където е заемала съответно място сред другите етически системи, но едва ли е удовлетворявала потребностите на всички студенти. През годините след Освобождението у нас е разработвано и по-широко преподавано нравствено богословие, поради което и етическото възпитание не е било на високо ниво.

Ганчо Пашев настоява да се издава **етическа литература** за по-широка просвета и поради още едно съображение. Той съзнава, че недостигът на православна християнска литература ще бъде компенсиран с друга, която хората ще използват некритично и ще изложат на риск вярата и културата си. Ганчо Пашев смята, че българите могат да придобият правилно възпитание единствено като изучават **християнския морал** и посредством система за **християнска нравственост**.

От прегледа на духовните и интелектуални движения, възникнали през Възраждането, Г. Пашев установява, че докато тези движения се съобразяват с християнските нравствени принципи, хората живеят сплотено и мирно, а духовните водачи се ръководят от Христовото изискване за безкористно служене на ближните. И обратното, когато нахлуват външни влияния, които разклащат традиционните устои на обществото, възниква вражда между хората и морални сътресения в обществото.

В конструкцията на Г. Пашев за **българска наука за морала** темата за **човека** заема централно място по важност и логичност. Той е убеден, че **християнската нравственост** не може да се развива без знания за човека, който е обект и субект на тази нравственост. Неговото конкретно намерение е учението за **обществото** да бъде пряко свързано с учението за човека; по този начин ще бъдат разбрани по-лесно основите на обществото, структурата и функционирането му.“[248]

[248] В реализацията на проекта за българска наука за морала до днес активно участват учените проф. Иван Панчовски (виж стр. 258-260 тук), проф. Димитър Киров, доц. Костадин Нушев.

ЦИТИРАНА и ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Аджемоглу, Дарон и Дж. Робинсън. *Защо нациите се провалят?.* С., „Изток-Запад“, 2013.
2. Аристотел. *Политика*. С.*,* Фондация „Отворено общество“, 1995.
3. Аристотел. *Никомаховата етика*. С., „Гал-Ико“, 1993.
4. Арсенова, Искра. Причини за плагиатството в България. В: *Наука*, 1/2015.
5. Атанасов, Атанас (и кол.) *Електоралните изследвания. Изследователски проблеми и прогностични възможности*. Велико Търново, „Фабер“, 2006.
6. Баранов, Генадий, В. Этика в науке. В: *Международный научный журнал „Инновационная наука“,* №4/2016, с. 54-57.
7. Бауман. Зигмунд. *Постмодерната етика*. С., „ЛиК“, 2011.
8. Бежански, Димитър. *Търся Французойка*. Варна. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2001.
9. Благоева, Блага. *Избрани лекции по въведение в политологията*. С., ИК – УНСС, 2022.
10. Благоева, Блага. *Ценности срещу интереси в политиката*. С., ИК -УНСС, 2022.
11. Бобчев, Стефан. *Черковно право*. С., Печатница „Художникъ“,1927.
12. Босилек, Ран. *Гарван грачи*. С., „Народна младеж“, 1973.
13. Бурдийо, Пиер. *Полета на духа*. С., „Изток-Запад“, 2012.
14. Бурдийо, Пиер. Общественото мнение не съществува. В: *Критика и хуманизъм*, бр. 2, 1991, с. 167-174.
15. Бюзан, Тони. *Твоят ум може всичко*. С., „Софт-Прес“, 2010.
16. Вачева, Албена. Международни конвенции за цитиране на източници от интернет. В: *Електронно списание LiterNet*, № 5-8 (42-45), 2003.
17. Вебер, Макс. *Протестантската етика и духът на капитализма*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.
18. Вебер, Макс. *Смисъл и ценност*. С., „Критика и хуманизъм“, 1998.
19. Гаврилович, М. Лазар. Этика науки как новое направление в социологии науки. В: *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2001. Том. IV. № 3, с. 147-158.
20. Гаврилович, М. Лазар. *Этика науки: философско-социологические аспекты соотношения науки и морали*. Ленинград, 1985.

21. Гарднър, Хауърд. *Множество интелигентности*. С., „Изток-Запад“, 2014.
22. Георгиев, Иван, Б. Борисов. *Основни термини, използвани в учебния процес. Том III „Политически науки*“. С., ИК – УНСС, 2011.
23. Герчева-Несторова, Галя, Р. Димитрова, Р. Тултукова, Б. Бойчев. *Философия за IX клас*. С,. „Педагог-6“, 2018.
24. Герчева-Несторова, Галя, Галя, Р. Димитрова, Р. Тултукова, Б. Бойчев. *Философия за X клас*. С,. „Педагог-6“, 2019.
25. Градев, Дончо. *Властта на малкия човек*. С., „Наука и изкуство“, 2015.
26. Данкова, Росина. *Първооснови на морала. Метаетиката в българската традиция*. Велико Търново, „Фабер“, 2000.
27. Даскалов, Вълчин. Академичната етика и образованието по право. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 2/2013, с. 7-45.
28. Джонев, Сава. *Социална психология. Т.2. Общуване и личност*. С., „Софи-Р“, 1996.
29. Джонсън, Албърт. *Раждането на биоетиката*. С., „Критика и хуманизъм“, 2011.
30. Динев, Димитър. Предизвикателства за етичното академично развитие. В: *Икономиката на България и Европейския съюз в дигиталния свят. Сборник с доклади от конференция*. С., Издателство на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2020, с., 58-68.
31. Достоевски, Фьодор М. *Братя Карамазови*. С., „Захарий Стоянов“, 2017.
32. Драмалиев, Любомир. *Нравственост*. С., „Наука и изкуство“, 1972.
33. Драмалиева, Валентина. Професионализъм и интегритет в науката. В: *Етически изследвания*, бр 1/ 2023.
34. Драмалиева, Валентина. Етика в науката. Защо? В: *Етически изследвания*, бр. 5, кн. 3/2020.
35. Драмалиева, Валентина. Перспективи и проблеми на обучението по приложна етика в Университета за национално и световно стопанство. В: *Икономически и социални алтернативи*, 2/2020, с. 77-89.
36. Драмалиева, Валентина. *Бизнесетика и корпоративна социална отговорност в съвременното управление на бизнеса*. С., ИК – УНСС, 2014.
37. Драмалиева, Валентина, Емилия Маринова (съст.) *Етиката в българската правна система. Сборник с доклади от конференция*. С., ИК – УНСС, 2013.
38. Драмалиева, Валентина, Емилия Маринова (съст.) *Етиката в българската наука. Сборник с доклади от конференция*. С., ИК – УНСС, 2012.
39. Дюркем, Емил. *За разделението на обществения труд*. С., „СОНМ“, 2002.

40. Еко, Умберто, Жан-Клод Кариер. *Това не е краят на книгите*. С., „Ентусиаст“, 2022.
41. Еко, Умберто. *Нулев брой*. С. „Бард“, 2015.
42. Еко, Умберто. *Как се пише дипломна работа*. С., „Александър Панов”, 1999.
43. Есад Бей. *Мохамед. Биография*. С., „Гуторанов и син“, 1999.
44. Желев, С. (съст. и ред.) *Потребителско поведение*. С., ИК – УНСС, 2018.
45. Илиева, А. Класическите основи в етиката на науката. Преосмисляне на етоса на Р. Мъртън. В: *Философски алтернативи*, 5/2018, с. 117-134.
46. Камбъл, Джоузеф. *Пътища към блаженството*. С., „Изток-Запад”, 2006.
47. Кант, Емануел. *Критика на практическия разум*. С., БАН, 1974.
48. Киров, Димитър. *Структура и граници на християнската етика*. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.
49. Киселова, Наталия. *Политическите права на българските граждани*. С., „Сиела“, 2017.
50. Киселова, Наталия. *Парламентарен контрол*. С., „Парадигма“, 2021.
51. Константинов, Алеко. *Бай Ганьо - До Чикаго и назад - Разни хора, разни идеали*. С., „Труд“, 2010.
52. Конт, Огюст. *Трактат върху позитивния дух*. С., СОНМ, 2000.
53. Конт, Огюст. *Социалната наука.* С., „Глория Мунди“, 1998.
54. Конфуций. *Лун-Юй*. С., „Мириам“, 2010.
55. Кънева, Валентина (съст.) *Автономия и биоетика*. С., „Критика и хуманизъм“, 2012.
56. Лествичник, Иоан. *Лествица*. С., „Православно отечество“, 2020.
57. Липман, Уолтър. *Общественото мнение*. С., „ЛиК“, 2001.
58. Литвак, Николай, В. Научная этика в эпоху электронных коммуникаций. В: *Вестник МГИМО-Университета*. 3/2015, с. 276-279.
59. Лозев, Камен. Етически и ценностни проблеми на науката. В: *NotaBene*, бр. 30/2015. http://notabene-bg.org/read.php?id=348 (Последно видян: 15.06.2023).
60. Мавродиева, Иванка, Й. Тишева. *От реферата до магистърската теза. Академично писане за студенти*. С., „БГ Учебник“, 2016.
61. Макиавели, Николо. *Владетелят*. С., „Изток-Запад“, 2014.
62. Маринов, Едуард. Морал и етика в научните изследвания. В: Чобанова, Р. (съст.) *Методология на научните изследвания: учебни материали*. БАН, 2013, с. 101-109.
63. Маринова, Емилия. Етиката в България като споделено академично пространство. В: *Етически изследвания*, бр. 6, кн. 1/2021.

64. Маринова, Емилия. Разширяване на етическия дебат в българското общество (Тринадесет национални конференции по етика). В: *Философски алтернативи*, 2/2018, с. 124-149.
65. Маринова, Емилия. Националните конференции по етика – важен форум за дебат по значими етически теми. В: *Български философски преглед*, 6/2016, с. 196-201.
66. Маринова, Емилия. *Етиката в България – вчера днес и утре*. Велико Търново, „Фабер“, 2005.
67. Марк Аврелий Антоний. *Към себе си*. С., „Народна култура“, 1986.
68. Маркузе, Херберт. *Едноизмерният човек. Изследвания върху идеологията на развитото индустриално общество*. С., ИК „Христо Ботев“, 1997.
69. Маслоу, Ейбрахам. *Мотивация и личност. В търсене на човешката същност*. С., „Кибеа“, 2010.
70. Минева, Силвия. Що е то постмодерна етика. В: *Етически изследвания,* бр. 1/2016.
71. Мирчев, Михаил. (съст. и автор) *Текстове 2. Покана за социология*. С., „М-8-М“, 2011.
72. Михайлов, Николай. Емил Дюркем и за необходимостта от нравствено възпитание в обществото. В: *Философски алтернативи*, 1/2022, с. 24-33.
73. Михайлов, Николай. PR етиката като професионална етика. В: *Философски алтернативи*, 2/2018, с. 31-43.
74. Михайлов, Николай. Нравствената норма и българската академична етика. В: *Етически изследвания*, 2/2018, с. 53-66.
75. Михайлов, Стоян. *Социологическата система*. С., „М-8-М“, 2010.
76. Михайлов, Стоян. *Социологията в България след Втората световна война*. С., „М-8-М“, 2003.
77. Михайлов, Стоян. *Емпиричното социологическо изследване*. С., „Партиздат“, 1973.
78. Михайлова, Катя. М. Мирчев. *Онлайн обучението в процеса на всеобща дигитализация.* С., ИК – УНСС, 2023.
79. Михайлова, Катя. *Интелектуалците в антиинтелектуална ситуация*. Пловдив, ИК – ВУСИ, 2023.
80. Михайлова, Катя. *Меди@ Общество. От книгата до видеото*. С., ИК УНСС, 2023.
81. Михайлова, Катя. Социални факти и символни полета на метафората „Четвъртата власт“. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 4/2021, с. 43-72.
82. Михайлова, Катя. *Меди@ Избори*. С., М-8-М / АССА, 2019.
83. Михайлова, Катя. *Меди@ Общество*. С., ИК – УНСС, 2016.

84. Момов, Васил. E*тически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“, 1999.
85. Мур, Джордж. *Основи на етиката*. С., „Евразия“, 1996.
86. Липман, Уолтър. *Общественото мнение*. С., „ЛиК“, 2001.
87. Липовецки. Жил. *Парадоксалното щастие*. С., „Рива“, 2009.
88. Неделчева, Таня, Димитър Цацов. *Екзистенциална история на социологията в България (от 50-те до края на 60-те години на XX в.).* С., „Авангард Прима“, 2021.
89. Нешев, Кирил. *Система на етиката*. С., „Парадигма“, 1999.
90. Нешев, Кирил. *Политическа етика*. С., „Софи-Р“, 1997.
91. Нешев, Кирил. *Етика*. С., „Софи-Р“, 1994.
92. Нешев, Кирил. *Въведение в етиката*. С., „Век 22“, 1992.
93. Николова, Мария. ПР етика в управлението на онлайн кризисните комуникации. В: „*Реторика и комуникации*“, 42/2020.
94. Ноел-Нойман, Елизабет. *Спирала на мълчанието. Общественото мнение – нашата социална черупка*. С., ИК „Люрен“, 2004.
95. Ножаров, Щерю. Особености на престъплението плагиатство по чл. 173 от Наказателния кодекс при посегателства срещу произведения на науката. В: *Наука*, 3/2019.
96. Нушев, Костадин. Проф. Ганчо Пашев и неговото академично дело за изграждане на православното християнско учение за нравствеността в българската богословска наука. В: *Светодавец,* Том 3, бр.10, 2022, стр. 41-66.
97. Ортега-и-Гасет, Хосе. *Мисията на университета*. С., НБУ, 2016.
98. Ортега-и-Гасет, Хосе. *Бунтът на масите. Съчинения Т. I*. С., „Захарий Стоянов“, 2016.
99. Панчовски, Иван. *Животът и щастието в християнско осветление*. С., „Синодално издателство“, 1957.
100. Пашев, Ганчо. *Етичната държава. Общ поглед върху държавата от гледището на християнската социология и нравственост.* С., Придворна печатница „Imprimerie de la cour“, 1938.
101. Паунов, Марин. *Българското (не)доверие*. С., ИК УНСС, 2020.
102. Пенков, Димо. Вяра и знание. В: *Религиозна идентичност и светоглед. Човекът в европейската цивилизация на XXI век.* С., 2019, с. 349-359.
103. Пенчев, Пенчо. Как се пише успешна научна публикация. В: *Икономиката на България и Европейския съюз в дигиталния свят. Сборник с доклади*. С., Издателство на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2020, с. 49-58.
104. Петров, Владимир (съст.) *Биоетика*. С., Фондация „Комунитас“, 2013.
105. Платон. *Държавата*. С., „Наука и изкуство“, 1981.

106. Попър, Карл. *Отвореното общество и неговите врагове*. Том. II. С., „Сиела“, 2020.
107. Проданов, Васил. Васил Момов – с фенера на Диоген през три епохи. В: *Етически изследвания*, бр. 7, кн. 1/2022.
108. Проданов, Васил. Трансформациите на българската етика в условията на Хегеловата ирония на историята. В: *Етически изследвания*, бр.3,кн. 2/2018.
109. Проданов, Васил. Трите морални епохи на България и съдбата на българската етика, въплътени в жизнения път на един етик (Любомир Драмалиев). В: *Ново време*, бр. 1/2014.
110. Проданов, Васил. Етиката на науката. От Аристотел до Шеста рамкова програма. В: *Биоетика. Сборник статии*. С., МОН, 2004, с. 50-60.
111. Проданов, Васил. Биоетика. С., „*Наука и изкуство,* 1988.
112. Проданов, Васил. Етиката и ценността на човешкия живот. С., „*Народна младеж“,* 1986.
113. Ранд, Айн. *За новия интелектуалец*. С., „МаК“, 2008.
114. Робев, Стефан. *Нравите в науката*. С., УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 1991.
115. Ротердамски, Еразъм. *Възхвала на глупостта*. С., „Захарий Стоянов“, 2021.
116. Ротердамски. Еразъм. *Възхвала на глупостта*. С., „Рата“, 2013.
117. Савова, Ивелина. Текстът есе – познат и непознат. В: *Електронно списание LiterNet,* 01.01.2004, № 1 (50).
118. Св. Августин Аврелий. *Изповеди*. С., „Изток-Запад“, 2006.
119. Смит, Адам. *Теория на моралните чувства*. С., „Изток-Запад“, 2021.
120. Соловьов, Владимир. *Оправдание на доброто*. С., „ЛиК“, 1999.
121. Сотирова, Даниела. Етика на научното публикуване и академично израстване. В: *Етически изследвания*, бр 1/ 2023.
122. Сотирова, Даниела. *Бизнесетика. Управление на деловото поведение*. Велико Търново, „Фабер, 2014.
123. Спиноза, Барух. *Етика*. С., „Изток-Запад“, 2016.
124. Станков, Димитър. *Морален език*. С., „Изток-Запад“, 2016.
125. Тилкиджиев, Николай, С., Михайлов (съст. ред.) *Енциклопедичен речник по социология*. С., „М-8-М“, 1997.
126. Тонева, Клара. *Мюсюлманката между традицията и модерността*. С., „Плеяда“, 2004.
127. Фотев, Георги. Ordo Amoris и постчовешкото общество. В: *Християнство и култура*, 2014, бр. 1 (88).

128. Франкъл, Виктор. *Човекът в търсене на смисъл*. Пловдив, „Хермес“, 2022.
129. Фролов, Иван, Т., Борис Г. Юдин. *Этика науки: проблемы и дискуссии*. Москва, 1986.
130. Фром. Ерих. *Бягство от свободата*. С., „Захарий Стоянов“, 2005.
131. Фром, Ерих. *Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор*. С., „Кибеа“ 1996.
132. Хаджийски, Иван. *Моралната карта на България*. С., „Захарий Стоянов“, 2018.
133. Хаджийски, Иван. *Гражданска смърт и безсмъртие*. С., „Изток-Запад“, 2003.
134. Христов, Иван. Предговор. В: Св. Дионисий Ареопагит. *За небесната йерархия. За църковната йерархия*. С., „ЛИК“, 2011.
135. Христова, Мариета. Изследване на утвърдените и прилагани етични принципи и професионални стандарти в работата на социолозите в Европа. В: *Социално-икономически анализи*, 1/2022 (21), с. 69-81.
136. Христова, Мариета. Спазване на професионални стандарти при огласяване на информация от социологически изследвания. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 1/2022, с. 77-121.
137. Ченгелова, Емилия. *Интервюто в социалната работа*. С., „Омда“, 2016.
138. Чехов. Антон. П. *Пиеси. Втори том*. С., „Лист“, 2021.
139. Чомски, Ноам. *Студии за езика и философия на ума*. С., „ЛиК“, 2012.
140. Чутуркова, Маргарита. *PR Етика*. С., „Сиела“, 2008.
141. Цакова, Виолета. Аспекти на научната етика. В: *Научни трудове на УНСС*, Том 2/2008, с. 58-90.
142. Шваб, Клаус. *Четвъртата индустриална революция*. Пловдив, „Хермес“, 2016.
143. Шопенхауер, Артур. *Изкуството да бъдем щастливи*. С., „Кибеа“, 2000.
144. Шютц, Алфред. *Чужденецът*. С., „ЛиК“, 1999.
145. Явашев, Сево. Висшето образование и плагиатството. В: *Наука*, 1/2015.
146. Янков. Калоян. *Граждански избор в условия на обществена трансформация.* Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“ по социология. УНСС, 2022.

147. Bauman, Zygmunt. Love in Adversity: On the State the Intellectuals, and the State of the Intellectuals. In: *Thesis Eleven*, 1992, 31(1), 81-104.
148. Blackford, Russel. Human cloning and ‘posthuman’ society. In: *Monash Bioethics Review* 2005, 24, 10-26.
149. Bretag, Tracey. *Handbook of Academic Integrity*. Springer. 2016.

150. Bos, Jaap. *Research Ethics for Students in the Social Sciences*. Springer, Cham, 2020.
151. European Commission. European *Textbook on Ethics in Research*. EU, 2010.
152. Huff, T. E. Some Historical Roots of the Ethos of Science. In: *Journal of Classical Sociology*, 7(2), 2007, p. 193–210.
153. Kønig, Nicolas (et. al.) The Ethos Of Post-Normal Science. In: *Futures*, Vol. 91, 2017, p. 12-24.
154. Loue, Sana. *Textbook Of Research Ethics. Theory and Practice*. Kluwer Academic Publishers, 2002.
155. Lucas, Frank L. *The Art of Writing Well*. 3rd edition. Harriman Modern Classics, 2012. (1st Ed. 1955).
156. Mavrodieva, Ivanka. Linguistic and Rhetorical Features of Dialogue on Rhetorical Topics between a Human and Chatbot GPT. In: *Rhetoric and Communications Journal*, 56/2013, p. 22-45.
157. Merton, Robert, K. *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, University of Chicago Press, 1973.
158. National Academy of Sciences. *On Being a Scientist: A Guide to Responsible Conduct in Research.* Washington D.C. The National Academies Press, 2009.
159. Parsons, Talkot. *The Social System*. The Free Press, 1964.
160. Peters, Lucien. *Students' Social Capital, Social Space and Civic Life in Sofia.* Dissertation for acquiring of PHD in 3.1. Sociology, Antropology and Culture Science. UNWE, 2022.
161. Reich, Wilhelm. *Listen, Little Man*. Penguin Books, 1974.
162. Resnik, David. *Ethics in Science: An Introduction*, Routledge, 1998.
163. Richardson, J. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT: Greenwood, 1986.
164. Russell, Bertrand. The Elements of Ethics. In: *Philosophical Essays*. Routledge, 1994.
165. Schneider, Ch, A. Hanemaayer, M. Burawoy (eds.) *The Public Sociology Debate: Ethics and Engagement*. UBC, 2014.
166. Sherry, Turcle. Alone Together: *Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books, 2012.
167. Toren, Nina. The scientific ethos debate: A meta-theoretical view. In: *Social Science & Medicine,* Vol. 17, Issue 21, 1983, p. 1665-1672.
168. Van den Scott, Lisa-Jo. K. Sociology and Ethics. In: Iphofen, R. (eds) *Handbook of Research Ethics and Scientific Integrity*. Springer, Cham, 2020, p. 769-782.

169. World Bank. Introduction to Poverty Analyses. https://documents1.worldbank.org/curated/en/775871468331250546/pdf/902880WP0Box380okPovertyAnalysisEng.pdf (Viewed 15.06.2023).
170. Ziman, John. An Introduction to Science Studies. *The Philosophical and Social Aspects of Science and Technology*. Cambridge University Press, 1984.
171. Ziman, John. *Real science. What it is, and what it means*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Речници

172. БАН, Институт за български език „Любомир Андрейчин“. *Речник на българския език*. QR код № 18
173. Дробницки, О. Г., И. Кон. *Речник по етика*. С., „Партиздат“, 1974.
174. Мурдаров, Владко и кол. *Официален правописен речник на българския език*. С., „Просвета“, 2012.
175. Розентал М. М. и П.Ф. Юдин (ред.) *Философски речник*. С., „Издателство на БКП“, 1968.
176. Станков, Димитър. *Нов речник по морал и етика*. С., „Арс“, 2008.
177. Станков, Димитър. *Енциклопедичен речник по морал и етика*. С., „Симолини“, 2021.
178. Хамитов, Назип, Светлана Крылова, Сильвия Минева. *Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов*. Київ: КНТ, 2008.
179. Becker, Lawrence C., Charlotte B. Becker (eds.). *Encyclopedia of Ethics*. 2nd edition. Routledge, 2013.
180. Cambriage Dictionary of English
181. Cuneo, Terence. *A Dictionary of Ethics*. Oxford University Press, 2020.

Етични кодекси

182. Етичен кодекс на УНСС, 2011.
183. Политика на УНСС за почтеност в академичното творчество, 2021.
184. Европейски етичен кодекс за почтеност в научните изследвания, 2018.
185. Етичен кодекс на Българската социологическа асоциация, 2004.
186. Етичен кодекс на американската социологическа асоциация, 1990.
187. ISA Code of Ethics, 2001.

Етични становища и декларации

188. БСА. *Становище-декларация относно професионалните стандарти в предизборните изследвания*. 3.05.20213.
189. Катедра „Социология“ при ФФ, СУ. *За ролята и гражданския смисъл на социологията.* Декларация. 5.04.2013.
190. Декларация от Хелзинки на Световната медицинска Асоциация. *Етични правила за медицински изследвания върху хора*. Юни 1964.

Нормативни документи

191. Наказателен кодекс (Обн. ДВ. бр. 26/2.04.1968. Изм. и доп. ДВ. бр.67/4.08. 2023).
192. Закон за висшето образование (Обн. ДВ. бр.112/27.12.1995. Изм. и доп. ДВ. бр.102/23 Декември 2022).
193. Закон за развитието на академичния състав в Р България (Обн. ДВ. бр.38/ 21.05.2010. Изм. ДВ. бр.102/23.12.2022).
194. Закон за авторското право и сродните му права (Обн. ДВ 56 / 29.06.1993. Изм. ДВ 98/13.12.2019).
195. Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021-2030 г. Обн. ДВ. бр.2/8.01.2020.

ИНДЕКСИ

Предметен индекс

Авторитет – 55, 78, 111, 124, 155, 157, 177, 210, 219, 223, 229, 296, 300
Авторско право – 22, 30, 204, 282, 301
Академичен етикет – 197-201, 231
Академична автономия – 151, 213, 218
Академична етика – 17, 20, 26, 28, 34, 101, 138, 141, 147-8, 168, 181, 185, 200, 201, 212-3, 215, 223-4, 253, 262, 268, 270, 296, 300
Академична йерархия – 201, 213
Академична почтеност – 30, 185, 200, 283, 300, 301, 303-4
Академични отношения, в университета, в науката – 17-8, 141-2, 148, 158, 164, 168-9, 185, 195, 197, 206-7
Академично писане – 19, 227, 234-6, 246, 266, 271
Академично четене – 227, 229, 234-6, 246, 266, 271
Аксиологична етика – 50, 62, 64, 88, 99

Биоетика – 33, 87, 101, 107, 135
Бизнес етика – 33, 64, 87, 120, 131, 135

Воля – 54, 60-2, 68, 76, 83, 86, 226
Вяра – 49, 69, 83, 144, 231

Дедукция – 98, 130, 195
Деонтологична етика – 60, 88
Дескриптивна етика – 36, 65, 118, 200
Добро – 11, 35, 37, 43, 46-7, 66-67, 89
Добродетел – 68-9
Доверие – 111, 124, 149, 150-1, 153, 155, 164, 167, 203, 217, 267, 278
Доклад (научен) – 242-3
Достоверност – 20, 87, 116, 142, 153, 219, 241, 280-2, 286
Достойнство – 73, 89, 93, 103, 119, 150-1, 183, 221, 247, 263, 272, 275, 277-8, 298, 301
Дух – 27, 44, 53, 72, 83, 92-3, 164, 220
Духовност – 34, 68, 78, 157, 293
Душа – 27, 44, 52, 68, 72, 77, 92
Дълг – 14, 46-7, 60-8, 71, 73, 89, 263

Език – 11, 32, 111-2, 138, 173, 234-5
Екологична етика – 87, 101, 113-5, 131
Емоции – 27, 37, 105, 128, 252, 260, 265, 293
Есе – 240-2
Етика в социологическите изследвания – 119, 227, 301
Етическа оценка – 102, 132, 170, 181, 199, 200, 292
Етически анализ – 21, 102, 132, 169, 170, 199, 200, 292-3
Етическо решение – 16, 102, 132, 169, 200
Етични норми – 18, 27-9, 101, 104, 111, 115, 119, 120, 122-3, 125, 132, 147, 151, 158, 170-3, 177, 181, 184-6, 196, 201, 213, 303

Етични норми в науката – 104, 150-2, 158, 180, 184-5
Етически категории – 45, 57, 60, 62, 65-7, 71, 81, 84, 150, 155, 226, 264
Етични отношения – 87, 181, 271
Етос – 86, 127-30, 132, 142
Етичен кодекс – 16, 18, 117, 120-1, 131, 171, 179, 183-4, 186, 200, 214
Етична комисия – 180, 186, 261

Живот – 11, 26, 39, 40, 44-8, 57, 62-4, 71-4, 84, 86, 103-4, 106-7, 109-11, 125, 258, 263, 292,-3, 297

Здраве – 44, 62, 93, 95, 110, 150, 180, 231, 253, 274, 288
Зло – 11, 35, 37, 43, 46-7, 49, 66-7, 69

Изкуствен интелект – 24-5, 27, 34, 81, 86-7, 106, 142-4, 153, 182, 208
Изследователска етика – 29, 185, 227, 244, 271-3, 281, 283, 285
Институционални отношения – 9, 10, 148, 149
Интелектуална автономност – 46, 71, 157, 167, 168
Интелектуална свобода – 29, 38, 71, 156-7, 168
Интелектуална собственост – 20, 22, 30, 160-1, 204, 279, 301
Информирано съгласие – 179, 274-7, 286
Истина – 43-4, 80, 150-1, 160, 164-5, 185, 188-9, 193, 217, 226, 246-7, 265, 280-1
История на етиката – 75, 89, 300
Йерархия – 38, 148, 151, 170, 190, 202, 288

Категоричен императив – 61, 273
Колегиалност – 158-160, 177, 204, 210
Колективно съзнание – 115, 120, 171, 280
Контекстуална интелигентност – 12, 14
Културен капитал – 40, 124, 157, 198, 294

Медийна етика – 33, 101, 116, 131
Медицинска етика – 87, 101, 104, 107-8, 131
Метаетика – 50-6, 67, 88, 99, 103, 111, 137
Мисловна карта – 37, 39, 42-3, 47, 50, 55, 74-5, 87, 89, 98-102, 106, 118, 137, 145, 236, 272
Морал – 11, 14, 34-7, 46-7, 57-9, 62, 81, 89, 113, 146, 171, 175, 279, 295
Морален закон – 67, 73
Морален избор – 11, 61
Морален, нравствен консенсус – 79, 200
Морализаторство – 60
Морална отговорност – 116, 180
Морални, нравствени норми – 9, 14, 104
Морални, нравствени отношения – 59, 60, 65-6
Морални чувства – 85, 170
Морално съзнание – 35, 59
Мъдрост – 48, 68, 72, 79, 84, 90-1, 93-4, 183, 198, 229

Насилие – ненасилие – 73
Научен етос – 152-163, 186, 203
Научно поле – 10, 177, 184
Нравственост – 10, 14, 17, 33, 34, 43, 46, 47, 49, 51-2, 5-9, 61, 64-5, 67, 87-9, 109, 119, 125, 142, 146, 184, 203, 295

Обективност – 60, 145, 151, 155, 162, 164, 204, 219, 275, 280-2, 286
Обща теория на морала – 57, 59, 86

Обществени отношения – 63, 89, 288
Обществено мнение – 115, 120, 181-2, 186, 241
Оригиналност (оригинална идея, творчество, произведение, текст) – 154-5, 218-9, 225, 239, 243, 251-2, 256, 258-9, 261, 270, 284, 286

Памет – 72, 144, 157, 159
Педагогическа етика – 101, 111-2, 131
Плагиатство – 19-20, 22, 26, 101-2, 222, 246, 248, 251-8, 260-6, 268, 282-3, 301
Политическа етика – 21, 101, 125-9, 131
Политически етос – 127, 131
Постакадемична наука – 163
Постмодерна етика – 35, 75, 85-6, 163
Постчовешко общество – 33, 72, 81, 163
Преподавателска етика – 101, 201, 203, 213
Приложна етика – 21, 54, 64, 89, 100, 101-3, 105-7, 111, 114, 129-33, 139, 147, 151, 272
Професионална етика – 175, 183, 195, 203, 272, 281
Професионална етика на социолозите – 131, 272
Професионални отношения – 13, 120, 202
Публикационна етика – 185, 227, 246
Разум – 61-2, 68, 84, 93, 95, 156-7, 167
Реферат – 238-240

Саморефлексия – 49, 121, 285
Свобода – 11, 14, 24, 43, 46-7, 61-2, 70-1, 73, 85, 116, 132, 150-1, 155-7, 167, 214-5, 217-9, 226, 233, 236, 238, 263, 296, 301
Свободен избор – 24, 46, 73, 132, 208, 226
Смисъл и безсмислие – 73
Смисъл на живота – 11, 52, 63, 73-41, 125
Смърт и безсмъртие – 46, 71
Социална промяна – 105, 114, 132, 264
Социология – 12-4, 23, 34, 39-40, 43, 58, 64, 66, 117-9, 146, 152, 161, 174, 179, 187, 271-2, 299
Социология на морала – 36, 58, 118-120, 200
Справедливост – 46, 68-70, 76, 124-5, 150-1, 178, 185, 204, 215, 217
Срам – 85-6, 89, 114,
Статия – 87, 243-248

Теоретична етика – 50, 88

Университет – 9, 16-8, 21, 24, 28, 41-2, 83, 88-9, 105, 115, 141-4, 149, 150, 158, 160, 187, 190, 195-208, 212-224, 253, 271, 279, 294, 298
Университет за национално и световно стопанство (УНСС) – 20-2, 28, 30, 40, 56, 83, 115, 137, 154, 161, 170, 177, 181, 184-5, 195, 200, 204-5, 208, 212, 224, 231-2, 260, 267-8, 270, 283-4, 299-301
Философия на морала – 34, 36, 43, 47, 57

Християнска етика – 33, 81-2, 87

Ценност – 10, 14, 34-6, 40-1, 43, 59, 62-3, 65-6, 81, 85, 107-8, 113, 149-153, 155, 165, 169, 170-3, 215, 217, 233, 279, 281
Ценностен консенсус – 168, 183, 186, 268
Ценностна йерархия – 108

Човешки отношения – 42, 104, 140, 183

Щастие – 44-6, 66, 84, 95-7

Именен индекс

Аврелий, Марк – 77
Ангелов, Стефан – 118, 284, 254-6, 262
Аристотел – 68, 75-6, 105, 125-7

Бауман, Зигмунд (Bauman, Zygmunt) – 156
Бежански, Димитър – 173
Благоева, Блага – 63, 149, 204
Бобчев, Стефан – 231-2
Бурдийо, Пиер (Bourdeau, Pierre) – 10, 16, 123, 139, 148, 182, 198
Бюзан, Тони – 29, 37-8

Гаврилович, Лазар – 146
Градев, Дончо – 149, 249

Данкова, Росина – 51
Динев, Димитър – 282
Достоевски, Фьодор М. – 44, 226, 292, 294-5
Драмалиев, Любомир – 17, 58-9, 75
Драмалиева, Валентина – 21, 99, 100, 102, 126, 132, 138, 142, 150-1

Епикур – 44-5
Есад Бей – 78-9

Зиман, Джон (Ziman, John) – 154, 163

Кант, Емануел – 60-2, 66, 71, 90
Киров, Димитър – 311, 313
Киселова, Наталия – 262-3
Константинов, Алеко – 80
Конт, Огюст – 23, 85, 115, 161, 281, 293
Конфуций – 78, 105

Макиавели, Николо – 127
Мавродиева, Иванка – 19, 240, 243-5
Маринова, Емилия – 13, 22, 138, 248
Маркс, Карл – 157, 214, 287
Минева, Силвия – 86
Мирчев, Михаил – 10, 11, 14, 122, 158
Михайлов, Николай – 140, 126
Михайлов, Стоян – 30, 40, 117-8, 174, 272, 285, 287
Момов, Васил – 17, 36-7, 49, 50, 54-7, 64, 67, 102, 111-2
Монтен, Мишел – 84
Мур, Джордж – 52-4,
Мъртън, Робърт (Merton, Robert) – 104, 106, 147, 152, 154, 160

Неделчева, Таня – 13
Нешев, Кирил – 36-7, 66-7, 70-1, 73-6, 78, 80, 83, 85, 103, 113, 118, 126, 128, 140
Ницше, Фридрих – 85-6
Нушев, Костадин – 312, 316

Ортега-и-Гасет, Хосе – 30, 143-4, 166, 185, 187, 249, 250

Панчовски, Иван – 258-260
Парсънс, Толкът – 10-1, 14, 53, 58, 158, 168
Пашев, Ганчо – 312-316
Пенчев, Пенчо – 244, 261
Платон – 68-70, 75-6, 89, 127

Проданов, Васил – 12-3, 21, 36-7, 107-8, 112, 147, 150, 178, 181

Райх, Вилхелм (Reich, Wilhelm) – 249, 250
Резник, Дейвид (Resnik, David) – 147, 155-9, 161-3
Ротердамски, Еразъм – 83-4, 207
Русо, Жан-Жак – 85
Ръсел, Бъртранд – 36-7, 43

Св. Иоан Лествичник – 68-9
Св. Константин-Кирил Философ – 82
Сенека – 77, 91, 93
Сократ – 67, 70, 75-6, 89
Соловьов, Владимир – 85-6, 114
Сотирова, Даниела – 138, 147-9, 200, 203
Спиноза, Барух – 84
Ставрева, Зоя – 51-2
Станков, Димитър – 52, 65
Съйкова, Светлана – 121

Тодоров, Цветан – 247-8
Тодорова, Богдана – 264

Франкъл, Виктор – 74
Фром, Ерих – 24, 70-1, 132, 226, 228

Хаджийски, Иван – 59, 295
Хегел, Георг – 85, 129
Хилендарски, Паисий – 85
Хобс, Томас – 84, 129
Христова, Мариета – 121, 123
Христова, Станка – 30, 104, 111, 132, 133

Ченгелова, Емилия – 121-2, 138, 287
Чехов, Антон П. – 27, 43

Цакова, Виолета – 164-5, 168-9, 175, 177

Шопенхауер, Артур – 30, 44-6, 66, 74, 85, 90

Научна етика

доц. д-р Катя Михайлова

Рецензенти:
проф. д.ф.н. Иванка Мавродиева
доц. д-р Донка Никова

Редактор: д-р Миролюба Ячкова
Дизайн на корицата: Стефан Власев

Даден за печат на 17 септември 2023
Формат 16/70/100
Печатни коли 20,75

ISBN (print) 978-619-232-761-3
ISBN (CD) 978-619-232-762-0

Цена: 24, 00 лева

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

View publication stats